

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПСИХОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Psychology and social work

Науковий журнал

Виходить 2 рази на рік

Заснований у липні 2006 р.

Випуск 1 (53). 2021

Одеса
«Астропринт»
2021

УДК 159.9(066)

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Головний редактор: **Кононенко О. І.** — доктор психологічних наук, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова)

Члени редколегії:

Борисюк А. Б., доктор психологічних наук, професор, професор по кафедрі психології та соціології, завідувач кафедри психології та філософії (Вищий державний навчальний заклад України «Буковинський державний медичний університет»);

Дробот О. В., доктор психологічних наук, професор кафедри педагогіки та психології професійної освіти (Національний авіаційний університет);

Завацька Н. С., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля);

Завацький В. Ю., доктор психологічних наук, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля);

Завацький Ю. А., доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри здоров'я людини та фізичного виховання (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля);

Литвиненко О. Д., доктор психологічних наук, професор кафедри загальної психології і психології розвитку особистості (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Панов М. С., доктор психологічних наук, доцент (Комуніальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради);

Родіна Н. В., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри диференціальної і спеціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Яланська С. П., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та педагогіки (Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»)

Члени редакційної ради:

Дунасва Л. М., доктор політичних наук, професор, декан факультету психології та соціальної роботи (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Кіресва З. О., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Чернявська Т. П., доктор психологічних наук, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Кононенко А. О., доктор психологічних наук, професор (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Подшивалкіна В. І., доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та прикладної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Мамічева О. В., доктор психологічних наук, професор, декан факультету спеціальної освіти (Донбасський державний педагогічний університет);

Луцьов В. С., кандидат психологічних наук, доцент (Національний медичний університет імені О. О. Богомольця);

Генкова Петя, доктор наук з психології (Університет прикладних наук Оснабрюка, Німеччина);

Чавдарова Велислава Атанасова, доктор наук з психології (Великотирновський університет імені святих Кирила та Мефодія, Болгарія);

Zheng Jianhong, PhD in Psychological sciences, Professor, Vice Dean of School of Special Education & Dean of Department of Psychology (Lingnan Normal University, China);

Rimawi Omar, PhD in Psychological sciences (Head of the Department of Psychology, Al-Quds University, Palestine, Jerusalem)

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

PSYCHOLOGY AND SOCIAL WORK

Scientific journal

Published twice a year

Journal founded in July, 2006

Issue 1 (53). 2021

Odesa
«Astroprint»
2021

UDC 159.9(066)

Founder: Odesa I. I. Mechnikov National University

Editor-in-Chief: **O. I. Kononenko** — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor of the Department of Differential and Special Psychology (Odesa I. I. Mechnikov National University)

Members of the editorial board:

Borysyuk A. B. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Professor of Psychology and Sociology, Head of the Department of Psychology and Philosophy (Higher State Educational Institution of Ukraine "Bukovynian State Medical University", Ministry of Health of Ukraine)

Drobot O. V. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor (National Aviation University, Kyiv, Ukraine)

Zavatska N. E. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of the Department of Practical Psychology and Social Work (East Ukrainian National V. Dahl University, Ukraine)

Zavatsky V. Yu. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor of the Department of Practical Psychology and Social Work (East Ukrainian National V. Dahl University, Ukraine)

Zavatsky Yu. A. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Associate Professor, Head of the Department of Human Health and Physical Education (East Ukrainian National University Volodymyr Dahl, Ukraine)

Lytvynenko O. D. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Associate Professor (Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine)

Panov M. S. — DrSc in Psychology, Associate Professor (Municipal Institution of Higher Education "Khortytsia National Training and Rehabilitation Academy" of Zaporizhzhya Regional Council, Ukraine)

Rodina N. V. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of the Department of Differential and Special Psychology, Odesa (I. I. Mechnikov National University, Ukraine)

Yalanska S. P. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of General, Age and Practical Psychology (Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University)

Board members:

Dunayeva L. M. — DrSc in Political Science, Professor, Dean of the Faculty of Psychology and Social Work (Odesa I. I. Mechnikov National University)

Kireeva Z. O. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of the Department of General Psychology and Psychology of Personality Development (Odesa I. I. Mechnikov National University)

Chernyavska T. P. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor of the Department of Differential and Special Psychology (Odesa I. I. Mechnikov National University)

Kononenko A. O. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences, Professor Odesa I. I. Mechnikov National University)

Podshivalkina V. I. — DrSc in Sociology, Professor, Head of the Department of Social and Applied Psychology (Odesa I. I. Mechnikov National University)

Mamicheva O. V. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Dean of the Faculty of Special Education (Donbass State Pedagogical University)

Lunov V. Ye. — PhD in Psychological Sciences, Associate Professor (O. O. Bogomolets National Medical University)

Genkova Petya — DrSc in Psychology (University of Applied Science Osnabrueck Germany)

Chavdarova Velislava Atanasova — DrSc in Psychology (St. Cyril and Methodius University of Veliko Turnovo, Bulgaria)

Zheng Jianhong — PhD in Psychological sciences, Professor, Vice Dean of School of Special Education & Dean of Department of Psychology (Lingnan Normal University, China)

Rimawi Omar — PhD in Psychological sciences (Palestine, Jerusalem, Head of the Department of Psychology, Al-Quds University)

ЗМІСТ

Бабяк О. О.

Теоретичні основи розвитку емоційного інтелекту у школярів з порушеннями інтелектуального розвитку 9

Varina H., Shevchenko S.

Peculiarities of Intrafamilial Relations of Married Couple with Different Levels of Occupational Employment 26

Гончарук Н. М.

Психологічний аналіз особливостей емоційного регулювання комунікації у дітей із порушеннями інтелекту і нормотиповим розвитком 43

Дробот О. В.

Прояви вікових та індивідуально-психологічних якостей операторів контактного центру у професійній діяльності 59

Кіреєва З. О., Заболотна О. С., Солієнко О. Ю.

Індивідуально-особистісні типи жінок періоду дорослості і особливості їх цілепокладання 75

Кононенко А. О.

Сучасні підходи до вивчення проблеми сексуальності 90

Kononenko O. I., Grigoraschenko A. V.

Current State of Scientific Views on the Psychological Well-Being of Personality 102

Крюкова М. А., Курова А. В.

Особистісні детермінанти відповідальності в підлітковому віці 114

Крюкова М. А., Лісовенко А. Ф., Форманюк Ю. В.

Особливості експертного дослідження афективної сфери особистості 125

Пастрик Т. В.

Психологічні прояви емоційної експресивності стосовно осіб із медичними діагнозами 136

Пундєв В. В. Психологія праці та інженерно-психологічне забезпечення трудової діяльності робітників ДСНС Одеської області	151
Соколова Г. Б. Дослідження пізнавальної активності дітей дошкільного віку із системними порушеннями мовлення	165
Тарасюк І. В. Етимологія та значення поняття акультурації	176
Татьянчиков А. О., Крюкова М. А. Психологічні особливості стану внутрішнього дискомфорту слідчих з різним досвідом роботи та шляхи їх корекції	186
Чернишов В. О. Формування емоційної стійкості кандидатів у водії при вивченні правил дорожнього руху	197
Чупіна К. О. Реабілітація засобами інклюзивного туризму: психологічний аспект	210
Шовкова О. Д. Ілюзія контролю як вид ілюзії мислення	223

CONTENTS

Babiak O. O. Theoretical Fundamentals of the Development of Emotional Intelligence in Schoolchildren with Disabilities of Intellectual Development	9
Varina H., Shevchenko S. Peculiarities of Intrafamilial Relations of Married Couple with Different Levels of Occupational Employment	26
Honcharuk N. M. Psychological Analysis of Features of Emotional Regulation of Communication in Children with Intellectual Disabilities and Typical Development	43
Drobot O. V. Manifestations of Age- and Individual-Psychological Qualities in the Professional Activity of Contact Center Operators	59
Kireieva Z. O., Zabolotna E., Solienko O. The Individually-Personal Types of Women in Adulthood Period and Particularities of their Goal Setting	75
Kononenko A. O. Modern Approaches to the Study of the Problem of Sexuality	90
Kononenko O. I., Grigoraschenko A. V. Current State of Scientific Views on the Psychological Well-Being of Personality	102
Kriukova M. A., Kurova A. B. Personal Determinants of Responsibility in Adolescence	114
Kriukova M. A., Lisovenko A. F., Formaniuk Yu. V. Features of Expert Research of the Affective Sphere of Personality	125
Pastryk T. Psychological Features of Expressed Emotion in Individuals with Medical Conditions	136

Pundev V. V. Industrial Psychology and Engineering-Psychological Support of Labor Activity in the State Emergency Service of Odessa Region	151
Sokolova H. Research of Cognitive Activity of Preschool Children with Speech Disorders	165
Tarasiuk I. Etymology and Meaning of the Concept of Acculturation	176
Tatianchikov A., Kriukova M. Psychological Features of the State of Internal Discomfort of Investigators with Different Work Experience and Ways of their Correction	186
Chernyshov V. Formation of Emotional Stability of Candidates for Drivers when Studying Traffic Rules	197
Chupina K. Rehabilitation by Inclusive Tourism: Psychological Aspect	210
Shovkova O. The Illusion of Control as a Category of the Illusion of Thinking	223

УДК 37.091.4

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241345](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241345)**Бабяк О. О.**

кандидат психологічних наук, завідувач відділу психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами, Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка, Національна академія педагогічних наук України, м. Київ, Україна
вул. Берлінського, 9, м. Київ, Україна, 04060
e-mail: olga-babjak@ukr.net
orcid.org/0000-0001-6337-1202
ResearcherID P-8226-2016

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

У статті автором здійснено короткий аналіз психологічних джерел з вивчення проблеми емоційного інтелекту. На основі теоретичного аналізу узагальнено дані щодо особливостей емоційного інтелекту, що включає здатність відстежувати власні почуття і почуття інших людей, розрізняти їх і використовувати цю інформацію для управління мисленням і діяльністю. Окреслено основні теоретичні та експериментальні здобутки наукових досліджень, що стосуються аспектів проблеми емоційного інтелекту. Встановлено основні механізми розвитку емоційного інтелекту. Систематизовано науково-методичні вітчизняні та зарубіжні джерела зі спеціальної педагогіки та психології.

Теоретичний аналіз проблеми емоційного інтелекту дає змогу стверджувати, що емоційний інтелект в цілому розглядається як когнітивноособистісне утворення з найбільш вираженим когнітивним компонентом, як сукупність розумових здібностей до розуміння емоцій і управління ними, а також знань, умінь і навичок, операцій і стратегій інтелектуальної діяльності, пов'язаних з обробкою і перетворенням емоційної інформації.

Теоретично з'ясовано, що у школярів з порушеннями інтелектуального розвитку відмічається незрілість емоційної сфери і примітивність емоційного реагування. Одержані теоретичні дані є підґрунтям для проведення експериментального дослідження та розроблення системи заходів, спрямованих на успішну адаптацію цих дітей до соціуму та сприятимуть ефективному опануванню емоційною компетентністю.

Таким чином, можна стверджувати, що означена проблема є актуальною у декількох аспектах: теоретичному, оскільки вона, як зазначалось вище, є недостатньо розробленою, у соціальному — оскільки людська цивілізація може опинитись у стані саморуйнування, у разі, якщо й надалі емоції будуть розглядатись як протилежні розуму, як такі, що є недоступними свідомому контролю і регулюванню, у психолого-педагогічному — якщо на підставі експериментального вивчення особливостей перебігу емоційних процесів і станів та стійких властивостей особистості не буде розроблено науково обґрунтовані підходи до цілеспрямованого формування в процесі навчання та виховання емоційної розумності суб'єктів навчання.
Ключові слова: психологія, емоційна компетентність, емоції, адаптація, особистість.

Вступ. Одним із важливих стратегічних завдань реформування освітньої галузі України є її спрямованість на забезпечення гармонійного розвитку особистості. У цьому контексті надзвичайно гостро постає проблема соціальної адаптації дітей, на чому наголошується і в концептуальних положеннях Закону України «Про освіту». Особливої актуальності розв'язання означеної проблеми набуває стосовно дітей з особливими потребами загалом й із порушеннями інтелектуального розвитку зокрема, для яких навчання в закладах освіти створює умови соціальної адаптації та інтеграції. Однією з ключових детермінант успішності соціальної адаптації цієї категорії дітей є рівень сформованості у них емоційного інтелекту. Відтак, першочерговим є вирішення питання оптимізації формування емоційного інтелекту, що є передумовою їхнього становлення як особистості, успішного їх включення в соціальне життя та здатності адаптуватися в мінливих умовах соціального оточення.

Мета та завдання дослідження. Дослідити та теоретично проаналізувати проблему розвитку емоційного інтелекту у школярів з порушеннями інтелектуального розвитку. Охарактеризувати психологічні закономірності та механізми розвитку емоційного інтелекту у школярів означеної категорії.

Матеріали та методи дослідження. Теоретичний аналіз досліджень розвитку емоційного інтелекту у школярів з інтелектуальними порушеннями не знайшов широкого розповсюдження у віковій і спеціальній психології. Зокрема у низці праць науковців теоретично охарактеризовано загальні уявлення про сутність емоцій [5]; розкрито емоційний розвиток в контексті особистісного розвитку [6, 8, 18, 23]; визначено зв'язок емоційного інтелекту з окремими психічними структурами: самосвідомістю, мотивацією, когнітивними процесами [18, 23]; взаємозв'язок емоційного інтелекту зі шкільною успішністю [24]. Водночас порівняльний аналіз прикладних досліджень дозволяє констатувати певні особливості емоційного інтелекту, що спостерігаються на різних вікових етапах [15, 16, 19, 21]; в специфіці функціонування його компонентів [20, 22].

Результати дослідження. Розкриваючи поняття «емоційний інтелект», перш за все слід звернути увагу на встановлення психологічних закономірностей і механізмів розвитку емоційного інтелекту в шкільному віці, адже саме шкільний вік передбачає взаємодію когнітивних і метакогнітивних коаліцій, що виникають відповідно до задач емоційного розвитку особистості на цьому віковому етапі. Динамічність емоційного інтелекту як метакогнітивного конструкту пов'язана з особливостями актуалізації інтелектуальних процесів, викликаних проблемною ситуацією та постановкою задачі. Дослідники одностайні в тому, що емоційний інтелект пов'язаний не лише безпосередньо з дією, але й із такими когнітивними процесами як мислення, планування, здатність відчувати й оцінювати, що відіграє важливу роль у регуляції діяльності, поведінки та спілкуванні і є необхідною умовою для соціалізації [15, 17].

Розвиток емоційного інтелекту в шкільному віці є результатом виникнення і становлення метакогнітивного утворення, що передбачає поглиблення, об'єднання в певні категорії, розши-

рення та актуалізацію емоційних, когнітивних, комунікативних, мотиваційних складових особистості в умовах навчальної діяльності. Принагідно зауважити, що розвиток емоційного інтелекту сприяє адаптації школяра в соціальному середовищі, оптимізації міжособистісних взаємодій [7].

Однак процес розвитку емоційного інтелекту має особливості, проте основні його структурні елементи починають розвиватись у молодшому шкільному віці та не зникають, а вдосконалюються впродовж шкільного навчання, тому на час закінчення навчання дитина має можливість досягти такого рівня розвитку емоційного інтелекту, щоб набуті знання, вміння перенести у доросле життя: успішно продовжувати навчання, організовувати позитивне спілкування з новими людьми в нових соціальних умовах, залучатись у соціальні зв'язки під час практичної діяльності.

Андреева [1] щодо розвитку емоційного інтелекту виділяє існування двох позицій в психології. Згідно з першою емоційний інтелект описується як відносно стійка здатність, внаслідок чого підвищити його рівень практично неможливо, однак збільшити емоційну компетентність шляхом навчання цілком можливо. Опоненти першої позиції вважають, що емоційний інтелект можна розвивати. Емоційний розвиток проявляється у свідомому регулюванні емоцій.

Як зазначає Березовська [3], результати емпіричного дослідження вказують на можливість розвитку емоційного інтелекту шляхом спеціально організованого навчання і виховання. Дослідниця вважає, що розвивати емоційний інтелект можливо впродовж життя за допомогою тренінгів.

На думку Белкіної [2], емоційний інтелект складається з ряду миттєвих, тактичних, «динамічних» умінь і навичок, які можна застосовувати в залежності від ситуації. Таким чином, вчена робить висновок про те, що можна підвищувати рівень емоційного інтелекту за допомогою тренування, навчання та життєвого досвіду.

Згідно з дослідженнями Кузнецова [7], для формування емоційного інтелекту сензитивним періодом є молодший шкільний вік, оскільки природна потреба в емоційному сприйнятті навколишнього світу в цей час доповнюється у дитини активним

інтелектуальним розвитком, акцент на якому відрізняє навчання в початковій школі від дошкільної освіти.

Чашов [12], доктор педагогічних наук, професор Державного університету Огайо Колумбус, США наполягає на тому, що розвиток емоційного інтелекту слід розглядати в контексті категорії «навчальної діяльності», оскільки він розвивається і виявляється в діяльності, у процесі спілкування, взаємодії з іншими людьми. Вчений зазначає, що розвиток емоційного інтелекту жодною мірою не повинен бути обмеженим і пов'язаним з окремим шкільним предметом. Навпаки, необхідно проектувати навчальний процес так, щоб у процесі навчання кожної шкільної дисципліни був задіяний емоційний інтелект.

У дослідженнях Megnas A., Gutiérrez-Cobo M. J., Fernández-Berrocá P., Cabello R., Gúmez-Leal R. [21] зазначається, що напрямками розвитку емоційного інтелекту в шкільному віці є:

- пізнання власних емоцій і почуттів;
- пізнання емоцій і почуттів інших людей;
- володіння власними емоціями та почуттями;
- взаємодія і комунікація з іншими людьми.

А розвиток емоційного інтелекту і збагачення «емоційної компетентності» у дітей спрямовані на:

- розвиток самосвідомості (усвідомлення власних емоцій і почуттів) і саморегуляції (усвідомленої регуляції емоційних станів і поведінки);
- розвиток почуття емпатії, здатності до розуміння внутрішнього світу інших людей;
- підвищення впевненості в собі, розвиток почуття самоприйняття;
- розвиток комунікативних навичок та вміння вирішувати конфлікти;
- розвиток соціально значущих мотивів поведінки;
- розвиток когнітивної сфери;
- становлення творчої діяльності та усвідомлення своєї індивідуальності;
- зниження агресивності й антисоціальної поведінки;
- підвищення лідерських якостей і навичок міжособистісного спілкування.

У роботі з дітьми розвиток емоційного інтелекту є результатом педагогічних впливів. Цілеспрямоване підвищення соціальної та емоційної компетентності дітей лежить в основі зростаючої складності їх соціальних відносин і емоційних переживань. Крім того, розвиток дитини в цей період характеризується виникненням громадських мотивів поведінки, формуються основи Я-концепції дитини і довільність поведінки, починають розвиватися естетичні, моральні, інтелектуальні почуття [13].

Отже, вивчення емоційних особливостей дітей та розвиток емоційного інтелекту школярів — завдання першочергової важливості. Воно є актуальним у світлі психолого-педагогічного підходу до вирішення проблеми соціальної адаптації дітей у суспільстві шляхом підвищення рівня сприйняття і розуміння іншої людини як особистості, а також, що дуже важливо, вирішення проблеми емоційного здоров'я дитини.

Емоційна грамотність дає школярам можливість краще розбиратися в емоційному функціонуванні людей, досягати успіху в спілкуванні з викладачами й однолітками, вирішувати виниклі конфлікти, розуміти себе, свої бажання і потреби, причини власних вчинків, а також ставити перед собою цілі і вдало їх досягати. Все це сприятливо впливає на поведінку в школі і поза школою, а також на ефективне засвоєння знань.

Таким чином, здійснений аналіз літературних джерел дає можливість констатувати, що емоційний розвиток є важливим фактором для повноцінного розвитку дитини, збереження її психологічного здоров'я, адаптації до соціального світу і готовності її до шкільного навчання. Втім, незважаючи на досить широке відображення емоційного інтелекту в контексті психології особистості, у практичній, віковій та спеціальній психології проблематика емоційних станів і детермінант їх виникнення й до теперішнього часу випереджає рівень її теоретичної розробленості.

Вивчення емоційного розвитку є новим сегментом у дослідженні емоційного інтелекту особистості з особливими освітніми потребами. Важливість розв'язання проблеми емоційного розвитку зумовлена тенденцією до зростання кількості дітей

з порушеннями інтелектуального розвитку, у яких офіційно діагностовано низький рівень функціонування пізнавальних процесів, відхилення поведінки, спостерігається дезадаптація в освітньому та соціальному середовищі. Розвиток емоційного інтелекту у школярів з порушеннями інтелектуального розвитку визначається спадковістю, соціальним середовищем і діяльністю [10].

У дослідженнях Яовлевої, Федорової [14], присвячених вивченню особливостей особистості та емоційної сфери школярів з порушеннями інтелектуального розвитку, наголошується на зниженні особистісної активності та особистісній незрілості, зокрема і на недостатній сформованості емоційної сфери у цієї категорії дітей. Автори визначають, що наслідком емоційно-особистісної незрілості школярів з порушеннями інтелектуального розвитку є гальмування появи готовності до оволодіння навчальною діяльністю та нездатність своєчасно реалізувати одне з основних завдань психічного розвитку, а саме: набуття навичок соціальної взаємодії із групою однолітків у контексті спільної діяльності. Поряд із цим спостерігається ослабленість вольової регуляції поведінки, пізнавальна пасивність (наслідком якої стає обмежений об'єм знань та уявлень про навколишнє середовище), відсутність спрямованості зусиль на отримання знань, нестійкість інтересу до навчання, слабкість вольових установок, підвищена навіюваність, імпульсивність. Найбільш виразні прояви емоційної незрілості дітей із ЗПР такі: поверховість емоційних зв'язків, низька адаптивність та негнучкість у побудові емоційних контактів з ровесниками; труднощі у розпізнаванні власних емоцій та емоцій іншого; порушення здатності сприймати і враховувати у своїй поведінці стани, бажання, інтереси інших людей; труднощі у здійсненні емоційного передбачення реакції партнера; слабкість соціальних почуттів — співпереживання та співчуття; дефіцит емоційної регуляції, емоційна нестійкість.

У наукових роботах Вержиховської [4] наголошується, що у школярів з порушеннями інтелектуального розвитку спостерігається відставання у розвитку емоційної сфери, що виявляється в емоційній нестійкості, лабільності, легкій зміні настроїв

і контрастних проявах емоцій. Відзначається нетолерантність до фруструючих ситуацій. Незначний привід може викликати емоційне збудження і навіть різку афективну реакцію, неадекватну ситуації. Автор зазначає, що така дитина то виявляє доброзичливість по відношенню до інших, то раптом стає злою і агресивною. При цьому агресія спрямовується не на дію особистості, а на саму особу. Нерідко у школярів з інтелектуальними порушеннями відзначається стан занепокоєння, тривожність, почуття страху [9].

Дослідження Стадненко, Матвіївої, Обухівської [11] свідчать, що емоції дітей з інтелектуальними порушеннями поведінки та нестійкі, внаслідок чого діти схильні до нав'ювання та наслідування, інфантильні. Автори стверджують, що школярі з порушеннями інтелектуального розвитку відрізняються від однолітків з нормативним розвитком особливостями емоційних станів, самооцінки, рівня домагань, що відображається на характері їх соціальних контактів.

Матвієва [11] наголошує, що незрілість емоційно-вольової сфери школярів з порушеннями інтелектуального розвитку є одним із факторів, який гальмує розвиток пізнавальної діяльності внаслідок несформованості мотиваційної сфери та низького рівня контролю, обумовлює своєрідність формування їх поведінки, а також особистісні особливості, страждає сфера комунікації. Вчена вказує на специфічність проявів регулятивної ролі емоцій у діяльності школярів з порушеннями інтелектуального розвитку. Труднощі, які зустрічають діти під час виконання завдань, часто викликають у них різкі емоційні реакції, афективні спалахи. Ці реакції виникають не тільки у відповідь на справжні труднощі, а й внаслідок очікування труднощів, страху невдачі. Цей страх значно знижує продуктивність діяльності школярів і призводить до формування у них заниженої самооцінки.

Як зазначає Синьов [10], порушення емоційної сфери у дітей з інтелектуальними порушеннями зустрічаються частіше, ніж у їх однолітків з нормативним розвитком. Причинами цих розладів є: часті стреси, розчарування і конфлікти, як наслідок інтелектуальної недостатності, дефіциту критичності.

У дослідженнях Стадненко, Матвіїва [11] наголошується на специфічності та уповільненні формування емоційних структур у школярів з порушеннями інтелектуального розвитку, зокрема у них переважає або ейфоричне тло настрою у поєднанні з психомоторною розгальмованістю, або знижений настрій зі схильністю до нерішучості, боязливості; визначаються емоційні зриви під час виникнення труднощів, відмова виконувати складні дії, підвищена чутливість до зауважень, афективна збудливість, страх перед ситуацією оцінки.

У зв'язку із вище зазначеним є підстави припустити, що у школярів з порушеннями інтелектуального розвитку формування емоційного інтелекту відбувається під впливом ряду негативних зовнішніх і внутрішніх передумов. Аналіз психолого-педагогічної літератури підтверджує це припущення. Так, у дослідженнях Матвієва [11] виділені і характеризуються дві групи названих факторів: а) *внутрішні*, які полягають в особливостях функціонування психічних явищ, що залежать від впливу порушення; б) *зовнішні*, які характеризуються впливом соціуму.

До внутрішніх передумов ми відносимо недоліки всіх компонентів, що беруть участь у розвитку емоційного інтелекту, а саме: недоліки когнітивного розвитку, що зумовлює спотворення в формуванні уявлень про емоції людини, особливості їх виявлення; невміння зрозуміти іншу людину, зануритись у стани душевних переживань.

До зовнішніх передумов порушень емоційного інтелекту відносять навчання дітей з порушеннями інтелектуального розвитку у спеціалізованих установах, що негативно впливає на становлення особистості школяра з порушеннями інтелектуального розвитку і виявляється в порушенні соціальної взаємодії, створенні специфічного типу спілкування, впливає на ставлення до однолітків, виявляється у невпевненості в собі, неадекватній самооцінці, емоційній напруженості, підвищеній агресивності та ін.

Обговорення результатів. Таким чином, на основі теоретичного аналізу з'ясовано, що у школярів з порушеннями інтелектуального розвитку спостерігаються порушення емоційного

розвитку, які виявляються в незрілості емоційного інтелекту: нестійкості емоцій, труднощах у розпізнаванні емоційних станів, вербалізації власних емоцій, станів, настроїв, а також тривожності, що обумовлюють своєрідність формування їх поведінки, ускладнюють особистісний розвиток та спілкування з оточуючими людьми. Разом з тим низка питань, пов'язаних з дослідженням емоційного інтелекту у школярів з порушеннями інтелектуального розвитку, зокрема його складових, чинників та механізмів розвитку, залишаються ще не розкритими і вимагають подальшої розробки прийомів і методів корекції порушень емоційного розвитку цієї категорії дітей.

Ми припускаємо, що успішність сприймання, розуміння та вираження емоцій у школярів з порушеннями інтелектуального розвитку залежить від пізнавального та особистісного розвитку, а також соціальних умов. Перевірка цих припущень вимагає проведення спеціального експериментального дослідження.

Висновки. У численних дослідженнях процес розвитку емоційного інтелекту має особливості, проте основні його структурні елементи починають розвиватись у молодшому шкільному віці та не зникають, а вдосконалюються впродовж шкільного навчання. До основних характеристик розвитку емоційного інтелекту на цьому етапі відносять: переживання, які стають більш глибокими, усвідомленими, узагальненими, диференційованими, ускладнюється їх предметний зміст; формування стійкої системи емоційних відносин; появу емоційної децентрації, тобто здатність до співпереживання іншій людині; розвиток здатності до розпізнавання емоцій, мовних характеристик переживань; виникнення емоційної корекції поведінки.

Теоретично встановлено, що формування емоційного інтелекту у школярів з порушеннями інтелектуального розвитку відбувається під впливом низки особистісних особливостей, а саме: відставання у розвитку емоцій, що виявляється в емоційній нестійкості, лабільності, легкій зміні настроїв й контрастних проявах; відзначаються фрустраційні вияви в різних ситуаціях; поверховість та нестійкість емоцій; інфантильність; порушення самоконтролю у всіх видах діяльності; несформованість мотиваційної сфери; порушення комунікації та ін.

Разом з тим узагальнення теоретичних даних дозволяє стверджувати, що на формування емоційного інтелекту істотно впливає розвиток когнітивних процесів, реактивність та стиль емоційного реагування, сформованість емоційного словника, які забезпечують сприймання і переробку емоційної інформації та адекватність емоційного регулювання. Це дозволяє нам припустити, що у школярів з порушеннями інтелектуального розвитку емоційний інтелект буде сформованим недостатньо. Формування емоційного інтелекту буде відбуватися зі своєрідними особливостями, що є наслідком дисгармонійності пізнавальної та особистісної сфери розвитку дитини.

Список використаних джерел і літератури

1. Андреева И. Предпосылки развития эмоционального интеллекта. *Вопросы психологи.* 2007. № 5. С. 57–65.
2. Белкина О. Феноменология эмоционального интеллекта. *Вестник Московского городского педагогического университета.* Серия: Педагогика и психология. 2009. № 4. С. 47–62.
3. Березовская Т. П. Психологические особенности эмоционального интеллекта старшеклассников. *Когнитивная психология: сб. статей / [ред. А. П. Лобанова, Н. П. Радчиковой].* Минск: БГПУ, 2006. С. 16–20.
4. Вержиховська О. М. Формування моральних якостей у розумово відсталих молодших школярів у позакласній виховній роботі: монографія. 2009. 228 с.
5. Изард К. Психология эмоций. СПб.: Питер, 2012. 464 с.
6. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. СПб.: Питер, 2013. 783 с.
7. Кузнецова К. С. Педагогическое сопровождение младших школьников в процессе формирования эмоционального интеллекта: авторефер. дис. ... канд. психол. н: 19.00.01. Саратов, 2012. С. 34.
8. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции. *Психология эмоций.* 2004. С. 257–267.
9. Матвеева М. П. Коррекційна робота в системі освіти дітей з вадами розумового розвитку: навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський Державний університет, 2005. 164 с.
10. Синьов В. М. Психологія розумово відсталої дитини: підручник. 2008. 359 с.
11. Стадненко Н. М., Матвеева М. П., Обухівська А. Г. Нариси з олігофренопсихології. КПДПУ. 2002. 246с.
12. Чашанов М. ТМІ — теорія множинного інтелекту. *Директор школи.* 2000. № 3. 176 с.
13. Чебыкин А. Я. Генезис эмоциональных особенностей у детей разного возраста и пола. Одесса: ЮНЦ АПН Украины, 2004. 147 с.

14. Яковлева С. Д., Федорова Т. М. Стан сформованості емоційної сфери в дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями. *Актуальні питання колекційної освіти*. 2019. Випуск 12. С. 85–95.
15. Bucich M., MacCann C. Emotional intelligence research in Australia: Past contributions and future directions. *Australian Journal of Psychology*. 2019. Vol. 71. P. 59–67. DOI: <https://doi.org/10.1111/ajpy.12231>.
16. Ciarrochi J. V. On being tense yet tolerant: The paradoxical effects of trait anxiety and aversive mood on intergroup judgments. *Group Dynamics: Theory, research and Practice*. 1999. 3. P. 227–238.
17. Cross M. Children with emotional and behavioural difficulties and communication problems: there is always a reason. Kingsley J. Publishers, 2004. 185 p.
18. Evans D. *Emotion*. Oxford University press, 2001. 160 p.
19. Guastello D. D., Guastello S. J. Androgyny, gender role behavior, and emotional intelligence among college students and their parents. *Sex Roles: A Journal of Research*. 2003. Vol. 49, № 11–12. P. 663–673.
20. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. R. Emotional intelligence: Theory, findings, and implications. *Psychological Inquiry*. 2004. 15(3). P. 197–215.
21. Megnas A., Gutiérrez-Cobo M. J., Fernández-Berrocal P. et al. Performance on emotional tasks engaging cognitive control depends on emotional intelligence abilities: an ERP study. *Scientific Reports*. 2017. 7(1). 16446. <http://dx.doi.org/10.1038/s41598-017-16657-y> 282.
22. Nélis D., Kotsou I., Quoidbach J. et al. Increasing emotional competence improves psychological and physical well-being, social relationships, and employability. *Emotion*. 2011. 11(2). P. 354–366. doi:10.1037/a002155
23. Russell J. A. Core affect and the psychological construction of emotion. *Psychological review*. 2003. 110(1). P. 145.
24. Zeidner M., Matthews G., Roberts R. D., McCann C. Development of emotional intelligence: Towards a multi-level investment model. *Human Development*. 2003. 46. P. 69–96.

REFERENCES

1. Andreeva I. (2007) *Predposylki razvitiya emocional'nogo intellekta. [Prerequisites for the Development of Emotional Intelligence] Voprosy psikhologii*. [in Russian].
2. Belkina O. (2009) Fenomenologiya emocional'nogo intellekta. [The phenomenology of emotional intelligence.] *Vestnik Moskovskogo gorodskogo pedagogicheskogo universiteta. Seriya: Pedagogika i psikhologiya*. [in Russian].
3. Berezovskaya T. (2006) *Psichologicheskie osobennosti emocional'nogo intellekta starsheklassniko. [Psychological features of the emotional intelligence of high school students.] Kognitivnaya psikhologiya : sbornik statej*. Minsk : BGPU. [in Russian].
4. Verzhnykhovska O. M. (2009) *Formuvannia moralnykh yakosteï u rozumovo vidstalykh molodshykh shkoliariv u pozaklasniï vykhovniï roboti: monohrafiia*.

- [*Formuvannia moralnykh yakosteï u mentally retarded molodshykh shkoliariv u pozaklasniï vykhovniï roboti: monohrafiia*]. [in Russian].
5. Izard K. E. (2012) *Psihologiya emocij [Psychology of emotions]*. SPb.: Piter. [in Russian].
6. Il'in E. P. (2013) *Emocii i chuvstva. [Emotions and feelings]* 2-e izd. SPb.: Piter, [in Russian].
7. Kuznecova K. (2012) *Pedagogicheskoe soprovozhdenie mladshih shkol'nikov v processe formirovaniya emocional'nogo intellekta [Pedagogical support of junior schoolchildren in the process of forming emotional intelligence]: avtorefer. diss. kand. psihol. nauk : spec. 19.00.01. Saratov, [in Russian]*.
8. Leont'ev A. N. (2004) *Potrebnosti, motivy i emocii. [Needs, motives and emotions]*. Psihologiya emocij. SPb.: Piter. [in Russian].
9. Matvieieva M. P. (2005) *Korektsiina robota v systemi osvity ditei z vadamy rozumovoho rozvytku [Corrective work in the education system of children with mental disabilities]: Navch.-metod. posibnyk. Kamianets-Podilskyi Derzhavnyi universytet. [in Ukraine]*.
10. Synov V. M. (2008) *Psykhohohiia rozumovo vidstaloï dytyny [Psychology of mentally retarded children] : Pidruchnyk. [in Ukraine]*.
11. Stadnenko N. M., Matvieieva M. P., Obukhivska A. H. (2002) *Narysy z olihofrenopsykholohii. [Essays on oligophrenopsychology]*. KPDP. [in Ukraine].
12. Choshanov M. (2000) *TMI — teoriya mnozhestvennosti intellekta. [TMI is the theory of the plurality of intelligence.] Direktor shkoly. [in Russian]*.
13. Chebykyn A. (2004) *Henezys emotsionalnykh osobennosti u detei raznoho vozrasta y pola. [Genesis of emotional characteristics in children of different ages and sex]*. Odessa: YuNTs APN Ukrain. [in Ukraine].
14. Yakovleva S. D., Fedorova T. M. (2019) *Stan sformovanosti emotsiinoï sfery v ditei molodshoho shkilnoho viku z intelektualnymy porushenniamy. [The threshold of the formation of the emotional sphere in children of primary school age]*. Aktualni pytannia kolektsiinoï osvity. Vypusk 12. [in Ukraine].
15. Bucich M., MacCann C. Emotional intelligence research in Australia: Past contributions and future directions. *Australian Journal of Psychology*. 2019. Vol. 71. P. 59–67. DOI: <https://doi.org/10.1111/ajpy.12231>.
16. Ciarrochi, J. V. On being tense yet tolerant: The paradoxical effects of trait anxiety and aversive mood on intergroup judgments. *Group Dynamics: Theory, research and Practice*. 1999. 3. P. 227–238.
17. Cross Melanie. Children with emotional and behavioural difficulties and communication problems: there is always a reason / Melanie Cross, Jessica Kingsley. Publishers, 2004. — 185 p.
18. Evans Dylan. *Emotion*. Oxford University press, 2001. 160 p.
19. Guastello D. D., Guastello S. J. Androgyny, gender role behavior, and emotional intelligence among college students and their parents. *Sex Roles: A Journal of Research*. 2003. Vol. 49. № 11–12. P. 663–673.
20. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. R. Emotional intelligence: Theory, findings, and implications / J. D. Mayer, P. Salovey, D. R. Caruso // *Psychological Inquiry*, 2004. — 15(3). — P. 197–215.

21. Megnas A., Gutiérrez-Cobo M. J., Fernández-Berrocal P., Cabello R., Gymez-Leal R. Performance on emotional tasks engaging cognitive control depends on emotional intelligence abilities: an ERP study / A Megnas, M. J Gutiérrez-Cobo, P. Fernández-Berrocal, R. Cabello, R. Gymez-Leal // Scientific Reports, 2017, 7(1). — 16446. <http://dx.doi.org/10.1038/s41598-017-16657-y> 282.
22. Nélis D., Kotsou I., Quoidbach J., Hansenne M., Weytens F., Dupuis P., Mikolajczak M. Increasing emotional competence improves psychological and physical well-being, social relationships, and employability. *Emotion* / D. Nélis, I. Kotsou, J. Quoidbach, M. Hansenne, F. Weytens, P. Dupuis, M. Mikolajczak. — 2011, 11(2). — P. 354–366. doi:10.1037/a002155
23. Russell, J. A. (2003). Core affect and the psychological construction of emotion. *Psychological review*, 110(1):145.
24. Zeidner M., Matthews G., Roberts R. D., McCann C. Development of emotional intelligence: Towards a multi-level investment model. *Human Development*. 2003. 46. P. 69–96.

Бабяк О. А.

кандидат психологических наук, заведующая отделом психолого-педагогического сопровождения детей с особыми потребностями, Институт специальной педагогики и психологии имени Николая Ярмаченка Национальная академия педагогических наук Украины, Киев, Украина
 вул. Берлинського, 9, Киев, Украина, 04060
 e-mail: olga-babjak@ukr.net
 orcid.org/0000-0001-6337-1202
 ResearcherID P-8226-2016

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ШКОЛЬНИКОВ С НАРУШЕНИЯМИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

В статье автором осуществлен краткий анализ психологических источников по изучению проблемы эмоционального интеллекта. На основе теоретического анализа обобщены данные об особенностях эмоционального интеллекта, включая способность отслеживать собственные чувства и чувства других людей, различать их и использовать эту информацию для управления мышлением и деятельностью. Определены основные теоретические и экспериментальные достижения научных исследований, касающихся аспектов проблемы эмоционального интеллекта. Установлены основные механизмы развития эмоционального

интеллекта. Систематизированы научно-методические, отечественные и зарубежные источники со специальной педагогики и психологии.

Теоретический анализ проблемы эмоционального интеллекта позволяет утверждать, что эмоциональный интеллект в целом рассматривается как когнитивные образования с наиболее выраженным когнитивным компонентом, как совокупность умственных способностей к пониманию эмоций и управлению ими, а также знаний, умений и навыков, операций и стратегий интеллектуальной деятельности, связанных с обработкой и преобразованием эмоциональной информации.

Теоретически установлено, что у школьников с нарушениями интеллектуального развития отмечается незрелость эмоциональной сферы и примитивность эмоционального реагирования. Полученные теоретические данные являются основой для проведения экспериментального исследования и разработки системы мероприятий, направленных на успешную адаптацию этих детей к социуму и способствовать эффективному овладению эмоциональной компетентности.

Таким образом, можно утверждать, что данная проблема актуальна в нескольких аспектах: теоретическом, так как она, как уже отмечалось выше, недостаточно разработана в социальном, поскольку человеческая цивилизация может оказаться в состоянии саморазрушения, в случае, если и в дальнейшем эмоции будут рассматриваться как противоположные разуму, как являющиеся недоступными сознательному контролю и регулированию; в психолого-педагогическом, если на основании экспериментального изучения особенностей течения эмоциональных процессов и состояний и устойчивых свойств личности не будут разработаны научно обоснованные подходы к целенаправленному формированию в процессе обучения и воспитания эмоциональной разумности субъектов обучения.

Ключевые слова: психология, эмоциональная компетентность, эмоции, адаптация, личность.

Babiak Olha Oleksiivna

Candidate of psychological sciences

Head of the Department of Psychological and Pedagogical Support for Children with Special Needs

Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

e-mail: olga-babjak@ukr.net

orcid.org/0000-0001-6337-1202

ResearcherID P-8226-2016

National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
9 Berlinskoho Str, Kyiv, 04060

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF THE DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN SCHOOLCHILDREN WITH DISABILITIES OF INTELLECTUAL DEVELOPMENT

In the article an author is carry out the short analysis of psychological sources from the study of problem of emotional intellect. On the basis of theoretical analysis generalized given in relation to the features of emotional intellect, that includes ability to watch the own feelings and feelings of other people, distinguish them and use this information for a management thinking and activity. The basic theoretical and experimental achievements of scientific researches that touch the aspects of problem of emotional intellect are outlined. Scientific and methodological, domestic and foreign sources on special pedagogy and psychology are systematized.

Theoretical analysis of the problem of emotional intelligence suggests that EI in general is considered as a cognitive-personal education with the most pronounced cognitive component, as a set of mental abilities to understand and manage emotions, as well as knowledge, skills, operations and strategies of intellectual activity. associated with the processing and transformation of emotional information.

Theoretically, it has been found that students with intellectual disabilities have an immaturity of the emotional sphere and primitive emotional response.

The obtained data are the basis for the development of a system of measures aimed at the successful adaptation of these children to society and will contribute to the effective acquisition of emotional competence.

Thus, it can be argued that the problem in question is relevant in several respects: theoretical, because, as noted above, it is underdeveloped, social — since human civilization may be in a state of self-destruction if

the emotions are further considered. as opposing the mind, as being inaccessible to conscious control and regulation, in psycho-pedagogical — if on the basis of experimental study of the peculiarities of the course of emotional processes and states and stable properties of the personality not scientifically substantiated approaches to the targeted formation in training and education emotional reasonable business training.

Key words: psychology, emotional competence, emotions, adaptation, personality.

Стаття надійшла до редакції 14.03.2021р.

UDK 159.964.3

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241347](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241347)

Varina H.

Master of Psychology, Senior Lecturer of the Department of Psychology, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

e-mail: varina_hanna@mdp.u.org.ua

ORCID ID 0000-0002-0087-4264

Shevchenko S.

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of Psychology, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

e-mail: svetlanashev1986@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-8281-243X

PECULIARITIES OF INTRAFAMILIAL RELATIONS OF MARRIED COUPLE WITH DIFFERENT LEVELS OF OCCUPATIONAL EMPLOYMENT

The article theoretically investigates and experimentally identifies the impact of professional activities of spouses associated with increased employment on the peculiarities of relationships and conflicts in the family. Theoretical approaches to the study of changes in family roles in connection with the professional activities of spouses are analyzed. It has been experimentally established that high employment of spouses in professional activities has a negative impact on their marital relations: the level of conflict, the sphere of interaction, marital satisfaction and its stability. The resulting scatter and variability of indicators is explained by the use of subjective assessments of the spouses of their marriage. The highest level of conflict in families where men and women have high professional employment in professional activities was found in the areas of: role-playing, mutual awareness, leisure. In families where wives have a higher employment rate than husbands, the level of conflict is higher in all areas of marital interaction. The data obtained indicate that the process of adaptation of spouses to the new conditions of professional activity associated with high professional employment, the

requirements of corporate traditions, and others. The reasons are difficult and pose a number of serious problems for spouses (the number of stable families decreases, the number of unstable and even troubled families increases).

Key words: professional employment, spouses, conflict, marital relations, family well-being.

Problem statement. The family is a complex and at the same time integral organism, which functions according to certain laws, has its stages of development and its “pitfalls”. In the last few decades, perceptions of what a family is, what the roles of a man and a woman are, and how a family should be arranged have changed greatly. In its modern form, marriage acts as a psychological communication between spouses, cause it is very important to have intimate communication based on respect, love and understanding. Modern families are experiencing many difficulties. The stratification of families by income level is of great importance, another important problem is the destruction of family traditions, norms of behavior. Although the problem of intrafamilial relations in modern science is considered quite widely, including the development of various factors influencing the success of the marriage, but such problem as the relationship of occupational employment of spouses and the degree of their satisfaction with marriage is not sufficiently researched.

The transition to a market economy and the change of forms of ownership have led to the rapid development of activities in various areas of business, which attract not only male but also female. These activities are usually associated with an increase in the time spent for work (business trips, irregular working hours, business meetings in the evening), which can cause dissatisfaction of one of the spouses; cause not only family conflicts but also divorces. Today, the institution of the family and marriage is in a state of crisis, it is manifested in negative indicators of population reproduction, a decrease in the number of registered marriages, a constant increase in the number of divorces and single-parent families. A large number of married couples refuse to solve the problems that arise, considering divorce as a panacea, and avoid-

ing responsibility for the family for the sake of their own well-being. Family scenarios have changed significantly, the understanding of the normative roles of men and women in the family and society, the distribution of responsibilities between the sexes have also been transformed. The causes of the crisis are the following: from different types of temperaments of partners, to the desire to realize in marriage everyone's own needs. At the same time, there is almost no information that the occupational employment of both spouses can be a significant factor that changes the life of the family. It is known that marital and family relationships can either promote or hinder the professional self-realization of each spouse. In case of positive scenario people prefer the relationships that contribute to the personal and professional development of each spouse. In this case, each spouse acts as a facilitator of self-realization of the other one in both family and professional spheres. The family environment of psychological comfort, mutual respect, support of adequate and positive self-esteem, provided by the spouses, has a positive effect on the success in professional activities. M. Argyle has noted that work and other spheres of life have many common features (related to friendship, status and personality traits), therefore, professional self-realization and job satisfaction and other areas of life correlate with life satisfaction in general. This is a process according to which the satisfaction with the work has a decisive influence on overall satisfaction, including satisfaction with marriage [3]. The negative scenario of marital and family relations hinders the professional self-realization of the spouses. In some families, the very fact that the wife works may be a cause of dissatisfaction with the marital and family relationship of the spouses. If the husband sticks to traditional gender stereotypes and believes that the wife should dedicate herself to home and family rather than professional self-realization, family conflicts are inevitable whenever the wife has a conflict between work responsibilities and family needs. The ambiguity and uncertainty of the relationship between occupational employment and intrafamilial relations requires not only the development of psychological strategies and tactics to support the relationship, but also careful theoretical and empirical study.

The aim of the article is to analyze the impact of professional activities of spouses associated with their increased occupational employment on the peculiarities of relationships and conflicts in the family.

Research results. Most scholars emphasize that the most important aspect of family relationships is the personal-rational relationship, which involves orientation towards other person's motives and personal meanings. This layer of relations is manifested in the attitude to joint activities for the sake of this person, in the name of the well-being of the family. A characteristic feature of a favorable personal-rational relationship in the family is mutual understanding between the couple, which is expressed in mutual readiness and ability to empathize and sympathize, understand each other's mood, know what he or she likes and dislikes, what he or she wants and what the husband or wife does not want. Both visible and inconspicuous conflicts of interpersonal, social, psychophysical and physiological nature lay the foundation for family unhappiness [4].

Alyoshina Yu.E., a specialist in the field of family counseling, identified the following groups of reasons for psychological counseling, which are connected with the relationship between the partners in the marriage:

1. Various conflicts, mutual dissatisfaction, which is associated with the distribution of marital roles and responsibilities.
2. Conflicts, problems caused by differences in views on family life and interpersonal relationships.
3. Sexual problems, mutual inability of partners to establish normal sexual relations.
4. Illness of one of the partners, problems and difficulties determined by the need to adapt the family to the disease.
5. Problems of power and dominance in intrafamilial relations.
6. Lack of warmth in the relationship of partners, lack of intimacy and trust, communication problems [1].

Another interesting point of view on the problem of sources of misunderstandings between spouses is expressed by V. A. Sysenko. According to the researcher, the causes of all intrafamilial conflicts can be grouped into three major groups:

1. Conflicts based on unfair division of family responsibilities. The main thing in the distribution of family responsibilities is their coherence, as a result of which both the traditional and egalitarian model of the family can be quite acceptable for the family well-being, if they satisfy both partners. If family members understand their roles in their own way and disagree with each other's expectations and requirements, the family is in conflict.

2. Conflicts based on dissatisfaction with certain needs. Each partner wants to meet their own marriage needs. At the same time, partners often do not know each other's real needs, so they do not meet them.

3. Disputes over shortcomings in education. Many conflicts in young families arise because of differences in the rules of family behavior that partners have inherited from their parental families [6].

In the field of family employment there is a horizontal occupational segregation, i.e. asymmetric arrangement of men and women in the occupational structure. In some countries in recent decades, women have successfully made their way into traditionally male professions. Thus, in the period from 1985 to 1995 in the United States the number of women judges increased from 7 % to 18 %, operators and information systems professionals — from 11 % to 28 %, economists — from 13 % to 34 %, architects — from 4 % to 11 % [7]. It should be noted that the distribution of male and female in different professions is largely determined by the established traditions of the country and the economic situation.

A survey of adult women showed that 40 % of them work only for money. The second most common motive is the desire to be in the team, and only the third — interest in the content of professional activity. The transition to a market economy and the emergence of employers-owners have led to the rapid development of new social groups of workers, which are required to have increased business activity (irregular working hours, meetings and communication with business partners in the evening, corporate parties, etc.). Moreover, in modern conditions, women are increasingly included in the working sphere. Women have

occupied a strong place in various spheres of public life; there are even some women in public authorities (although in isolated cases). Currently, women seek to establish themselves in professional activities and realize themselves through participation in socio-political life. A characteristic feature of recent years is the focus of more and more women on the profession, which, in their opinion, allows them to be independent and self-sufficient, but causes excessive occupational employment [5].

In families where the level of financial security due to the work of the husband is quite high, the professional activities of wives often cause a negative attitude on the part of husbands. Their motives can sound like ("you have to leave this job"), economic (kindergarten fees can be higher than the mother's salary) or most often related to the interests of the child / children ("our youngest son does not study very well — he needs to be taken care of"). There are also motives that men rarely talk about, but their wives do: "He doesn't want me to work for reasons of prestige. Once he earns well, his wife doesn't have to work. And the psychological comfort of the only one breadwinner in the house is important to him" [8]. Thus, the reason for conflicts is the distribution of gender roles.

Thus, over the past 30–40 years, the study of gender role stereotypes in psychology has not only been sharply intensified, but also qualitatively changed. If the first studies were limited to describing the main content features of the stereotype, now, in the foreground there is not only the desire to explain the nature and functions of gender role stereotypes, but also to explore trends related to changing role stereotypes, to study the impact of interpersonal changes on the intrafamilial relations.

The target group of our study included working married couples under the age of 35 living in Melitopol. The sample was formed by the method of stratification so that the activities of one of the spouses were characterized by increased employment in the professional sphere. Our study involved 30 married couples: 15 families where men have higher occupational employment than women (group 1) and 15 families where women have higher occupational employment than men (group 2). The study was conduct-

ed in 2020–2021. In the process of empirical research the following psychodiagnostic methods were used: Method of identifying the nature of the interaction of spouses in a conflict situation (authors Yu.E Alyoshina, L. Ya. Gozman, E. M. Dubrovska) [2]; Marriage Satisfaction Questionnaire, developed by V. V. Stolin. Respondents were also interviewed to find out their subjective satisfaction with marriage and behavioral strategies in resolving family conflicts. The interview involved revealing the couple's opinion about the level of stability and satisfaction with marriage before the emergence of increased occupational employment and at the time of the study.

Each method was used in two versions: for male and female. The level of stability of each family was identified on the basis of the obtained results, which allow classifying each married couple to one of three types:

1) stable couples — they successfully overcome conflict situations, are satisfied with marriage, and constructively solve problems. Spouses are characterized by a low level of conflict and positive family motivation, they emphasize the stability of positive relationships in the family and do not allow the possibility of its breakup.

2) problematic couples — in most cases they can constructively resolve conflicts, are dissatisfied with the marriage, but for various reasons do not want to dissolve it. These couples are characterized by a medium level of conflict.

3) unstable couples — couples with a high level of conflict, they do not overcome family conflicts because they have negative family motivation, they are not satisfied with the marriage and are ready for divorce or have already come to this decision.

As a result of the study and data processing, the following results were obtained.

1. Research of the nature of the interaction of spouses in a conflict situation according to the method of Yu. Alyoshina, E. Gozman, E. Dubrovska.

As can be seen from Fig. 1, the analysis of the empirical data revealed that the level of conflict between spouses in the families where women have higher occupational employment than their

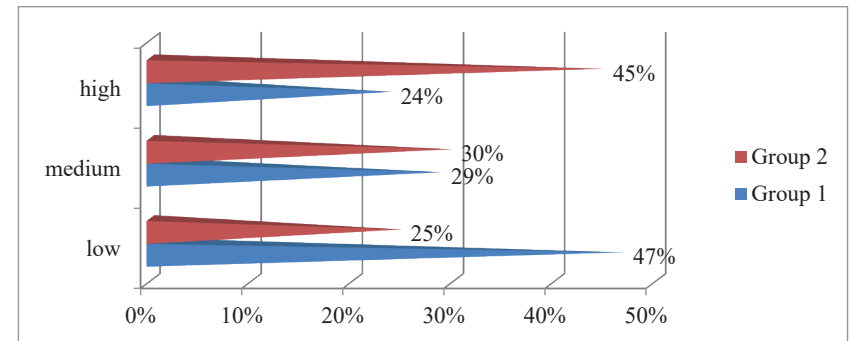

Fig. 1 Indicators of the level of conflict between spouses depending on their occupational employment

husbands is significantly high compared to families with higher professional employment of the men. This pattern has been traced in various areas of intrafamilial interaction, especially in mutual awareness of partners of different aspects of each other's lives in the family. In group 1 (men with a higher level of occupational employment) wives blame men for not trying to discuss with them their problems and plans for the future, for not being interested in the difficulties that women face in domestic life. The lack of attention of men to women in group 1 causes the disharmony of marital relations, promotes mutual mistrust. In group 2, men are dissatisfied with the fact that wives do not pay proper attention to home and family; not interested enough in family problems; are eager to transfer to the husband a lot of family responsibilities; do not share with them their successes and failures in professional activities; behave too independently, thus provoking intrafamilial conflicts. It was found that in the families of group 1 and group 2 couples often prefer to spend leisure time independently: attending corporate parties, restaurants and other places of recreation with work partners. In group 1, wives emphasized that husbands often come back home very late, and sometimes do not spend the night at home at all, without considering it necessary to explain their actions to their wives. Women in this group highlighted that this condition negatively affects the trust of the couple and

leads to a high level of their conflicts: in the block of interaction in the field of leisure, the level of conflict in group 1 was 7.8 points (with a maximum of 10 points).

In group 2 the conflict of spouses in the field of leisure was even higher than in group 1—8.1 points. This can be explained by the fact that in the families where women have higher occupational employment, men, focusing on traditional lifestyles and role structure of the family, can't accept the fact that wives are rarely at home and they spend their spare time in the company of friends, work partners. This causes mistrust and jealousy of men, exacerbates marital conflicts. Often these conflicts arise due to women's alcohol consumption. In group 2, the number of families in which there were conflicts over the use of alcohol by spouses accounted for 50 % of the total number of families, and in group 1—25 %.

The greatest conflict in the interaction of spouses in both groups of respondents was found in the role sphere. In the families where women have a higher occupational employment than their men (group 2) the level of intrafamilial conflicts is the highest one, compared to other areas and is scored to 8.9 points. In families where men have higher occupational employment, this figure is 7.2 points (with a maximum of 10 points). It was found that in the families of group 2 the wives take a tough position concerning leadership in the family: they show toughness, authority, want to solve family issues alone. In the families where the husband traditionally considers himself to be a head of the family, this condition contributes to destructive marital conflicts. In group 1, where men have higher occupational employment in the professional sphere than their wives, conflicts in the role sphere are not as clear-cut as in group 2.

The results obtained empirically by collecting data on the nature of relationships in families by the method of identifying the nature of the interaction of spouses in a conflict situation allowed us to identify the number of stable, problematic and unstable families with high employment of men and women (table 1).

The data in table 2 show that in the families where women have a high level of employment, the number of troubled and unstable families is higher than in families where men are highly professionally employed, which actually confirms our hypothesis.

Table 1

Number of stable, problematic and unstable families in groups (group 1 — men with high occupational employment), (group 2 — women with high occupational employment)

Type of the families	Group 1 (15 families)	Group 2 (15 families)
Stable families	6	3
Problematic families	3	9
Unstable families	6	3

The analysis of the obtained results shows that this pattern was traced in all spheres of spousal interaction.

2. Marriage satisfaction survey. Marriage Satisfaction Questionnaire by V. V. Stolin and others. Data obtained from V. V. Stolin's questionnaire are grouped in table 2. According to the use of this method, scores were obtained, the range of which was identified for men and for women. The average values of this indicator are 33 for male and 31.9 for female. According to the results of the use of the method, the respondents were split into three groups according to the degree of satisfaction with marriage — low, medium and high satisfaction.

Table 2

Indicators of the degree of satisfaction with marriage in groups (group 1 — men with high occupational employment), (group 2 — women with high occupational employment)

Degree of satisfaction with marriage	Group 1 (%)		Group 2 (%)	
	Male	Female	Male	Female
low	33	40	43	33
high	67	60	57	67

As can be seen from table 3, the number of dissatisfied with marriage is 33 % and 40 % among men and women, respectively, satisfied — 67 % and 60 %. The average values for this indicator are 19.75 for men and 19.00 for women in the group with low satisfaction with marriage, and 39.10 for men and 38.10 for women in the group with high satisfaction. Thus, the previously obtained data confirm that men are usually more satisfied with marriage than women. For group 2, the situation slightly changes. At the

general level of decrease in averages, the level of satisfaction of men is lower, than that of women. Moreover, the lowest figure was got for the factor «Emotional comfort». This goes in confrontation with the data obtained on V. V. Stolin's questionnaire of marriage satisfaction — according to Yu.E. Aleshina's questionnaire, in the group of those dissatisfied with marriage men show greater dissatisfaction than women, and in the group of those satisfied with marriage the figures of men and women coincide. This picture may be due to the fact that the content of the questionnaires is different and on some indicators (factors of the first group) men are more satisfied than on other indicators (factors of the second group). In order to compare the features of the relationship of spouses before the beginning of their high occupational employment and in period of the study we have conducted interviews with each spouse. The aim of the interviews was to identify subjective satisfaction with marriage and behavioral strategies in resolving family conflicts.

3. The interview with the respondents showed that after men (group 1) and women (group 2) became more employed in the professional sphere, the number of destructive conflicts between spouses in many spheres of life increased, which made it difficult for them to adapt to new conditions. As a result of the obtained data, it was found out that in groups 1 and 2, after one of the spouses became excessively engaged in professional activities, the number of stable families decreased and the number of problematic and unstable ones increased (table 3).

These conflicts were particularly acute in the role sphere, as well as in the spheres of leisure and mutual awareness of different aspects of each other's lives. Subjective survey of respondents on the peculiarities of the relationship of spouses showed that increased employment in the occupational sphere of one of them is associated with an increase in the level of conflicts in the above mentioned areas (table 4).

Table 5 shows that excessive employment in the occupational sphere of wives (group 2) led to more noticeable negative changes in intrafamilial relations in these areas of marital interaction than excessive employment in the occupational activities of men

Table 3
Number of stable, problematic and unstable families in groups 1 and 2 before and after the beginning of high occupational employment of one of the spouses

	Group 1		Group 2	
	Before the beginning of high occupational employment	After the beginning of high occupational employment	Before the beginning of high occupational employment	After the beginning of high occupational employment
Stable families	14	12	13	11
Problematic families	1	2	2	3
Unstable families	–	1	–	1

Table 4
The average score in the level of conflicts between spouses in different areas before and after beginning of excessive employment in the occupational sphere

Sphere of spouses' interaction	Group 1		Group 2	
	Level of conflicts between spouses before the beginning of excessive occupational employment	Level of conflicts between spouses after the beginning of excessive occupational employment	Level of conflicts between spouses before the beginning of excessive occupational employment	Level of conflicts between spouses after the beginning of excessive occupational employment
Roles	2,7	4,1	2,8	5,0
Mutual awareness	2,1	3,9	2,9	4,9
Leisure time	2,6	4,2	3,1	4,8

(group 1). Thus, the conducted experimental study confirms the data that high occupational employment of spouses negatively affects their marital relationship: the level of conflicts, sphere of interaction, marital satisfaction and its stability. The variability of indicators is explained by the use of subjective assessments of

marriage by the spouses. Summarizing the results of the study, we can draw some conclusions. The highest level of conflicts in the families where men and women have high occupational employment was found in the areas of: role sphere, mutual awareness, leisure time. In families where wives have a higher employment rate than husbands, the level of conflicts is higher in all areas of intrafamilial interaction. The data also confirm the statement that marital satisfaction is a «broadly generalized feeling» that affects and defines different perceptions of marriage: in the group with high satisfaction, the values of all three factors increase, in the group with low satisfaction, all three decrease. Interestingly, for women dissatisfied with marriage, the relationship with the partner suffers the most, while for men the average of this factor is the highest in this group.

Thus, the study shows negative trends in the families, where one spouse is overworked, and in those families where a woman has a higher occupational employment than a man, the level of conflicts in the relationship is higher. This indicates the need to develop and implement a program to optimize family relationships.

Conclusions and prospects for further research. An experimental study showed that high occupational employment of spouses has a negative impact on their intrafamilial relationships: the level of conflicts, sphere of interaction, marital satisfaction and its stability. The variability of indicators is explained by the use of subjective assessments of marriage by the spouses. The highest level of conflicts in the families where men and women have high occupational employment was found out in the following areas: role sphere, mutual awareness, leisure time. In families where wives have a higher employment rate than husbands, the level of conflicts is higher in all areas of marital interaction. The data also confirm the statement that marital satisfaction is a “broadly generalized feeling” that affects and defines different perceptions of marriage: in the group with high satisfaction, the values of all three factors increase, in the group with low satisfaction, all three decrease. Interestingly, for women dissatisfied with marriage, the relationship with the partner suffers the most, while

for men the average of this factor is the highest in this group. The study shows negative trends in the families, where one of the spouses is overworked, and in those families where a woman has a higher occupational employment than a man, the level of conflicts in the relationship is higher. The obtained data indicate that the process of adaptation of spouses to the new conditions of professional activity associated with high occupational employment, the requirements of corporate traditions, and other reasons is difficult and causes a number of serious problems for spouses (the number of stable families decreases, the number of unstable and even problematic families increases). This indicates the need to develop and implement a program to optimize family relationships.

Список використаних джерел і літератури

1. Алешина Ю. Е. Полоролевая дифференциация как комплексный показатель межличностных отношений супругов /Ю. Е. Алешина, И. Ю. Борисов // Вестник МГУ. Сер. 14: Психология. — 1999. — № 2. — С. 40–46.
2. Алешина Ю. Е. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений. Спецпрактикум по социальной психологии / Ю. Е. Алешина, Л. Я. Гозман, Е. М. Дубовская. — М.: МГУ, 1997. — 126 с.
3. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл. — СПб.: Питер, 2003. — 271 с.
4. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї : [навчально-методичний комплекс] / Бондарчук Олена Іванівна. — К. : Міленіум, 2003. — 24 с.
5. Горецька О. В. Психологія сім'ї : навчальний посібник для студентів спеціальності «Практична психологія», «Початкова освіта» / Олена Горецька, Наталя Сердюк. — Бердянськ : Видавець Ткачук О. В., 2015. — 216 с.
6. Сысенко В. Л. Супружеские конфликты /В. Л. Сысенко. — М.: Мысль, 1999. — 173 с.
7. Ali P. A., McGarry J., Maqsood A. A role expectations and marital conflict: Perspectives of men and women // Journal of Interpersonal Violence. — 2020. — doi:10.1177/0886260520966667
8. Ünal W., Akgün S. Conflict resolution styles as predictors of marital adjustment and marital satisfaction: An actor-partner interdependence model // Journal of Family. — 2020 Studies. — doi:10.1080/13229400.2020.1766542

REFERENCES

1. Aleshina Y U. E. (1999) Polorolevaya differenciaciya kak kompleksnyj pokazatel' mezhlichnostnyh otnoshenij suprugov [Sex-role differentiation as a complex indicator of interpersonal relations of spouses]. *Vesnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 14 Psihologiya — Moscow State University Bulletin. Psychology Series 14*, 2,40–46 [in Russian].
2. Aleshina Y U. E., Gozman L. YA, Dubovskaya E. M. (1997) *Social'no-psihologicheskie metody issledovaniya supruzheskih otnoshenij. Specpraktikum po social'noj psihologii [Socio-psychological research methods of matrimonial relations. Special workshop on social psychology]*. Moscow [in Russian].
3. Argajl M. (2003) *Psihologiya schast'ya [The psychology of happiness]*. St. Petersburg [in Russian].
4. Bondarchuk O. I. (2003) *Psykhologhiia simi [Family psychology]*. Kyiv: Millennium [in Ukraine].
5. Horetska O. V. (2015) *Psykhologhiia simi: navchalnyi posibnyk dlia studentiv spetsialnosti «Praktychna psykhologhiia». «Pochatkova osvita» [Family Psychology: a textbook for students majoring in “Practical Psychology”, “Primary Education”]*. Berdyansk [in Ukraine].
6. Sysenko V. L. (1999) *Supruzheskie konflikty [Marital conflicts]*. Moscow: Mysl' [in Russian].
7. Ali P. A., McGarry J., & Maqsood A. (2020) A role expectations and marital conflict: Perspectives of men and women. *Journal of Interpersonal Violence* [in English].
8. Ünal W., & Akgün S. (2020) Conflict resolution styles as predictors of marital adjustment and marital satisfaction: An actor-partner interdependence model. *Journal of Family* [in English].

Варіна Г. Б.

магістр психології, старший викладач кафедри психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

Шевченко С. В.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬОСІМЕЙНИХ ВІДНОСИН ПОДРУЖЖЯ З РІЗНИМ РІВНЕМ ПРОФЕСІЙНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ

У статті теоретично досліджено та експериментально виявлено вплив професійної діяльності подружжя, пов'язаної з підвищеною зайнятістю, на особливості взаємин і конфліктність в сім'ї. Експериментально встановлено, що висока зайнятість подружжя у професійній діяльності негативно впливає на їх подружні взаємини: рівень конфліктності, сферу взаємодії, задоволеність шлюбом і його стабільність. Отримані дані свідчать про те, що процес адаптації подружжя до нових умов професійної діяльності, пов'язаної з високою професійною зайнятістю, вимогами корпоративних традицій і ін. причинами проходить складно і ставить перед подружжям ряд серйозних проблем (кількість стабільних сімей зменшується, зростає число нестабільних і навіть проблемних сімей).

Ключові слова: професійна зайнятість, подружжя, конфліктність, подружні взаємовідносини, сімейне благополуччя.

Варина А. Б.

магістр психології, старший преподаватель кафедри психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

Шевченко С. В.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

**ОСОБЕННОСТИ ВНУТРИСЕМЕЙНЫХ
ОТНОШЕНИЙ СУПРУГОВ С РАЗНЫМ УРОВНЕМ
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЗАНЯТОСТИ**

В статье теоретически исследовано и экспериментально изучено влияние профессиональной деятельности супругов, связанное с повышенной занятостью, на особенности взаимоотношений и конфликтность в семье. Экспериментально установлено, что высокая занятость супругов в профессиональной деятельности негативно влияет на их супружеские отношения: уровень конфликтности, сферу взаимодействия, удовлетворенность браком и его стабильность. Полученные данные свидетельствуют о том, что процесс адаптации супругов к новым условиям профессиональной деятельности, связанной с профессиональной занятостью, требованиями корпоративных традиций и др. причинами, проходит сложно и ставит перед супругами ряд серьезных проблем (количество стабильных семей уменьшается, растет число нестабильных и даже проблемных семей).

Ключевые слова: профессиональная занятость, супруги, конфликтность, супружеские взаимоотношения, семейное благополучие.

Стаття надійшла до редакції 18.03.2021р.

УДК 159.9 : 316.77

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241348](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241348)

Гончарук Н. М.

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та практичної психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

e-mail: goncharuk.nat17@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-9552-0946

Researcher ID: AAC-4110-2019

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ
ЕМОЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОМУНІКАЦІЇ У ДІТЕЙ
ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ І НОРМОТИПОВИМ
РОЗВИТКОМ**

У статті здійснено теоретичний аналіз особливостей емоційної поведінки підлітків із порушеннями інтелекту, які впливають на формування їх комунікативних взаємин з однолітками. Визначено сутність поняття «емоційне регулювання комунікації». Емпірично досліджено психологічні особливості емоційного регулювання комунікації у дітей підліткового віку. За результатами дослідження здійснено диференційний аналіз емоційного регулювання комунікативної поведінки у школярів із порушеннями інтелекту і нормотиповим розвитком. Висвітлено основні відмінності у формуванні емоційних якостей, які виступають засадничими чинниками становлення комунікативної поведінки учнів обох категорій і необхідними факторами забезпечення їх комунікативної взаємодії.

Ключові слова: комунікація, комунікативна поведінка, емоційне регулювання комунікації, порушення інтелектуального розвитку.

Постановка проблеми. Соціальні процеси, які відбуваються сьогодні в суспільстві та сучасній школі, значною мірою впливають на емоційний розвиток учнів. Нові можливості для об'єднання та комунікації, швидкість отримання необхідної інформації, інтенсивність спілкування є позитив-

ними аспектами комунікативної взаємодії. Водночас значною мірою особливості емоційно-комунікативного розвитку дітей зумовлюють окремі несприятливі чинники, серед яких знецінення особистісно зорієнтованої взаємодії, зниження навичок безпосереднього мовленнєвого спілкування і надання переваги соціальним мережам, зростання почуття самотності. Значимий вплив цих чинників призводить до недостатності емоційної складової спілкування. Особливо вагомими вони виявляються у дітей із порушеннями інтелектуального розвитку, в яких емоційна складова комунікації має специфіку розвитку.

Мета статті — проаналізувати емоційні детермінанти комунікативної поведінки та здійснити психологічний аналіз особливостей емоційного регулювання комунікації у дітей із порушеннями інтелекту і нормотиповим розвитком у порівняльному аспекті.

Результати дослідження. Емоційне регулювання комунікації розглядається у психології в контексті управління емоціями під час комунікативної взаємодії з іншими людьми ([2, с. 136]); здатності адаптуватися до умов комунікативної ситуації, швидко відновлюючи фізичні та душевні сили ([7, с. 79]); вміння впливати на почуття, керувати вираженням та інтенсивністю емоцій, долати негативні переживання ([8, с.178]); свідомим чи несвідомим контролем над емоційними тенденціями поведінки ([6, с. 212]).

На основі проведеного теоретичного дослідження базовими емоційними характеристиками, які відповідають за емоційне забезпечення комунікації, визначено: соціальну активність як особистісну характеристику, яка відображає стале прагнення впливати на соціальні процеси та брати дієву участь у суспільних справах [10, с. 249]; позитивну спрямованість комунікативної поведінки як конструктивне, оптимістичне ставлення до дійсності, свідомий контроль над думками, що запобігає виникненню негативних емоцій [4, с. 80]; вміння управляти емоціями як індивідуальний спосіб координації психічних процесів, станів, властивостей, компенсації недоліків та оптимізації потенційних здібностей, якостей, можливостей [3,

с. 132]; здатність реагувати на критику та діяти в напружених ситуаціях, беручи до уваги конструктивні думки та володіючи технікою нейтралізації зауважень при захисті своїх переконань [5, с. 103]; емпатійність у спілкуванні як інтерактивну здатність розуміти потреби інших, проявляти взаєморозуміння та співчуття, спрямовані на гармонізацію міжособистісних стосунків і забезпечення успішного процесу спілкування [1, с. 26].

З метою вивчення сформованості емоційного регулювання комунікації у дітей із порушеннями інтелекту було розроблено програму експериментального дослідження і сформульовано наступні завдання: 1) визначити емоційні якості, які забезпечують процес комунікації; 2) обґрунтувати та з'ясувати рівні сформованості емоційних якостей у дітей підліткового віку; 3) здійснити диференційний аналіз емоційного регулювання комунікації у дітей із порушеннями інтелекту і нормотиповим розвитком

У дослідженні взяли участь 110 учнів 5–9-х класів спеціальних закладів освіти з порушеннями інтелектуального розвитку (ПІР) легкого ступеня (F70 за класифікацією МКХ-10) та 110 школярів закладів загальної середньої освіти з нормотиповим розвитком (НТР).

Експериментальне дослідження складалось із таких етапів: 1) дослідження соціальної активності; 2) вивчення позитивної спрямованості комунікативної поведінки; 3) аналіз вміння управляти емоціями; 4) з'ясування здатності реагувати на критику; 5) вивчення емпатійності у спілкуванні. За результатами дослідження визначали рівні сформованості цих якостей: високий, вищий за середній, середній, нижчий за середній, низький.

Перший етап був присвячений дослідженню соціальної активності у дітей підліткового віку на основі тесту САН (за шкалою активності), що дозволило отримати такий розподіл оцінок за цією компетенцією (див. таблицю 1).

За результатами експерименту з'ясовано, що у підлітків із ПІР і НТР спостерігаються певні особливості емоційного регулювання комунікації.

Таблиця 1

Дослідження соціальної активності у дітей підліткового віку з порушеннями інтелекту і нормотиповим розвитком (%)

Категорії досліджуваних	Рівні соціальної активності				
	Н	НС	С	ВС	В
Підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку	9,09 %	16,36 %	50,91 %	23,64 %	0,00 %
Підлітки з нормотиповим розвитком	0,0 %	10,91 %	32,73 %	38,19 %	16,36 %

Примітка: В — високий рівень, ВС — вищий за середній рівень, С — середній рівень, НС — нижчий за середній рівень, Н — низький рівень.

У досліджуваних спеціальних закладів освіти *соціальна активність* є відносно збереженою, водночас високих її рівнів не виявлено взагалі. Втім, є школярі, які проявляють середні (50,91 %) та вищі за середні (23,64 %) рівні. Це є свідченням того, що вони прагнуть брати участь у колективних справах, у вирішенні актуальних соціальних завдань, намагаються включатись у взаємодію з однолітками та педагогами у межах групового процесу.

Серед досліджуваних із ППР багато й тих, хто має недостатні рівні соціальної активності: низький — 9,09 % та нижчий за середній — 16,36 %. Це вказує на знижений її потенціал, що проявляється у слабкій мотиваційній спрямованості комунікативних інтересів, небажанні брати участь у спільних соціальних взаємодіях, нерозумінні значення суспільних цінностей для діяльності, відсутності прагнення орієнтуватись на спільну мету та змінювати світ довкола себе. Ці показники відображають недосконалість зв'язків дітей із соціумом (див. рисунок 1).

Натомість у підлітків із типовим розвитком ці якості є інакшими. А саме найбільш характерними є вищий за середній (38,19 %) та середній (32,73 %) рівні. Це вказує на те, що діти із типовим розвитком проявляють стійке прагнення впливати на соціальні групові процеси, беруть участь у колективних справах класу та школи, реалізують повноту соціальних зв'язків із довкіллям під час комунікативної взаємодії.

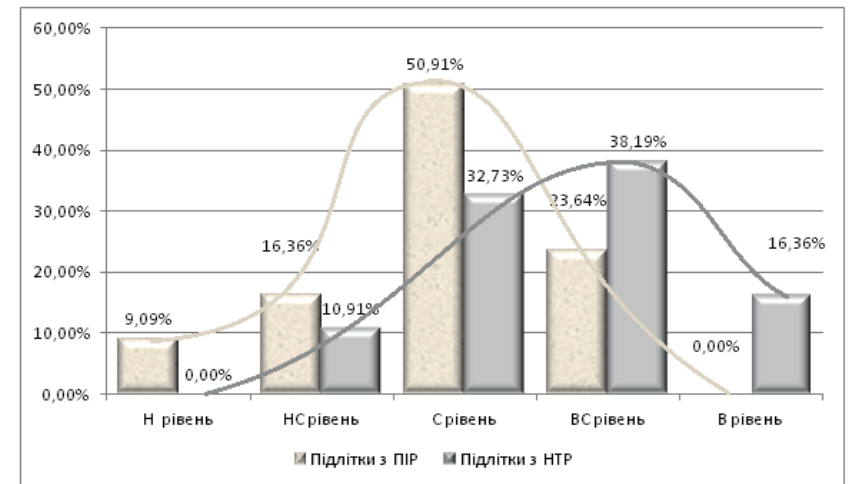

Рис. 1. Розподіл показників соціальної активності у дітей підліткового віку за рівнями (%), де ППР — порушення інтелектуального розвитку, НТР — нормотиповий розвиток; В — високий рівень, ВС — вищий за середній рівень, С — середній рівень, НС — нижчий за середній рівень, Н — низький рівень

Значної уваги у контексті динамічно-модального підходу заслуговує *спрямованість комунікативної поведінки*, яку досліджували за тестом емоційних бар'єрів у спілкуванні В. В. Бойка (див. таблицю 2).

Ця риса є відносно збереженою як у дітей із ППР, так у школярів із НТР, про що свідчить розподіл оцінок за тестом: високий рівень позитивної спрямованості (0,00 % у дітей із ППР і 3,64 % у дітей із НТР), вищий за середній (відповідно 29,09 % і 23,64 %), середній (49,09 % і 43,64 %), нижчий за середній (18,18 % і 25,45 %), низький (3,64 % і 3,64 %). Це вказує на те, що школярі обох категорій здатні ефективно в емоційному плані будувати конструктивну взаємодію з використанням позитивних емоцій і з урахуванням етичних норм спілкування (див. рисунок 2).

Емоційне регулювання комунікації значною мірою залежить від взаємодії чинників довкілля, що викликають стресогенні

Таблиця 2

Дослідження позитивної спрямованості комунікативної поведінки у дітей підліткового віку з порушеннями інтелекту і нормотиповим розвитком (%)

Категорії досліджуваних	Рівні позитивної спрямованості комунікативної поведінки у спілкуванні				
	Н	НС	С	ВС	В
Підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку	9,09 %	16,36 %	50,91 %	23,64 %	0,00 %
Підлітки з нормотиповим розвитком	0,0 %	10,91 %	32,73 %	38,19 %	16,36 %

Примітка: В — високий рівень, ВС — вищий за середній рівень, С — середній рівень, НС — нижчий за середній рівень, Н — низький рівень.

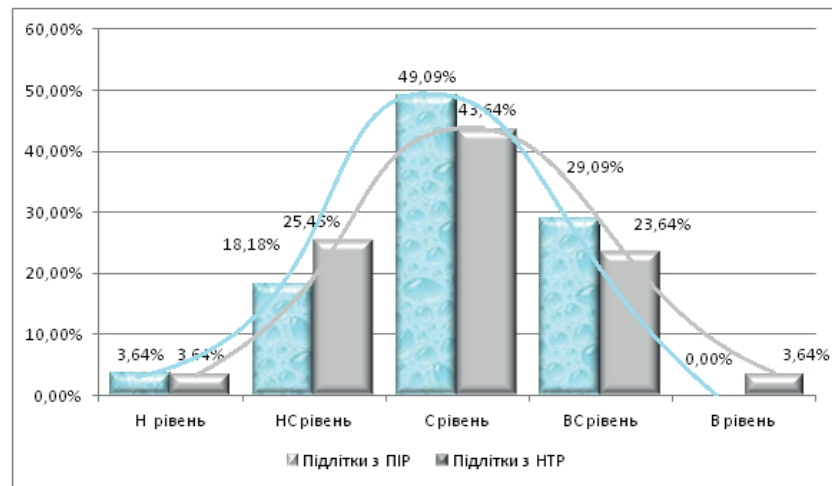

Рис. 2. Розподіл показників позитивної спрямованості комунікативної поведінки за рівнями (%), де ПІР — порушення інтелектуального розвитку, НТР — нормотиповий розвиток

реакції, та індивідуальних характеристик, які дозволяють протистояти цим деструктивним чинникам. Саме у таких комунікативних ситуаціях проявляються індивідуальні особливості

емоційного регулювання комунікації, однією з яких є *вміння управляти емоціями*. Воно відповідає за емоційне саморегулювання комунікативної поведінки у напружених ситуаціях міжособистісної взаємодії. Дані за наслідками вивчення вміння управляти емоціями, здійсненого за тестом емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні В. В. Бойка розподілились так (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Дослідження вміння управляти емоціями у дітей підліткового віку з порушеннями інтелекту і нормотиповим розвитком (%)

Категорії досліджуваних	Рівні вміння управляти емоціями у спілкуванні				
	Н	НС	С	ВС	В
Підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку	5,45 %	23,64 %	54,55 %	14,55 %	0,00 %
Підлітки з нормотиповим розвитком	5,45 %	10,91 %	54,56 %	21,82 %	7,27 %

Примітка: В — високий рівень, ВС — вищий за середній рівень, С — середній рівень, НС — нижчий за середній рівень, Н — низький рівень.

Як засвідчують табличні дані, у підлітків із ПІР переважають середній (54,55 %) та нижчий за середній (23,64 %) рівні управління власними емоціями у ситуаціях комунікативної взаємодії. Це вказує на те, що вони здатні реагувати на впливи довкілля, але наявність негативних чинників — таких як зовнішня агресія, стреси, фрустрація — є активаторами деструктивної емоційної поведінки. У таких комунікативних ситуаціях підлітки виявляють знижену здатність до регулювання вербальної та невербальної поведінки (див. рисунок 3).

Натомість діти з НТР демонструють більш стримані форми реагування у напружених комунікативних ситуаціях. Це підтверджують оцінки за тестом, які знаходяться у середньому діапазоні і відображають середній рівень здатності до управління власними емоціями. Таку поведінку демонструють 54,56 % учнів. У ситуаціях комунікативної взаємодії вони реагують

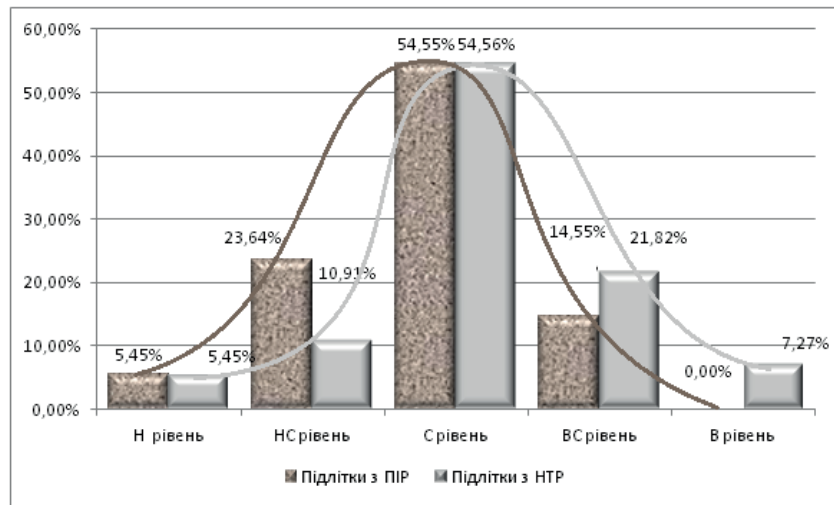

Рис. 3. Розподіл показників вміння управляти емоціями у спілкуванні за рівнями (%), де ПІР — порушення інтелектуального розвитку, НТР — нормотиповий розвиток

на впливи співрозмовників конструктивною поведінкою, не виявляють спонтанності та емоційних спалахів у напружених ситуаціях, не реагують агресією на агресію, у більшості випадків демонструють соціально терпиму та врівноважену поведінку. Водночас, за наявності відкритого конфлікту, діти можуть реагувати агресивно, виявляти невротичні або істеричні тенденції.

Не менш важливим в емоційному плані є вміння реагувати на критику у конфліктних ситуаціях спілкування (див. таблицю 4).

У дітей із ПІР вона є порушеною, про що свідчать результати обстеження: середній рівень — 41,82 %, нижчий за середній — 30,91 %, низький — 16,36 %. Це говорить про недостатню здатність реагувати на критику та активізувати свої емоційні ресурси в конфліктних ситуаціях, невміння формулювати конструктивні думки, неспроможність застосовувати техніку нейтралізації зауважень при захисті своїх переконань. Натомість у дітей із нормотиповим розвитком ця здатність є збереженою й апелює до вищих за середні (40,00 %) рівнів (див. рисунок 4).

Таблиця 4

Дослідження уміння реагувати на критику у дітей підліткового віку з порушеннями інтелекту і нормотиповим розвитком (%)

Категорії досліджуваних	Рівні уміння реагувати на критику				
	Н	НС	С	ВС	В
Підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку	16,36 %	30,91 %	41,82 %	10,91 %	0,00 %
Підлітки з нормотиповим розвитком	0,00 %	18,18 %	27,27 %	40,00 %	12,73 %

Примітка: В — високий рівень, ВС — вищий за середній рівень, С — середній рівень, НС — нижчий за середній рівень, Н — низький рівень.

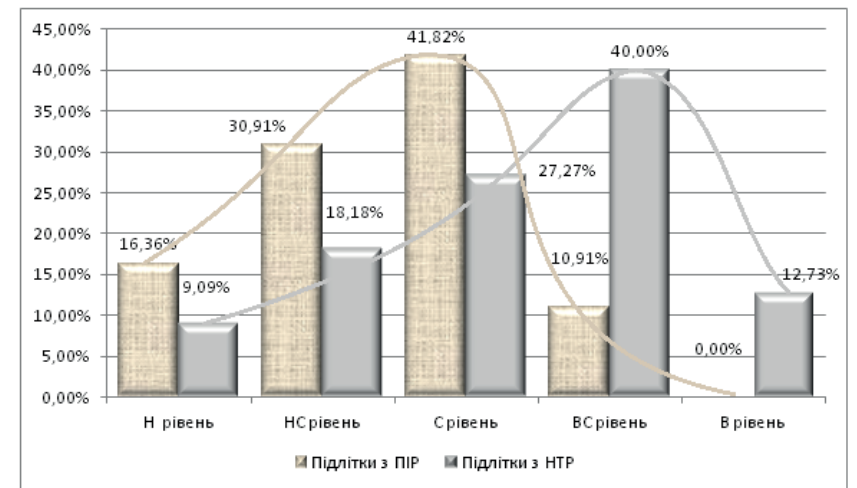

Рис. 4. Розподіл показників уміння реагувати на критику в конфліктних ситуаціях за рівнями (%), де, ПІР — порушення інтелектуального розвитку, НТР — нормотиповий розвиток

Сьогодні у психологічних дослідженнях доведено, що емоційне регулювання комунікації значною мірою взаємопов'язане з *емпатією у спілкуванні* [9, с.140]. Безумовне розуміння емоційного стану співрозмовників, чутливість до проблем і тривог

інших, прийняття, щира зацікавленість — це характеристики емпатійності, яка проявляється у ситуаціях міжособистісної взаємодії. Дослідження емпатії в дітей підліткового віку з ПІР та НТР, яке проводилось за тестом емпатійних тенденцій І. М. Юсупова, демонструє значні диференційні відмінності (див. таблицю 5).

Таблиця 5

Дослідження емпатійності у дітей підліткового віку з порушеннями інтелекту і нормотиповим розвитком (%)

Категорії досліджуваних	Рівні емпатійності				
	Н	НС	С	ВС	В
Підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку	18,18 %	21,82 %	45,45 %	14,55 %	0,00 %
Підлітки з нормотиповим розвитком	5,4 %	21,82 %	32,73 %	30,91 %	14,55 %

В учнів із ПІР рівень емпатії виявляється суттєво зниженим: низький рівень характерний для 18,18 % учнів, нижчий за середній — для 21,82 %, середній — для 45,45 %. Це засвідчує їхнє невміння усвідомити переживання інших, нерозуміння почуттів співрозмовників. Характерним є домінування егоїстичних мотивів, що у ситуаціях комунікативної взаємодії перешкоджає збалансованості міжособистісних взаємин. Для школярів із особливими потребами більше властиві ситуативні прояви емпатії, тоді як у дітей із НТР проявляються стійкі емпатійні співпереживання. Це відображається у таких оцінках: високий — 14,55 %, вищий за середній — 30,91 %, середній — 32,73 %, нижчий за середній — 21,82 %, низький — 5,4 % рівні (див. рисунок 5).

Як бачимо, у підлітків із НТР переважають вищі за середні (30,91 %) та середні (32,73 %) рівні, що вказує на позитивну тенденцію в осмисленні переживань інших. Їм властиво відчувати потребу в благополуччі інших, чутливо ставитися до довколишніх, допомагати їм. Альтруїстична спрямованість їхньої поведінки вказує на суттєве переважає співчуття над егоїстичними тенденціями.

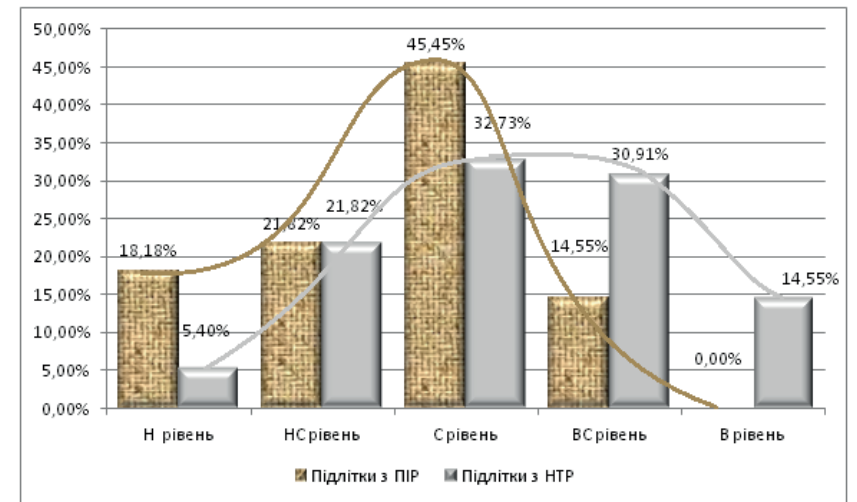

Рис. 5. Розподіл показників емпатійності за рівнями (%), де, ПІР — порушення інтелекту, НТР — типовий інтелектуальний розвиток

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, психологічний аналіз емоційного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту вказує на те, що у них відносно збереженими є показники соціальної активності та позитивної спрямованості комунікативної поведінки, хоча високих рівнів за цими характеристиками не виявлено. Недостатньо розвиненими виявились уміння управляти своїми емоціями, уміння реагувати на критику в конфліктних ситуаціях та здатність до емпатії, що потребує посиленої корекції. У школярів із нормотиповим розвитком описані емоційні властивості є сформованими, а показники «соціальна активність», «уміння реагувати на критику», «емпатійність у спілкуванні» мають перевагу вищих за середні рівнів.

Графічне представлення результатів емпіричного дослідження (див. рисунки 1–5) дає змогу констатувати відхилення графіків функцій у дітей із порушеннями інтелекту у бік низьких значень функції та зміщення показників емоційного регулювання комунікації ліворуч від математичного сподівання, що

вказує на переважання рівнів «низький», «нижчий за середній», «середній». У школярів із нормотиповим розвитком зафіксовано відхилення у бік високих значень і визначено переважання рівнів «середній», «вищий за середній».

Представлена експериментальна робота не є закінченим дослідженням сформованості емоційного регулювання комунікації у дітей підліткового віку і передбачає подальше вивчення проблеми за компетенціями «гнучкість та виразність емоцій», «нейротизм», «впевненість у собі» «соціальна сміливість у спілкуванні», «адекватність емоційних реакцій» та ін., які характеризують емоційне забезпечення поведінки у ситуаціях комунікативної взаємодії.

Список використаних джерел і літератури

1. Гончар К. Роль емпатійного мовлення в досягненні успішної комунікації / К. Гончар, А. Рогатюк // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. — 2013. — № 18. — С. 24–27.
2. Жданова І. В., Буракова Н. В. Емоційна саморегуляція в контексті проблеми психічного здоров'я поліцейського // Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві : зб. тез III Всеукраїнської науково-практичної конференції (19 жовтня 2018 р.). — Львів : ЛьвДУВС, 2018. — С. 134–139.
3. Кириченко Т. Психологічні особливості саморегуляції вчителя в комунікації у процесі мовленнєво-педагогічного спілкування / Т. Кириченко // Психолінгвістика. — 2016. — Вип. 20(1). — С. 125–135.
4. Кондратюк С. Позитивне мислення як передумова досягнення успіху в навчальній діяльності / С. Кондратюк // Проблеми гуманітарних наук. Психологія. — 2014. — Вип. 33. — С. 71–82.
5. Кузнецова І. В. Критика та зауваження в діловій комунікації / І. В. Кузнецова // Методологія та практика лінгвістичної підготовки іноземних студентів : збірник матеріалів міжвузівської науково-практичної конференції, Харків, 18 квітня 2012 р. — Харків : ХНМУ, 2012. — С. 101–106.
6. Періг І. М., Дроздук В. Д. Емоційна саморегуляція у підлітковому віці // Актуальні задачі сучасних технологій : матеріали VI Міжн. наук.-тех. конференції молодих учених та студентів. Тернопіль 16–17 листопада. 2017. — Тернопіль, 2017. — С. 212–213.
7. Психологічні технології ефективного функціонування та розвитку особистості : монографія / за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. — Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2019. — 540 с
8. Психологія спілкування : навч. посіб. / Л. О. Савенкова, В. В. Сгадова, Л. Л. Борисенко та ін. — Київ : КНЕУ, 2015. — 309 с.

9. Троицкая Е. А. Особенности взаимосвязи эмпатии и невротизации личности // Вестник МГЛУ. Образование и педагогические науки. — 2017. — Вып. 3 (774). — С. 132–141.
10. Уйсїмбаєва М. Соціальна активність особистості як чинник суспільного розвитку / М. Уйсїмбаєва // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. — 2014. — Вип. 132. — С. 247–250.

REFERENCES

1. Honchar K. & Rohatiuk A. (2013) Rol empatiinoho movlennia v dosiahnenni uspishnoi komunikatsii [The role of empathic speech in achieving successful communication]. Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky, 18, 24–27 [in Ukrainian].
2. Zhdanova I. V. & Burakova N. V. [2018] Emotsiina samorehuliatyia v konteksti problemy psykhichnoho zdorov'ia politseiskoho [Emotional self-regulation in the context of a police officer's mental health problem]. Psykhichne zdorov'ia osobystosti u kryzovomu suspilstvi : zb. tez III Vseukrainskoi naukovo-prakt. konferentsii (19 zhovtnia 2018 r.). Lviv : LvDUVS, 134–139 [in Ukrainian].
3. Kyrychenko T. (2016) Psykholohichni osoblyvosti samorehuliatyia vchytelia v komunikatsii u protsesi movlennievo-pedahohichnoho spilkuvannia [Psychological features of teacher self-regulation in communication in the process of speech-pedagogical communication]. Psykholinhvistyka, 20(1), 125–135 [in Ukrainian].
4. Kondratiuk S. (2014) Pozytyvne myslennia yak peredumova dosiahnennia uspikhu v navchalnii diialnosti [Positive thinking as a prerequisite for success in educational activities]. Problemy humanitarnykh nauk. Psykhohiia, 33, 71–82 [in Ukrainian].
5. Kuznetsova I. V. (2012) Krytyka ta zauvazhennia v dilovii komunikatsii [Criticism and remarks in business communication]. Metodolohiia ta praktyka lnhvistychnoi pidhotovky inozemnykh studentiv : zb. materialiv mizhvuzivskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, Kharkiv, 18 kvitnia 2012 r., Kharkiv : KhNMU, 101–106 [in Ukrainian].
6. Perih I. M. & Drozdruk V. D. (2017) Emotsiina samorehuliatyia u pidlitkovomu vitsi [Emotional self-regulation in adolescence]. Materialy VI Mizhn. nauk.-tekh. konferentsii molodykh uchenykh ta studentiv. Aktualni zadachi suchasnykh tekhnolohii. Ternopil 16–17 lystopada 2017 r., 212–213 [in Ukrainian].
7. Maksymenko S. D. Kuzikova S. B. & Zlyvkov V. L. Psykholohichni tekhnolohii efektyvnoho funktsionuvannia ta rozvytku osobystosti [Psychological technologies of effective functioning and development of personality]. Sumy : Vyd-vo SumDPU imeni A. S. Makarenka [in Ukrainian].
8. Savenkova L. O., Shadova V. V. & Borysenko L. L. et al. (2015) Psykhohiia spilkuvannia [Psychology of communication]. Kyiv : KNEU [in Ukrainian].
9. Troitskaya E. A. (2017) Osobennosti vzaimosvyazi empatii i nevrotizatsii lichnosti [Features of the relationship between empathy and personality neu-

- rotization]. Vestnik MGLU. Obrazovanie i pedagogicheskie nauki, 3 (774). 132–141 [in Russian].
10. Uisimbaeva M. (2014) Sotsialna aktyvnist osobystosti yak chynnyk suspilnoho rozvytku [Social activity of the individual as a factor of social development] Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka, 132, 247–250 [in Ukrainian].

Гончарук Н. Н.

кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры общей и практической психологии Каменец-Подольского национального университета имени Ивана Огиенко

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОСОБЕННОСТЕЙ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ КОММУНИКАЦИИ У ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ ИНТЕЛЛЕКТА И ТИПИЧНЫМ РАЗВИТИЕМ

В статье осуществлен теоретический анализ особенностей эмоционального поведения подростков с нарушениями интеллекта, влияющих на формирование их коммуникативных взаимоотношений со сверстниками. Определена сущность понятия «эмоциональное регулирование коммуникации». Эмпирически исследованы психологические особенности эмоционального регулирования коммуникации у детей подросткового возраста. По результатам исследования выполнен дифференциальный анализ эмоционального регулирования коммуникативного поведения у школьников с нарушениями интеллекта и типичным развитием. Обоснованы основные различия в формировании эмоциональных качеств, которые выступают основополагающими факторами становления коммуникативного поведения учащихся обеих категорий и необходимыми детерминантами обеспечения их коммуникативного взаимодействия.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативное поведение, эмоциональное регулирование коммуникации, нарушение интеллектуального развития.

Honcharuk N. M.

candidate of psychological sciences, associate professor, associate professor of the department of general and practical psychology, Ivan Ogienko Kamyanets-Podilsky national university

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF FEATURES OF EMOTIONAL REGULATION OF COMMUNICATION IN CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES AND TYPICAL DEVELOPMENT

The article provides a theoretical analysis of the features of emotional regulation of communication in adolescents with intellectual disabilities. It is determined that emotional qualities influence the formation of their communicative relationships with peers. The essence of the concept of “emotional regulation of communication” is substantiated. The psychological features of emotional regulation of communication in adolescents with a diagnosis of mild mental retardation (F70) have been empirically studied.

According to the results of the study, a differential analysis of emotional regulation of communicative behavior in schoolchildren with intellectual disabilities and typical development was performed. The main differences in the formation of emotional qualities, which are the basic factors in the formation of communicative behavior of students of both categories. It was found that in adolescents with intellectual disabilities are relatively preserved indicators of social activity and positive orientation of communicative behavior. But high levels of these characteristics were not detected. Insufficiently formed were the ability to manage their emotions, the ability to respond to criticism in conflict situations and the ability to empathize.

These qualities need correction. On the basis of the research the main directions of correctional work are singled out, which are also the formation of such skills: to manage emotions; coordinate mental states; optimize potential means of emotional regulation; respond to criticism; act in tense situations; to master the technique of neutralization of remarks while defending one’s beliefs; to form empathy in communication as an interactive ability.

Graphic analysis of the results of empirical research allows us to state the deviation of the graphs of functions in children with intellectual disabilities in the direction of low values of function. Characteristic is the shift in the indicators of emotional regulation of communication to the left of the mathematical expectation. This indicates a predominance of

low, below average and medium levels. At schoolboys with typical development deviations towards high values are fixed. The predominance of average and above average levels is determined.

Key words: communication, communicative behavior, emotional regulation of communication, intellectual development disorders.

Стаття надійшла до редакції 28.04.2021

УДК 159.923:378

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241349](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241349)

Дробот О. В.

доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри медичних та профілактичних дисциплін

Міжнародний європейський університет

Київ (Україна)

e-mail: piterkiev@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-5999-7632

Researcher ID: E-8071-2016

ПРОЯВИ ВІКОВИХ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЯКОСТЕЙ ОПЕРАТОРІВ КОНТАКТНОГО ЦЕНТРУ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розкрито поняття індивідуально-психологічних якостей особистості оператора контактного центру, визначено психологічні особливості професії «оператор контактного центру» та визначені індивідуально-психологічні якості операторів контактного центру юнацького та зрілого віку. Індивідуально-психологічні якості визначено як стійкі риси особистості, які розвиваються в процесі діяльності та зумовлюють особливості взаємодії з оточенням. Емпіричне дослідження проводилось на базі контактного центру мобільного оператора «Водафон» м. Києва. У дослідженні взяли участь оператори від 18 до 47 років, загальною кількістю досліджуваних склала 50 осіб, з них 25 осіб юнацького віку (18–25 років) та 25 осіб зрілого віку (26–47 років). Було застосовано 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела; Опитувальник «Шкала емоційного відгуку» А. Меграбяна і Н. Епштейна.

В ході математичної обробки даних із застосуванням Т-критерію Стьюдента був здійснений аналіз та інтерпретація отриманих даних, які показали наявність розбіжностей в індивідуально-психологічних якостях між групами операторів контактного центру юнацького та зрілого віку. Вікові відмінності зафіксовані в таких індивідуально-психологічних якостях: сміливість, емоційна стабільність, дипломатичність. Особам юнацького віку більш характерні емоційна нестабільність, експресивні, менш

стримані у прояві емоцій, зокрема і негативних, сміливість, схильність до необдуманих вчинків, рішучість. Зрілі фахівці більш обережні, не схильні до ризику, обачні, дипломатичні, легко виходять з конфліктних ситуацій, вміло підлаштовуються до співрозмовника, вміють знаходити спільну мову, тоді як група юнацького віку є менш дипломатичною, відрізняється більшою різкістю, безкомпромісністю в спілкуванні. Зроблено висновок про те, що значна частина операторів контактного центру потребують трансформації та вдосконалення індивідуально-психологічних якостей з метою підвищення відкритості, дипломатичності, емоційної стабільності та емпатії.

Ключові слова: індивідуально-психологічні особливості, оператор контактного центру, професійна діяльність.

Ми живемо в часи найбільш інтенсивної комунікації, відбувається не просто передача інформації, а прагнення переконати у своїй правоті, нав'язати особисту думку.

Т. Слама-Казак

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими практичними завданнями. Необхідною складовою забезпечення найрізноманітніших потреб людини, в тому числі її професійної самореалізації, є комунікація як спосіб реалізації тих чи інших завдань, що постійно з'являються в процесі людської життєдіяльності. Будь-яка професія потребує фахівця з конкретним набором індивідуально-психологічних якостей, пов'язаних з характером виконуваної діяльності. Професія оператора контактного центру належить до професій типу «людина — людина», і тому висуває особливі вимоги до особистості працівника, зокрема необхідності постійної рефлексії щодо змісту предмета своєї діяльності. Не викликає сумніву те, що оператор контактного центру повинен мати певний набір особливих особистісних якостей, без яких важко забезпечити успіх у роботі.

Попри цей факт нами було констатовано, що проблема індивідуально-психологічних якостей особистості працівника недостатньо розглядалася вченими. В окремих дослідженнях було розглянуто деякі аспекти проблеми, як от: особливості вибору професії [4]; оптимізація комунікативної підготовки майбутніх

спеціалістів [1]; психо-фізіологічні умови праці [3]; організаційна культура [8]; проблематика професійного стресу [5]; детермінанти емоційного вигорання [6]; інтерактивна продуктивність операторів [11].

У нашому попередньому дослідженні було проаналізовано становлення професійної свідомості фахівця завдяки власній системі перетворення інформації й трактування дійсності, за яких його суб'єктивний світ у процесі професійної підготовки перетворюється у світ професії практикуючого фахівця [10]. Особливо актуальним видається віковий аспект проблеми, що й визначило дослідницький інтерес до індивідуально-психологічних якостей представників професії «оператор контактного центру» юнацького та зрілого віку.

Мета дослідження полягає в емпіричному виявленні вікових відмінностей індивідуально-психологічних якостей операторів контактного центру задля оптимізації їх роботи. *Завданням* виступило:

1) оцінити особистісні риси операторів за найбільш професійно релевантними шкалами: А (замкнутість — товариськість), В (інтелект), С (емоційна нестабільність — стабільність), Н (сміливість — боязкість), N (прямолінійність — дипломатичність) та О (спокійність — тривожність) 16-факторного особистісного опитувальника Р. Кеттела;

2) проаналізувати загальні емпатійні тенденції операторів за параметрами рівня вираженості здатності до емоційного відгуку та ступеня відповідності/невідповідності знака переживань за опитувальником «Шкала емоційного відгуку» А. Меграбяна і Н. Епштейна;

3) здійснити послідовний порівняльний аналіз отриманих показників між підгрупами операторів юнацького та зрілого віку.

Для вирішення поставлених завдань використовувались такі **методи і методики дослідження:** 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела; Опитувальник «Шкала емоційного відгуку» А. Меграбяна і Н. Епштейна [9]. Серед математичних методів було застосовано t-критерій Стьюдента.

Емпіричне дослідження проводилось на базі контактного центру мобільного оператора «Водафон» м. Києва. У дослі-

дженні взяли участь оператори від 18 до 47 років, загальною кількістю досліджуваних склала 50 осіб, з них 25 осіб юнацького віку (18–25 років) та 25 осіб зрілого віку (26–47 років). Розподіл вибірки за статевою ознакою не проводився.

Результати дослідження. Серед відомих нам наукових джерел гіпотеза про наявність зв'язку між окремими характеристиками професійних індивідуально-психологічних якостей та основними властивостями нервової системи працівника була висунута Р. Harris [12]. Оскільки ці властивості є вродженими і незмінними, то вони виступають в якості постійних параметрів працездатності й надійності фахівця. Серед значущих ділових якостей автор виділяє такі: довгострокова витривалість, в основі якої лежить сила нервової системи; витривалість до екстреної напруги й перенапруження, яке пов'язане або з силою нервової системи відносно до її збудження, або із врівноваженістю нервових процесів; стійкість до дії факторів зовнішнього середовища, яка також перебуває в прямому зв'язку із силою основних нервових процесів; реакція на непередбачені подразники — функція врівноваженості процесів збудження і гальмування; перемикання, яке перебуває у зв'язку з рухливістю нервових процесів [12, с. 291].

Вивченню зв'язку між показниками швидкості сприймання інформації, її стійкості в ході роботи та деякими індивідуально-психологічними якостями особистості присвячена праця Дмітрієвої О. Б. Авторка встановила, що під впливом побічних подразників змінюється прийом інформації деяких операторів контактного центру [2]. Так, для операторів з відносно слабким процесом порушення характерно зниження рівня пропускну здатності в ході діяльності з прийому інформації. В операторів з сильним процесом збудження при роботі із зоровими сигналами слабкі звукові подразники, що не мають відношення до діяльності, навпаки, можуть викликати підвищення продуктивності основної діяльності. Однак слід зазначити, що функціональний стан психофізіологічних систем, що забезпечують навіть найпростіші форми довільної діяльності, залежить не тільки від генотипічної вираженості властивостей нервової системи, але і від інших регуляторних впливів, які можуть визна-

чатися ставленням оператора контактного центру (або іншого спеціаліста) до завдання й умов експерименту, до отриманої інструкції [2].

Доцільно зауважити, що оператор контактного центру повинен мати необхідний рівень індивідуально-психологічних якостей, щоб якісно виконувати свої професійні обов'язки. Так, частково на якості сервісу call-центрів позначаються високі навантаження, але не тільки. До причин перенавантаження на call-центр, якому доводиться замінювати офлайн-магазин та Інтернет-сайт, належить і відсутність в операторів необхідного набору індивідуально-психологічних якостей. У багатьох випадках неякісний сервіс знижує рівень ефективності діяльності call-центрів, оскільки менеджери з продажу ігнорують звернення клієнтів, а розв'язати проблему, зателефонувавши до call-центру, вдається далеко не завжди. У напрямі покращення результатів та підвищення показників ефективності функціонування call-центрів особливу увагу необхідно звертати на якість послуг, пропонованих клієнтам. З цією метою керівництву call-центрів потрібно постійно контролювати індивідуально-психологічні прояви операторів, щоб ті змогли ефективно виконувати свою діяльність, а також уникати негативних відгуків від споживачів [2, с. 164].

Гринчук О. І. обґрунтовує точку зору стосовно впливу індивідуально-психологічних якостей людини на ефективність і надійність її діяльності, особливо в процесі діяльності «людина — людина», до якої власне і належить оператор контактного центру [1]. Виявлено, що стійкість до несприятливих станів визначається комплексом особливостей прояву різних властивостей нервової системи. Одна і та ж типологічна особливість може забезпечити стійкість до одного стану і полегшити виникнення іншого стану. Так, слабка нервова система, підвищуючи стійкість до фактора монотонії, водночас є несприятливим фактором для екстремальних умов. Та й стійкість осіб зі слабкою нервовою системою до фактора монотонії визначається поєднанням цієї типологічної особливості з іншими: при певному поєднанні з іншими типологічними особливостями особи зі слабкою нервовою системою стають нестійкими до фактора

монотонії, оскільки в них швидко розвивається стан психічно-моного пересичення [1].

В умовах слабо вираженої емоційної напруги ефективність діяльності оператора контактного центру може підвищуватися у зв'язку з різними типологічними особливостями, однак при великому емоційному напруженні раніше порушується діяльність в осіб зі слабкою нервовою системою. Оператори, як і інші спеціалісти з сильною нервовою системою, мають більше шансів витримати напружену (значущу, відповідальну) ситуацію.

Діяльність професійного оператора контактного центру має високу інтенсивність праці. За досить короткий проміжок часу він приймає велику кількість як вхідних дзвінків, так і при необхідності здійснює вихідні телефонні переговори, з потенційними або наявними клієнтами компанії. Оператор call-центру здійснює консультації з питань, які стосуються збуту товарів і / або послуг, що надаються. У деяких випадках обов'язками такого фахівця може бути лише прийом дзвінків від клієнтів, а також перемикання на певних операторів необхідного напрямку з виниклого питання.

Спеціаліст повинен вміти: презентувати в кращому світлі товари, послуги й відповідно саму фірму, для залучення якомога більшої кількості клієнтів. Для виконання цих завдань, оператору не просто необхідно знати всю інформацію про збут товарів і послуги компанії, але й володіти вмінням комунікабельності, переконання й етикету. Найменша, на перший погляд, помилка, може вплинути на кінцевий підсумок бесіди та відбитися на результаті роботи компанії в цілому. Тут важлива така риса характеру, як стриманість і ввічливість. Крім проведення переговорів, в обов'язки оператора входить прийом і оформлення заявок [1].

Оператор call-центру також повинен бути готовий до вирішення конфліктних ситуацій, проявляючи при цьому ввічливість та розуміння в розмові з клієнтом. У подібних ситуаціях, уточнивши, в чому конкретно полягає скарга клієнта, оператор найчастіше вибачається від імені фірми й потім переводить дзвінок до відповідного відділу контролю якості товару або послуги компанії [7].

Сьогодні фахівці телефонних служб мають попит у найрізноманітніших компаніях: це довідкові служби та пункти технічної підтримки, консалтингові, соціологічні та торгові організації. Фахівці телефонних служб працюють на підприємства, що забезпечують мобільний зв'язок, TV, Інтернет. Аналітики стверджують, що професія оператора контакт-центру буде затребувана завжди, адже будь-які технології та автовідповідачі не зможуть замінити живого людського спілкування.

Специфіка роботи пов'язана з тим, що цей фахівець, з одного боку, повинен вміти професійно користуватися технічними пристроями (комп'ютер, засоби зв'язку, гарнітура), а з іншого боку — мати навички ділового спілкування. Обов'язки регулюються певними інструкціями, нормами й правилами в залежності від місця роботи та напрямків діяльності компанії [5].

Згідно з професійними функціями, співробітники контакт-центрів: приймають і розподіляють вхідні дзвінки; отримують повідомлення та електронні листи; ведуть базу даних клієнтів; надають клієнтам інформацію про тарифи, асортимент товарів і послуг, умови роботи компанії; надають інші довідкові та консультаційні послуги абонентам. Оператори call-центру можуть приймати й оформляти заявки та замовлення через електронну пошту, сайт або мобільний телефон, обробляти запити клієнтів, готувати звіти про виконану роботу. Якщо фахівець не може розв'язати проблему клієнта самостійно, то в його обов'язки входить перенаправити дзвінок більш компетентному співробітнику [6].

Вимоги до оператора безпосередньо залежать від конкретних обов'язків на робочому місці і напрямку діяльності компанії. По-перше, оператор повинен відмінно знати ПК і володіти навичками користування сучасними засобами зв'язку. По-друге, йому необхідно мати хорошу дикцію і чітку, грамотну мову. Також фахівцю телефонної служби важливо бути емоційно стійким, доброзичливим і тактовним, проявляти терпіння і витримку, вміти швидко орієнтуватися в складних і несподіваних ситуаціях. Часто важливою вимогою є знання іноземної мови або висока швидкість набору тексту [8].

Процедурно комунікація операторів полягає в тому, що вона починається з обов'язкового привітання оператора з клієнтом у ввічливій формі. Вимова, інтонація, правильність змістових і граматичних наголосів при цьому відіграють надзвичайно важливу роль. Крім того, привітання та звернення до клієнтів, у першу чергу, тих, хто не розуміє української мови, доцільно здійснювати мовою їх спілкування. Культура мовлення має важливе значення в діяльності операторів: вона вимагає правильного, доречного вибору мовних одиниць, які б відповідали характеру комунікативної ситуації, усім її параметрам.

Отже, професія оператора контактного центру характеризується складністю у зв'язку з постійною вербальною взаємодією, високою стресогенністю діяльності та необхідністю врівноваженості та витримки з боку оператора. Відтак, оператор контактного центру повинен володіти такими індивідуально-психологічними якостями: врівноваженість, гнучке мислення, емпатійність, емоційна стабільність, дипломатичність, відкритість, низька або мінімальна тривожність та відсутність акцентуацій характеру.

Отже, далі представимо аналіз результатів емпіричного дослідження. Застосування 16-факторного особистісного опитувальника Р. Кеттела показало, що за шкалою «замкнутість — товариськість» із загальної кількості досліджених відкритість характерна для 62 %, з них осіб юнацького віку 30 % та 32 % зрілого віку. Таким операторам притаманна налаштованість на відкритість у спілкуванні з комунікатором, товариськість, схильність до розкриття окремих деталей питання, яке розглядається. Замкнутими є 38 %, з них 20 % юнацького віку та 18 % зрілого. Ці особи не прагнуть спілкування, для них характерна неухважність до окремих деталей розмови, вони не налаштовані на відкриті, щирі взаємодії.

За шкалою «інтелект» розвинуте мислення характерне для 96 % досліджених, з них 46 % осіб юнацького віку та 50 % — зрілого віку. Високі бали властиві індивідам, у яких розвинені абстрактні форми та високий темп мислення. Такі люди легко вчаться і «схоплюють все на льоту», здатні до складних

інтелектуальних роздумів. Деяко обмежене мислення за цим фактором характерне лише для 4 % (за всією вибіркою); низькі бали свідчать про те, що в них не лише недостатньо розвинене абстрактне мислення, але також і вербальна культура. На роздуми (пошук рішень на різні завдання) цим фахівцям потрібно більше часу, ніж носіям розвинутого абстрактного мислення.

Шкала «емоційна стабільність — нестабільність» показала, що із загальної кількості досліджених емоційно стабільними є 86 %, з них 40 % юнацького віку та 46 % — зрілого. Оператори з високими показниками за цією шкалою емоційно стабільні, спокійні, витримані, незворушні. Це зрілі особистості зі стійкими інтересами та тверезим, раціональним, об'єктивним поглядом на речі. Їх мало що здатне роздратувати, аж до того, що їм властива деяка нечутливість. Емоційно нестабільними є 14 %, з них 12 % юнацького віку та 2 % зрілого віку. Ці фахівці, своєю чергою, емоційно нестабільні: вони легко дратуються, яскраво реагують навіть на незначні речі або явища — багато стимулів вибивають їх з колії. Оператори цієї підгрупи можуть мати перепади настрою, часто змінюють інтереси, можуть втікати від проблем і конфліктів, швидко втомлюються. *t*-критерій Стьюдента показав наявність значущих відмінностей між групою юнаків та зрілих осіб. Згідно з математичною обробкою даних, особам юнацького віку характерна більша емоційна нестабільність, ніж зрілим особистостям ($t=3,1$; $p \leq 0,000$). Юнаки є більш експресивні, менш стримані у прояві емоцій, зокрема і негативних.

За шкалою «боязкість — сміливість» з загальної кількості сміливими є 72 % осіб, з них 48 % юнацького віку та 24 % — зрілого віку. Тим, хто отримав високі бали, властива сміливість, рішучість, підприємливість, активність у досягненні цілей. Такі люди йдуть на ризик (іноді — невинуватий), приймають неординарні рішення, якщо є шанс, що вони допоможуть впоратися з проблемою (між тим зауважимо, що власники високих балів не завжди точно прораховують наслідки своїх дій). Така ж сміливість поширюється і на соціальні контакти: вони не соромляться спілкуватися з незнайомцями. Бо-

язкість властива загалом 28 %, з них 2 % юнацького віку та 26 % — зрілого віку. Низькі бали за цим критерієм показали досліджувані боязкі, обережні, сором'язливі, обачні, які не люблять ризикувати, відчувають стрес при взаємодії з незнайомими, в компанії вважають за краще мовчати, водночас чутливо реагують на будь-які небезпеки й загрози. За t-критерієм Стьюдента визначено, що існують відмінності між групою юнаків та зрілих людей ($t=3,4$; $p\leq 0,000$). Відтак, оператори-юнаки більш сміливі, схильні до необдуманих вчинків, рішучі, натомість зрілі фахівці більш обережні, не схильні до ризику, обачні.

За фактором «прямолінійність — дипломатичність» прямолінійність властива з загальної кількості 24 % опитаних, з них 20 % юнацького віку та 4 % зрілого віку. Низькі бали властиві людям, які вважають за краще говорити те, що думають, дуже відверті, але одночасно й безпосередні, наївні, іноді позбавлені такту, погано відчувають мотиви вчинків інших, у спілкуванні різкі, прямі та простуваті. Дипломатичність характерна 76 % осіб із загальної кількості, з них 30 % юнацького віку та 46 % зрілого віку. Ці професіонали дипломатичні, вони знають, як поводитися під час контакту та знаходити спільну мову з різними типами співрозмовників. Такі люди зазвичай проникливі, гнучкі у спілкуванні, можуть хитрувати, аж до того, що викликають у співрозмовника настороженість, вміють аналізувати ситуацію і контролювати дії інших. t-критерій Стьюдента виявив наявність міжгрупових відмінностей в факторі «дипломатичність» ($t=3,7$; $p\leq 0,000$). Тобто, як з'ясувалось група зрілих осіб є більш дипломатичною, легко виходить з конфліктних ситуацій, вміло підлаштовується до співрозмовника, вміє знаходити спільну мову. Група операторів юнацького віку є менш дипломатичною, більш різкою та безкомпромісною у спілкуванні.

За фактором «спокійність — тривожність» визначено, що спокійність властива із загальної кількості 94 % осіб, з них 48 % юнацького віку та 46 % зрілого віку. Всіпереч назви шкали, досліджувані, які показали низькі бали, властива не стільки спокійність, скільки безтурботність і самовпевненість, вони енергійні, активні й холоднокровні, зазвичай не зверта-

ють уваги на схвалення чи несхвалення їх дій з боку оточення. Тривожність властива із загальної кількості 24 %, з них 20 % юнацького віку та 4 % зрілого віку. Високі бали показують характеризують осіб, які за все переживають і про все турбуються, вони недовірливі, мають почуття провини, знижену самооцінку, пригнічені (аж до депресії), вразливі, бувають досить песимістичними.

Таким чином, із застосуванням психодіагностичної методики «16-факторний особистісний опитувальник» Р. Кеттела визначено такі вікові відмінності в індивідуально-психологічних якостях операторів контактного центру: особам юнацького віку більш характерна емоційна нестабільність, ніж зрілим особистостям ($t=3,1$; $p\leq 0,000$). Юнаки більш експресивні, менш стримані у прояві емоцій, зокрема і негативних, більш сміливі ($t=3,4$; $p\leq 0,000$), схильні до необдуманих вчинків, рішучі. Зрілі фахівці більш обережні, не схильні до ризику, обачні. Наявна міжгрупова відмінність у факторі «дипломатичність» ($t=3,7$; $p\leq 0,000$): зріла за віком група осіб є більш дипломатичною, легко виходить з конфліктних ситуацій, вміло підлаштовується до співрозмовника, вміє знаходити спільну мову, тоді як група юнацького віку є менш дипломатичною, різкою, безкомпромісною в спілкуванні (табл. 1).

Таблиця 1

Вікові відмінності індивідуально-психологічних якостей операторів контактного центру

	Особі юнацького віку (%)	Особі зрілого віку (%)	t-критерій Стьюдента
Відкритість — замкнутість	30/20	32/18	*
Показники інтелекту високі — низькі	46/4	50/4	*
Емоційна стабільність — нестабільність	40/12	46/2	$t=3,1$; $p\leq 0,000$
Сміливість — боязкість	48/2	24/26	$t=3,4$; $p\leq 0,000$
Прямолінійність — дипломатичність	20/30	4/46	$t=3,7$; $p\leq 0,000$
Спокійність — тривожність	48/2	46/4	*

Результати, отримані за допомогою опитувальника «Шкала емоційного відгуку» А. Меграбяна і Н. Епштейна, показали, що з загальної вибірки високий рівень емпатії мають 24 % осіб, з них 14 % юнацького віку та 10 % зрілого віку. Що вказує на те, що такі особи схильні близько до серця брати чужі переживання, відчувати емоції інших, розуміти стан співрозмовника та співпереживати. Середній рівень мають 42 % осіб, з них 16 % юнацького віку та 26 % зрілого віку. Що вказує на те, що такі особи схильні аналізувати не почуття інших, а дії, схильні давати не емоційну підтримку, а дієву, вони здатні розуміти почуття інших, проте не беруть їх близько до серця. Низький рівень мають 34 % осіб, з них 20 % юнацького віку та 14 % осіб зрілого віку. Це вказує на те, що такі особи не здатні тонко розуміти почуття інших, співпереживати, їм притаманна холодність у процесі взаємодії (рис. 1).

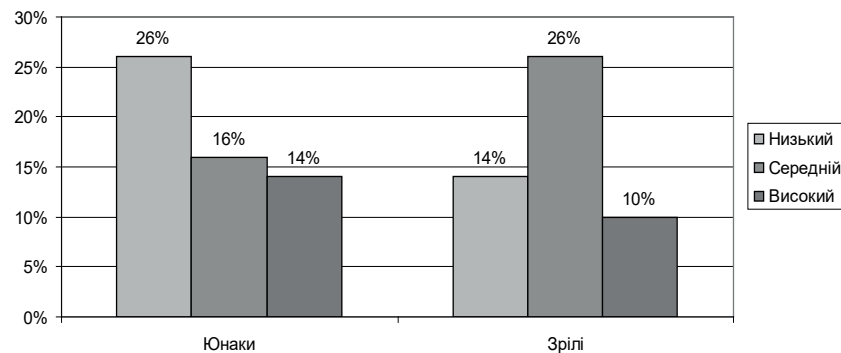

Рис. 1. Рівні розвитку емпатії операторів юнацького та зрілого віку

t-критерій Стьюдента показав наявність значущих розходжень у рівні емпатії в групі операторів юнацького та зрілого віку ($t=5,1$; $p<0,001$). Отже, оператори зрілого віку є більш емпатійними, здатними розуміти почуття інших та надати емоційну підтримку співрозмовнику.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, методика 16-факторного особистісного опитувальника Р. Кеттла показала, що операторам контактного центру юнацького віку

більш характерна емоційна нестабільність, ніж зрілим операторам. Юнаки більш експресивні, менш стримані у прояві емоцій, зокрема і негативних. Вони також є більш сміливими, схильними до необдуманих вчинків, рішучими. Зрілі особи більш обережні, не схильні до ризику, обачні. Виявлена наявність міжгрупових відмінностей у факторі «дипломатичність»: група зрілих операторів є більш дипломатичною, легко виходить із конфліктних ситуацій, вміло підлаштовується під співрозмовника, вміє знаходити спільну мову. Група операторів юнацького віку є менш дипломатичною, більш різкою, безкомпромісною у спілкуванні.

Згідно з результатами опитувальника «Шкала емоційного відгуку» А. Меграбяна і Н. Епштейна, оператори зрілого віку більш схильні до емпатії, ніж оператори контактного центру юнацького віку.

На підставі аналізу емпіричних даних можна стверджувати, що такі професійно важливі індивідуально-психологічні якості, як відкритість, дипломатичність, емоційна стабільність та емпатія потребують розвитку у значної частини операторів контактного центру. Вікові відмінності зафіксовані в таких індивідуально-психологічних якостях: сміливість, емоційна стабільність, дипломатичність.

Перспективою подальших досліджень вбачаємо проведення експериментального спостереження можливих трансформацій індивідуально-психологічних якостей особистості оператора контактного центру за умови контролю такої змінної, як зворотний зв'язок з клієнтом. Результати наукового дослідження також можуть бути використані практичними та організаційними психологами з метою підвищення рівня професійного мислення, емоційного інтелекту та ефективності роботи операторів контактного центру в цілому.

Список використаних джерел і літератури

1. Гринчук О. І. Проблема оптимізації комунікативної підготовки майбутніх спеціалістів засобами соціально-психологічного тренінгу. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2012. Т. XIV, ч. 2. С. 67–74.

2. Дмитриева О. Б. Формирование психологической готовности молодых специалистов к профессиональной деятельности: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13. Москва, 2001. 188 с.
3. Калініна Т. О. Фізіологія і психологія праці. Харків: ХНЕУ, 2005. 268 с.
4. Карпенко Г. В. Психологія праці та вибір професії. Суми: Університетська книга, 2008. 168 с.
5. Куваева И. О. Профессиональный стресс у операторов контакт-центров. *Известия Уральского государственного университета. Проблемы образования, науки и культуры. Психология*. 2010. № 4(81). С. 108–124.
6. Максимець С. М. Психологічні детермінанти емоційного вигорання працівників контактного центру. *Вісник КІВІТ*. Київ. 2018. Випуск 37. С. 97–101.
7. Малхазов О. Р. *Психологія праці: навч. посіб.* Київ: Центр учбової літератури, 2010. 208 с.
8. Мітчикіна О. О. Соціально-психологічні чинники формування організаційної культури операторів кол-центру: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Соціальна психологія; психологія соціальної роботи; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2012. 20 с.
9. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Самара: БАХРАХ-М, 2005. 672 с.
10. Drobot O. Development of professional consciousness from the viewpoint of preparation of future specialists. *Psychological and pedagogical problems of modern specialist formation*. Warsaw: ANAGRAM; Kharkiv: KRPOCH, 2017. P. 38–42.
11. Shrinivasan R., Talim J., Wang J. Performance analysis of a call center with Interactive voice response units *Sociedad de Estadística e Investigaciyn Operativa*. Top. 2004. Vol. 12, No. 1. P. 91–110.
12. Harris P. P. *Managing Cultural Differences*. Oxford : Butterworth-Heinemann, 2004. 600 p.

References:

1. Hrynychuk O. I. (2012). Problema optymizatsii komunikatyvnoi pidhotovky majbutnikh spetsialistiv zasobamy sotsial'no-psykholohichnoho treninhu. *Problemy zahal'noi ta pedahohichnoi psykholohii : zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuksa Natsional'noi APN Ukrainy / za red. S. D. Maksymenka*. Kyiv. T. XIV, chast. 2 S. 67–74.
2. Dmitrieva O. B. (2001). *Formirovanie psihologicheskoy gotovnosti molodykh spetsialistov k professionalnoy deyatelnosti*: dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.13. Moskva, 188 s.
3. Kalimina T. O. (2005). *Fiziolohiia i psykholohiia pratsi*. Kh.: KhNEU, 268 s.
4. Karpenko H. V. (2008). *Psykholohiia pratsi ta vybir profesii*. Sumy: Universytets'ka knyha. 168 s.
5. Kuvaeva I. O. (2010). Professionalnyi stress u operatorov kontakt-tsentrov. *Izvestiya Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Problemy obrazovaniya, nauki i kultury. Psihologiya*. # 4(81). S. 108–124.

6. Maksymets' S. M. (2018). Psykholohichni determinanty emotsijnoho vyho-rannia pratsivnykiv kontaktnoho tsentra. *Visnyk KIBIT*. Vypusk 37. Kyiv. S. 97–101.
7. Malkhazov O. R. (2010). *Psykholohiia pratsi: Navch. posib*. Kyiv: Tsentr uch-bovoi literatury, 208 s.
8. Mitichkina O. O. (2012). *Sotsial'no-psykholohichni chynnyky formuvannia orhanizatsijnoi kul'tury operatoriv koll-tsentru*: avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.05. Sotsial'na psykholohiia; psykholohiia sotsial'noi roboty; Skh-idnoukr. nats. un-t im. V. Dalia. Luhans'k. 20 s.
9. Raygorodskiy D. Ya. (2005). *Prakticheskaya psihodiagnostika. Metodiki i testy*. Samara: BAHRAH-M. 672 s.
10. Drobot O. (2017). Development of professional consciousness from the viewpoint of preparation of future specialists. *Psychological and pedagogical problems of modern specialist formation*. Warsaw: ANAGRAM; Kharkiv: KRPOCH. pp. 38–42.
11. Shrinivasan R., Talim J. & Wang J. (2004). Performance analysis of a call center with Interactive voice response units. *Sociedad de Estadística e Investigaciyn Operativa*. Top Vol. 12, No. 1, pp. 91–110.
12. Harris, P. P. (2004). *Managing Cultural Differences*. Oxford : Butterworth-Heinemann. 600 p.

Drobot O. V.

Doctor of Psychology, Associate Professor, Professor of Medical and prevention disciplines International European University Kyiv, Ukraine)

MANIFESTATIONS OF AGE- AND INDIVIDUAL-PSYCHOLOGICAL QUALITIES IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF CONTACT CENTER OPERATORS

Abstract. The article explores the concept of individual psychological qualities of the contact center operator, identifies the psychological features of the profession and traces individual such qualities through adolescence and adulthood. Individual-psychological qualities are defined as stable personality traits that develop through activities and determine the peculiarities of interaction with the environment. The empirical study was conducted on the basis of the contact center of the «Vodafone» mobile operator in Kyiv. The study involved operators from 18 to 47 years old, 50 subjects in total, including 25 young people (18–25 years) and 25 adults (26–47 years). R. Kettel's 16-factor personality questionnaire and «Scale of Emotional Response» questionnaire by A. Megrabian and N. Epstein were used.

In the course of mathematical data processing (using Student's T-test) the analysis and interpretation of the obtained data revealed the differences in individual psychological qualities between the groups of young and adult contact center operators. Age differences were recorded in the following individual psychological qualities: courage, emotional stability, diplomacy. Young operators are more characterized by emotional instability, expressiveness, low restraint in emotional manifestations, including negative ones, courage, propensity for reckless actions, determination. Mature professionals are more cautious, risk-averse, diplomatic, easy to get out of conflicts, capable of adapting to the interlocutor, able to find common ground, while the younger group is less diplomatic, more sharp, uncompromising in communication. It is concluded that a significant number of contact center operators need to transform and improve individual psychological qualities in order to increase openness, diplomacy, emotional stability and empathy.

Key words: individual psychological qualities, contact center operators, professional activity.

Стаття надійшла до редакції 23.04.2021

УДК 159.923:613

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241357](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241357)

Кіреєва З. О.

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
ORCID ID 0000-0001-5061-8413

Заболотна О. С.

аспірант кафедри загальної психології та психології розвитку особистості Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

e-mail: zabolotnaolenas@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-2107-233X

Солієнко О. Ю.

магістр кафедри загальної психології та психології розвитку особистості Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

e-mail: lenuwka1982@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-9093-6069

ІНДИВІДУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНІ ТИПИ ЖІНОК ПЕРІОДУ ДОРОСЛОСТІ І ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ

У статті встановлено індивідуально-особистісні типи жінок періоду дорослості і особливості їх цілепокладання. Продемонстровано, що у більшості жінок у віці дорослості превалює середній рівень індивідуально-особистісних властивостей. Показано статистичні відмінності за індивідуально-особистісними особливостями жінок різних груп. Зафіксовано, що жінки 20–30 років є більш відповідальними і великодушними, ніж жінки 30–40 років, у жінок старших за 40 більш вираженими є два типи: впевнені і незалежні та емоційно нестійкі, пасивні, покірні. Встановлено, що більшість досліджуваних жінок живуть сьогоднішнім або минулим, найбільша цілеспрямованість встановлена у жінок старших за 40. У жінок в періоді дорослості існує зв'язаний образ часу, але майже третина жінок не мають темпорально-сенсовної єдності, тобто жінки, що функціонують у сьогоднішньому, не пов'язують власне минуле і майбутнє.

Отримано розподіл життєвих цілей жінок, які відбивають ціннісно-сміслові відношення до власного життя. Сфери, в яких розташовані цілі жінок, розподілено на демографічні, соціоекономічні. Деякі з цілей можна віднести до функціонального аспекту образу майбутнього та до змістовного аспекту образу майбутнього. Продемонстровано наявність статистичних розбіжностей в глобальних цілях життя у жінок 20–40 років і старші за 40 ($p < ,05$).

Встановлено фактори, які відбивають особливості цілепокладання жінок різних періодів дорослості з наявними у них типами індивідуально-особистісних особливостей.

Ключові слова: цілепокладання, цілі, особистісні особливості, психологічні особливості жінок, дорослість.

Постановка проблеми. Цілепокладання як інтегральне утворення є для особистості сенсом життя, а цілі виступають мотиваційними ресурсами особистості, що відбивають енергетичне забезпечення дій індивіда, ведуть до поліпшення самоефективності та ефективності. Цілі мобілізують сили людини, посилюють її наполегливість і допомагають виробити стратегію дій. Цілі з'являються найчастіше через потребу людини виходити за свої межі, рівень домагань, ідеали, «Я-ідеальне» тощо. Цілі і цілепокладання у психології вивчали Л. І. Анциферова, К. О. Абульханова-Славська, Д. О. Леонтьєв, В. В. Знаков, З. О. Кіреєва, В. Є. Клочко, М. М. Копотун, М. М. Рева, Т. М. Титаренко, В. Франкл, Н. В. Чепелева, Ю. М. Швалб, Ч. Черчменом, Р. Акофф, Е. А. Locke і G. P. Latham. Вчені вважають, що «ефективне життєве цілепокладання» визначається: високим рівнем усвідомлення цілей, розгорнутістю у просторі, поєднанням глобальної, віддаленої і короткочасної часових перспектив; узгодженістю, логічністю та реалістичністю цілей, позитивним ставленням до майбутнього, достатнім усвідомленням чинників, які впливають на постановку життєвих цілей, а також їх переважною інтернальною спрямованістю, активною, дієвою життєвою позицією.

Оскільки цілі, цілепокладання є складним і суто індивідуальним процесом, особливого значення в контексті вивчення особистості як суб'єкта життя набувають зміни цілей в онтоге-

незі, які зумовлюють успішне функціонування на етапах життєвого шляху, тому дослідження є актуальним.

Мета статті — теоретико-емпіричним шляхом встановити особливості цілепокладання жінок різного віку.

Результати дослідження. Цілепокладання, за Г. В. Акоповим [2], є особистісною функцією процесу побудови суб'єктом уявного образу майбутнього результату діяльності (цілі), усвідомлення і суб'єктивного прийняття цього образу, регуляції власної діяльності з досягнення цієї мети. Ю. М. Швалб [7], визначає цілепокладання як функцію свідомості. Вчений відмічає, що цілепокладання є процесом розгортання і конкретизації сенсу на шляху до реалізації ідеальної мети в умовах конкретної ситуації. Л. Н. Каган вважає, що сенс життя є цілепокладанням, сенс життя припускає наявність у суб'єкта життєвої мети, яка задається самою дійсністю, визначається цілями суспільства, хоча конкретні цілі формуються самою людиною [4]. К. О. Абульханова-Славська зазначає, що за допомогою цілей особистість має здатність регулювати й організувати свій життєвий шлях як ціле [1]. Є. І. Головаха у подієвому підході розподіляє життєві цілі та плани як кінцеві та проміжні події певного етапу життя. Цілі — більш масштабні та дещо менш хронологічно конкретні події, ніж плани. Передбачається, що послідовне здійснення конкретних подій — планів, на думку самої людини, в кінцевому рахунку призведе до досягнення відповідних життєвих цілей. За допомогою життєвих цілей і планів майбутнє можна розглядати як відносно обмежену часом сукупність подій, що призводять до досягнення ідеальних результатів, які на цьому етапі життя є основними орієнтирами людської діяльності [3]. Ж. Нюттен «ієрархію цілей особистості» розглядає як часову перспективу, як «віртуальну» присутність у внутрішньому плані різно віддалених в часі об'єктів-цілей [6].

Узагальнюючи визначення вчених, можна сказати, що цілепокладання є інтегральним системним утворенням, яке характеризує людину не в окремих аспектах, а в цілому.

Дослідження конструювалося згідно з двома традиційними етапами. На першому етапі дослідження ми вивчали пробле-

му цілепокладання, особливості психології жінок, усвідомили мету і завдання дослідження, визначили об'єкт (цілепокладання — як стрижень особистості) і предмет дослідження. Далі означили методичний інструментарій, до нього увійшли: Модифікований тест Т. Лірі в адаптації Л. М. Собчик, СЖО (Д. Леонтьєв), проєктивна методика «Графічний тест Коттла» (Р. Б. Браун та Р. Херінг), анкетування щодо цілепокладання.

В дослідженні взяли участь жінки, що належать до періоду дорослості за Л. П. Василенком, який зазначив, що ранній дорослий вік охоплює період від 20 до 40 років. Перша фаза ранньої дорослості — триває приблизно з 20 до 30 років життя і збігається з молодістю людини (перша група досліджуваних жінок $n=34$). Друга фаза ранньої дорослості, що охоплює період від 30 до 40 років (друга група досліджуваних жінок $n = 33$). Старші за 40 і до 60 — це індивіди в періоді середньої дорослості (третя група досліджуваних жінок $n=29$). Треба зазначити, що частина досліджуваних жінок не була відвертою і проявила прихованість.

В нашому дослідженні ми демонструємо дослідницький інтерес до жінки, що працює. Відомо, жінки, що самоактуалізуються в професійній діяльності, є в набагато кращій психічній і фізичній формі, ніж заміжні жінки, з дітьми або без дітей, які залишалися вдома. Для багатьох жінок саме робота, професійна діяльність є джерелом підвищення самоповаги, самооцінки і навіть способом збереження рівноваги, впевненості при виникненні певних негараздів. Попри все, на думку більшості дослідників, головне місце у системі цінностей жінок займають сім'я та діти. За даними вчених, жінкам, що працюють, притаманні такі особистісні якості: впевненість у собі; відкритість до досвіду; емоційна врівноваженість і стресостійкість; креативність, здатність творчо розв'язувати проблеми; високий соціальний інтелект; прагнення до досягнень; готовність брати на себе відповідальність у вирішенні проблем; відповідальність та надійність у виконанні завдань; чесність, вірність обіцянкам; незалежність та самостійність; гнучкість поведінки; товариськість, вміння спілкуватися з людьми.

Отже, усі досліджувані жінки працюють на хіміко-фармацевтичному підприємстві України, їх можна віднести до таких стадій професійного циклу концепції Д. Сьюпера: до 2 стадії — «дослідження» і етапу «спроби» (22–24 роки) та до 3 стадії — «консолідація» і етапу «стабілізація» (спрямування усіх зусиль в одне русло, 31–44 роки) та 4 стадії «збереження», яка характеризується прагненням зберегти статус (45–64 роки).

Згідно з результатами дослідження у більшості жінок усіх періодів дорослості превалює середній рівень особистісних властивостей. У жінок першої фази ранньої дорослості переважає на середньому рівні прямолінійний — агресивний тип (64 %), покірний — сором'язливий (58 %), залежний — слухняний (58 %), співпрацюючий — конвенційний (58 %). У жінок другої фази ранньої дорослості переважає на середньому рівні: відповідальний — великодушний (68 %), владний — лідируючий (44 %), прямолінійний — агресивний (44 %), недовірливий — скептичний (44 %), покірний — сором'язливий (44 %), залежний-слухняний (44 %). У жінок в середній дорослості на середньому рівні переважають прямолінійний — агресивний (78 %), залежний — слухняний (78 %). Високий рівень за наступними типами індивідуально-особистісних властивостей притаманний жінкам таких типів у віці 20–30 років: покірний — сором'язливий (28 %), співпрацюючий — конвенційний (30 %) та відповідальний — великодушний (30 %). У середній дорослості акцентуації характеру виражені за типами: покірний — сором'язливий (28 %) та співпрацюючий — конвенційний (28 %). Наступні типи притаманні більшій кількості жінок у віці середньої дорослості: співпрацюючий — конвенційний (44 %) та відповідальний — великодушний (56 %).

Порівняння вибірки жінок трьох груп за U-критерієм Мана — Вітні щодо особистісних особливостей представлено в таблиці 1.

Аналіз таблиці 1 показує, що жінки першої фази ранньої дорослості відрізняються від жінок другої фази ранньої дорослості за октантам: відповідальний — великодушний ($p<.002$). Характерологічні особливості цього типу притаманні на високому рівні жінкам першої фази ранньої дорослості. Отже,

жінки у віці 20–30 років готові допомагати оточенню всупереч власним бажанням, ідеалізувати гармонію міжособистісних відносин, можуть мати риси емоціонально-лабільного типу з рисами демонстративності за Л. М. Собчик. Ці результати не узгоджуються з дослідженням І. Ліб, яка продемонструвала,

Таблиця 1

Розбіжності у типах індивідуально-особистісних властивостей у жінок всіх груп

Типи міжособистісних стосунків	U-критерій Мана — Вітні		
	1 / 2 група	2 / 3 група	3 / 1 група
Владний — лідируючий	0,27	,161	,848
Незалежний — домінуючий	,353	,021	,098
Прямолінійний — агресивний	,570	,804	,825
Недовірливий — скептичний	,087	,302	,766
Покірний — сором'язливий	,595	,078	,126
Залежний — слухняний	,166	,008	,094
Співпрацюючий — конвенційний	,091	,015	,137
Відповідальний — великодушний	,002	,000	,012

що 32 % дівчат, які починають власну підприємницьку діяльність, є активними, з вираженою мотивацією досягнення та тенденцією до домінування, екстравертованими, імпульсивними і лише 16 % дівчат мають виражену схильність до співробітництва, кооперації, схильні до компромісу при розв'язанні проблем, свідомо конформні, проявляють ініціативу й ентузіазм в досягненні цілей групи. Імовірно, такі відмінності у результатах досліджень побічно підтверджує факт, що власну підприємницьку спрямованість обирають жінки, яких можна віднести до прямолінійно-агресивного або незалежно-домінуючого типів.

Жінки другої фази ранньої дорослості відрізняються від жінок середньої дорослості за такими типами міжособистісної взаємодії: незалежний — домінуючий ($p < ,021$), залежний — слухняний ($p < ,008$), співпрацюючий — конвенційний ($p < ,015$), відповідальний — великодушний ($p < ,000$). Усі типи є більш вираженими на високому та середньому рівні у жінок у віці середньої дорослості. Отже, вираженою є дихотомія в особистісних проявах жінок у віці 40–60 років: одні жінки під впливом до-

свіду і власних якостей обирають шлях суперництва, егоцентрованості, вимогливості до інших і до себе, мають нешаблонний стиль мислення та наявність відокремленої позиції в групі, інші (їх більшість) — є все більше емоційно нестійкими, зі значним рівнем тривожності, підвищеної чутливості до впливу середовища, пасивними, педантичними в питаннях моралі і совісті, покірними, невпевненими в собі, з підвищеною схильністю до рефлексії, з помітною перевагою мотивації уникнення неспіху.

Жінки середньої дорослості статистично відрізняються від жінок першої фази ранньої дорослості тільки за типом відповідальності — великодушний ($p < ,012$): на високому рівні він притаманний жінкам у віці 40–60 років, на середньому — у віці 20–30 років. Таким чином, жінки старші за 40 виявляють найвищу тривожність, залежність власної думки від думки тих, що їх оточують, високу схильність до співпраці, прояви екзальтації та емоційної залученості, жертвованість.

Більшість досліджуваних жінок за методикою СЖО шкала «Цілі у житті» живуть сьогодні або минулим, 32 % жінок 20–30 років, 58,5 % жінок віком 30–40 років і 82,8 % жінок старших за 40 мають цілі в майбутньому, які надають їх життю усвідомленість, спрямованість і часову перспективу. Статистичні розбіжності існують між жінками старшими за 40 і жінками в віці 20–30 років за змінною: наявність цілі ($p < ,031$). Це кореспондує з результатами методики Коттла, що демонструє, з одного боку, наявність у 50,8 % досліджуваних жінок зв'язаного образу часу — темпорально-сенсовної єдності, у якій минуле, сьогодні і майбутнє перетинаються. З іншого — 27,1 % жінок мають порушення динамічного аспекту образу майбутнього, тобто жінки, що функціонують у сьогодні, не пов'язують власне минуле і майбутнє. Це може відбивати небажання до розвитку особистості в майбутньому, їх низький рівень домагань і самооцінки, що проявляється в уникненні складних завдань, так і ймовірний неуспіх у минулому, а також виокремлену спрямованість на майбутнє без пов'язування минулого і теперішнього може ініціювати здатність поринути в мрії, що ніколи не стануть цілями. Статистичних розбіжностей вибірок жінок трьох груп за U-критерієм Мана — Вітні щодо

зв'язності часових зон не встановлено (відповідно до груп: $p < ,872$, $p < ,721$, $p < ,631$).

Далі в емпіричному дослідженні ми отримали розподіл життєвих цілей жінок, які відбивають ціннісно-сміслові ставлення до власного життя. Сфери, в яких розташовані цілі жінок, можна розподілити на демографічні (вступ до шлюбу, розлучення, народження дітей), соціоекономічні (працевлаштування, здобуття освіти, підвищення по службі, подорожі та ін.). Деякі з цілей можна віднести до функціонального аспекту образу майбутнього (наприклад, самореалізації в батьківстві) та до змістовного аспекту образу майбутнього (розвитку особистісно-духовної сфери та матеріальної сфери). Так, на першій сходинці в ієрархії розташовані у 32,2 % цілі «вступити у шлюб», «народити дитину». На другій у 11,9 % жінок — «стати відповідальною матер'ю», третю сходинку зайняли цілі (по 8,5 %) «Досягти мудрості», «Турбуватися про здоров'я батьків», «Подорожувати» та «Жити без боргів і кредитів». Перша сходинка в ієрархії цілей і третя сходинка (турбота про здоров'я батьків) відбивають загальнолюдські цінності за М. Рокичем. Ціль «подорожувати» пов'язана з мотивами зміни повсякденності, прагненням відпочинку, з пошуком романтики, пізнання нового, отримання нових вражень та ін.

До несуттєвих цілей досліджувані віднесли — реалізуватися у творчості (15,3 %), подолати головний страх (10,2 %), досягти підвищення по службі (10,2 %).

Далі ми порівняли глобальні та другорядні цілі жінок всіх вікових груп. Не встановлено статистичних розбіжностей в глобальних цілях життя: встановлено розбіжності у жінок першої та другої фаз ранньої дорослості ($p < ,502$) та середньої дорослості ($p < ,05$). Жінки в віці середньої дорослості у більшому ступені бажають досягти мудрості, турбуватися про здоров'я батьків, подорожувати та жити без боргів і кредитів. Треба зазначити, що жінками не було перераховано або вказано шляхи досягнення цих цілей. Щодо досягнення мудрості в образі майбутнього, то взагалі не є зрозумілим, що жінки вносять у це поняття: наявність досвіду, знань, як жити добре та проявляти ці знання на практиці. Тому ми вважаємо, що досягнення

мудрості є теоретичним конструктом, за яким у кожній жінки можуть стояти власні сенси.

Не встановлено статистичних розбіжностей в другорядних цілях. Жінки незалежно від віку бажають реалізуватися у творчості, подолати головний страх і досягти підвищення по службі. Тобто розвиток особистості, кар'єрне зростання не є пріоритетом в образі їх майбутнього. Порівняння цілей студентів віком 20–25 років, що навчаються університеті (за результатами В. Мазурика) показало, що в студенток на першому місці представлені цілі самовдосконалення (18,2 %), які стимулюють розвиток творчих здібностей, на другому місці — ціль, пов'язана з закінченням університету (16,2 %), на третьому місці розташовані цілі, що пов'язані зі здоров'ям і щастям близьких (13,6 %) і лише на четвертому — створення власної родини (10,4 %), на п'ятому — «абстрактний сенс життя» (12,6 %). Це узагальнена назва, в яку увійшли: «залишити слід», «прожити гідне життя», «брати відповідальність за свої вчинки», «стати великою людиною», «створювати щось нове», «не витратити час» та ін. Ми вважаємо, що ця група цілей близька до цілей жінок «досягти мудрості», етичний, але розмитий невизначений характер таких цілей може привести до нечіткості в усіх сферах життя людини, зумовлювати фрустрації і депресії.

Проведено факторний аналіз у кожній групі жінок. В першій отримано 3 фактори, які відбивають особливості цілепокладання у жінок 20–30 років з наявними у них типами індивідуально-особистісних особливостей.

1 фактор «дружелюбні з другорядними і не реалізованими цілями» (співпрацюючий — конвенційний (,790), другорядні цілі (,674), відповідальний — великодушний (,600).

2 фактор «наполегливі у досягненні глобальної мети» (прямолинійний — агресивний (,745), недовірливий — скептичний (,744), Владний — лідируючий (,670). Цілі, що є важливими (,658).

3 фактор «Невпевнені з незв'язаним минулим — теперішнім і майбутнім» (покірний — сором'язливий (,743), залежний — слухняний (,776), зв'язаність часових зон (-, 618).

Так, дружелюбні, відповідальні але невпевнені жінки віком 20–30 років віддають перевагу другорядним цілям, які не завжди реалізуються. Жінки, що мають неконформні тенденції, є наполегливими у досягненні глобальної мети. Жінки першої фази ранньої дорослості, які не мають темпорально-сенсовної єдності, є невпевненими.

У жінок віком 30–40 років за допомогою факторного аналізу отримано 2 фактори, які відбивають особливості їх цілепокладання з наявними у них типами індивідуально-особистісних особливостей.

1 фактор «активні, діяльнісні, емоційно нестійкі» (владний — лідируючий (,844), відповідальний — великодушний (,750), співпрацюючий — конвенційний (,730).

2 фактор «наполегливі у досягненні другорядних цілей» (цілі, що є важливими (-,729), прямолінійний — агресивний (,689), другорядні цілі (,645), незалежний-домінуючий (,658).

Так, жінки 30–40 років є впевненими, незалежними, наполегливими у досягненні другорядних цілей.

У жінок середньої дорослості встановлено 2 фактори, які відбивають особливості цілепокладання з наявними у них типами індивідуально-особистісних особливостей.

1 фактор «дружелюбні з властивостями лідера і транспективою» (відповідальний — великодушний (,880), владний — лідируючий (,799), зв'язаність часових зон (,719), прямолінійний — агресивний(,713).

2 фактор «невпевнені у собі з другорядними цілями» (покірний — сором'язливий (,816), другорядні цілі(,734), недовірливий — скептичний (, 686).

Так, відповідальні та схильні до допомоги жінки у середній дорослості усвідомлюють темпорально-сенсовну єдність, жінки з реалістичними поглядами та скептицизмом обмежені у досягненні глобальних цілей.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, більшість жінок у віці дорослості є гармонійними, в них превалює середній рівень індивідуально-особистісних властивостей. Продемонстровано статистичні відмінності за індивідуально-особистісними особливостями жінок різних

груп. Встановлено, що більшість досліджуваних жінок живуть сьогоденням або минулим, найбільша цілеспрямованість встановлена у жінок старших за 40. У жінок в періоді дорослості існує зв'язаний образ часу, але третина жінок не мають темпорально-сенсовної єдності. Отримано розподіл життєвих цілей жінок, які відбивають ціннісно-смісловне ставлення до власного життя. Сфери, в яких розташовані цілі жінок, розподілено на демографічні, соціоекономічні, деякі віднесено до функціонального і змістовного аспекту образу майбутнього. Продемонстровано наявність статистичних розбіжностей в глобальних цілях життя у жінок 20–40 років і старших за 40 ($p < ,05$). За допомогою факторного аналізу встановлено фактори, які відбивають особливості цілепокладання жінок різних періодів дорослості з наявними у них типами індивідуально-особистісних особливостей.

Перспективами подальших досліджень є встановлення конгруентності в образі Я і цілепокладанні/ціледосяганні у жінок на різних етапах самореалізації.

Список використаних джерел і літератури

1. Абульханова К. А. Психология и сознание личности. Москва: Московский психолого-социальный институт, 1999. 224 с.
2. Акопов Г. В. Социальная психология образования. Москва: Московский психолого-социальный институт, 2000. 295 с.
3. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. Москва: Смысл, 2008. 267 с.
4. Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека. Москва: Смысл, 1984. 197 с.
5. Кіреева З. О., Мазурик В. М. Проектування життєвого шляху: нарративний підхід. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2018. Т. 2, № 1(42). С. 371–380.
6. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего. Москва: Смысл, 2004. 608 с.
7. Швалб Ю. М. Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования). Киев: Миллениум, 2003. 152 с.

REFERENCES

1. Abulhanova K. A. (1999). *Psichologiya i soznanie lichnosti. [Psychology and consciousness of personality]*. Moskva: Moskovskiy psichologo-sotsialnyiy institut. [in Russian].
2. Akopov G. V. (2008). *Cotsialnaya psichologiya obrazovaniya. [Social psychology of education]*. Moskva: Moskovskiy psichologo-sotsialnyiy institut. [in Russian].
3. Golovaha E. I. & Kronik A. A. (2008). *Psihologicheskoe vremya lichnosti. [Psychological time of a person]*. Moskva: Smyisl. [in Russian].
4. Kogan L. N. (1984.) *Tsel i smysl zhizni cheloveka. [Purpose and meaning of human life]*. Moskva: Smyisl. [in Russian].
5. Kireieva Z. O. & Mazuryk V. M. (2018). Proektuvannya zhyttievoho shliakhu: naratyvnyi pidkhd. [Life path design: a narrative approach]. *Teoretychni i prykladni problemy psichologhii — Theoretical and applied problems of psychology. Vol.2,1*, 371–380. [in Ukrainian].
6. Nyutten Zh. (2004). *Motivatsiya, deystvie i perspektiva buduschego. [Motivation, action and future perspective]*. Moskva: Smyisl. [in Russian]
7. Shvalb Yu. M. (2003). *Tselepolagayuschee coznanie (psichologicheskii modeli i icledovaniya). [Goal-setting consciousness (psychological models and research)]*. Kiev: Millenium. [in Russian]

Киреева З. А.

доктор психологических наук, профессор, заведующий кафедрой общей психологии и психологии развития личности, Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

Заболотная Е. С.

аспирант кафедры общей психологии и психологии развития личности Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

Солиенко О. Ю.

магистр кафедры общей психологии и психологии развития личности Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ИНДИВИДУАЛЬНО-ЛИЧНОСТНЫЕ ТИПЫ ЖЕНЩИН ПЕРИОДА ВЗРОСЛОСТИ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ЦЕЛЕПОЛАГАНИЯ

В статье рассмотрены индивидуально-личностные типы женщин периода взрослости и особенности их целеполагания. Продemonстрировано, что у большинства женщин в возрасте взрослости превалирует средний уровень индивидуально-личностных свойств. Показаны

статистические отличия по индивидуально-личностным особенностям женщин в разных возрастных группах этого периода. Зафиксировано, что женщины 20–30 лет являются более ответственными и великодушными, чем женщины 30–40 лет, у женщин старше 40 лет выражены два типа: уверенные, независимые и эмоционально нестойкие, пассивные, покорные. Установлено, что большинство женщин живут в настоящем или прошлом, наибольшая целенаправленность присуща женщинам старше 40 лет. У женщин в периоде взрослости существует связанный образ времени, но почти треть женщин не имеют темпорально-смыслового единства, не связывают прошлое и будущее. Рассмотрено распределение жизненных целей женщин, которые отражают ценностно-смысловое отношение к собственной жизни. Сферы, в которых расположены цели женщин, разделены на демографические, социоэкономические. Некоторые из целей можно отнести к функциональному и содержательному аспекту образа будущего. Продemonстрировано наличие статистических различий в глобальных целях жизни у женщин 20–40 лет и старше 40 ($p < 0,05$).

Установлены факторы, которые отражают особенности целеполагания женщин разных периодов взрослости с имеющимися у них типами индивидуально-личностных особенностей.

Ключевые слова: целеполагание, цели, личностные особенности, психологические особенности женщин, взрослость.

Kireieva Z. O.

DrSc, Professor of department of general psychology and psychology of development personality, Odessa I. I. Mechnikov National University

Zabolotna E. S.

Postgraduate student of the Department of General Psychology and Psychology personality development Odessa I. I. Mechnikov National University

Solienko O. Yu.

Master of the Department of General Psychology and Psychology personality development Odessa I. I. Mechnikov National University

**THE INDIVIDUALLY-PERSONAL TYPES OF WOMEN
IN ADULTHOOD PERIOD AND PARTICULARITIES
OF THEIR GOAL SETTING**

It was established that most women in adulthood are harmonious, they are dominated by the average level of the individual-personality traits. Statistical differences in individual and personal characteristics of women of different groups were demonstrated. It is recorded that women of 20–30 years of age are more responsible and generous than women of 30–40 years of age, women over 40 years of age are divided into two types: confident, independent and emotionally unstable, passive, submissive. It was found that most of the examined women live in the present or past, the highest purposefulness is found among women over 40 years of age. There is a connected image of time-perspective in 50.8 % of women in adulthood, 27.1 % of women do not have temporal-semantic unity, in other words, women who function in the present do not connect their own past and future. The distribution of women's life goals, which reflect the value-semantic attitude to their own lives, was obtained. Areas in which women's goals are located are divided into demographic (marriage, divorce, childbirth) and socio-economic (employment, education, promotion, traveling). Some of the goals can be attributed to the functional aspect of the image of the future (self-realization in parenthood) and to the substantive aspect of the image of the future (development of the personal-spiritual sphere and the material sphere). Women are aware of insignificant goals (realization in creativity, overcoming fears, promotion). The presence of statistical differences in global life goals among women of 20–40 years of age and older than 40 years of age has been demonstrated ($p < .05$). Women aged 40–60 years want to gain wisdom, take care of their parents' health, travel and live without debts and loans.

With the help of factor analysis were identified factors that reflect the peculiarities of goal-setting women of different periods of adulthood with their existing types of individual-personal characteristics. It has been shown that women of 20–30 years of age are friendly, responsible but insecure and prefer secondary goals that are not always realized. Women in their 20s and 30s who have nonconforming tendencies are persistent in achieving the global goal. Women 20–30 years old who do not have temporal-semantic unity are insecure. Women 30–40 years old are confident, independent, however persistent in achieving secondary goals only. Women over 40 years of age who are aware of temporal-semantic unity are responsible and willing to help, women over 40 years of age with realistic views and skepticism are limited in achieving global goals.

Key words: goal setting, goals, personal features, psychological features of women, adulthood.

Стаття надійшла до редакції 04.03.2021

УДК 159.923.2:330

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241350](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241350)**Кононенко А. О.**

д. психол. н., професор, професор кафедри іноземних мов природничих факультетів

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

e-mail: anatoliy.kononenko@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-5583-9036

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СЕКСУАЛЬНОСТІ

У статті аналізуються сучасні концептуальні підходи вітчизняних та зарубіжних вчених в галузі психології до вивчення проблеми сексуальності людини. Мета статті полягає у виявленні, узагальненні та розкритті сучасних тенденцій та концептуальних підходів дослідження проблеми сексуальності людини. Представлено сучасні дослідження феномена сексуальності людини в зарубіжній і вітчизняній науковій літературі, в таких аспектах: філософському та соціокультурному; біологічному; медичному та сексологічному; загальнопсихологічному; статеві і гендерні відносини; сексуальні установки; сексуальності і любові. Показано, що існує певний дефіцит психологічних досліджень, присвячених феноменам сексуального здоров'я, сексуального задоволення особистості. Стверджується, що у загальнопсихологічному контексті сексуальність є складним, багатоаспектним, міждисциплінарним, унікальним для кожної людини утворенням, яке проявляється не тільки в міжстатевих відносинах і призначене не тільки для продовження роду, але сексуальність людини визначається як задоволення фізіологічних, соціальних, психологічних потреб людини.

Важливими сучасними тенденціями в дослідженні сексуальності людини є те, що зміна ставлення до тіла в сучасних культурах у бік більшого інтересу до нього сприяє більшому інтересу до емоційності, що підвищує цінність саморозкриття і користь емоційної чутливості у міжособистісних відносинах; емансипація, зміни статево-рольових норм і гендерних стереотипів роблять проблемними певні традиційні уявлення

про природу сексуальності і в той же час сприяють розвитку різних стилів сексуального життя і розвитку індивідуальності особистості.

Ключові слова: секс, сексуальність, сексуальна поведінка, сексуальні відносини, особистість, статеві і гендерні відмінності, сексуальність і любов.

Постановка проблеми. Проблема сексуальності була з давніх часів і залишається сьогодні невичерпною для життєвої мудрості та для наукових досліджень в різних наукових галузях, таких як: філософія, біологія, медицина, психологія, соціологія та інші.

Сучасна філософська наука, що вивчає людину, стверджує, що немає і не може бути єдиної концепції людини, однакового розуміння її природи і сутності, бо людина буде завжди складніше і вище будь-яких спроб її визначення. Таку ж складну сутність і організацію мають поняття «сексуальність», «сексуальне задоволення», «любов», які розкривають природу, поведінку та відносини людини.

Сучасні дослідження феномена сексуальності людини представлені достатньо широко в зарубіжній і вітчизняній науковій літературі, перш за все в таких аспектах: філософському та соціокультурному (S. Ainsworth, R. Baumeister, S. Kern, I. Кон, П. Фуко); біологічному (J. Pfaus, L. Scepkowski, L. Marson, J. Georgiadis); медичному та сексологічному (Г. Васильченко, С. Григорян, І. Гурвич, І. Кон, Г. Кочарян, В. Кришталь); загальнопсихологічному (В. Гупаловська, С. Діденко, Дж. Мани, Б. Мартель, Н. Стрілець, П. Такер, Д. Хубер); статеві і гендерні відносини (С. Бем, Ш. Берн, Дж. Мани, Е. Ільїн, І. Кон, О. Кочарян, П. Такер, Д. Хубер); сексуальні установки (В. Гупаловська, Дж. Мани, Н. Стрілець, П. Такер, Д. Хубер); сексуальність і любов (Е. Берн, Е. Гідденс, Б. Мартель, Ю. Щербатих).

Не дивлячись на досить широку представленість різних напрямків дослідження проблеми сексуальності людини спостерігається певний дефіцит психологічних досліджень, присвячених проблемам сексуального здоров'я, сексуального задоволення, сексуальним особливостям благополуччя особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні концептуальні підходи до дослідження проблеми сексуальності ми починали вивчати з визначення сенсу, який вкладається в поняття «секс», та з етимології цього поняття, а потім ми виявляли як проявляються різні аспекти сексуальності: статеві відмінності та відносини, гендерні особливості, сексуальні установки, сексуальність і любов.

Мета статті: теоретичний аналіз й обґрунтування розкриття сучасних концептуальних підходів до дослідження проблеми сексуальності людини.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використовувалися такі методи дослідження: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та систематизація сучасних теоретичних концепцій і положень з проблеми сексуальності людини.

В поняття «секс» різними дослідниками, представниками різних наукових напрямів вкладається різний сенс, наприклад: за допомогою сексу створюється життя, забезпечується продовження роду, задовольняється статевий потяг, задовольняється фізіологічна потреба організму; секс — це близькі людські взаємини; секс — це те, що відокремлює нас від батьків, від дорослих; секс пов'язаний з соромом; вагітність — це матеріальне вираження сексуального задоволення; секс — це вищий ступень спілкування; секс — це мистецтво.

Етимологія терміна «секс» полягає в тому, що слово «секс» має англійське походження («sex») та має значення «стать». Вперше це поняття було використане в цьому значенні у 1929 році.

Переживання сексуальності викликає в людях різні, часто діаметральні почуття — від насолоди до сорому, від нижніх стосунків до запеклої боротьби статей.

Наявність широкого спектру різноманітних концепцій та підходів до розуміння суті феномена сексуальності людини, що відрізняються теоретичними позиціями, термінологічним апаратом, об'єктом дослідження, свідчить про відсутність єдиного методологічного підходу до дослідження проблеми сексуальності людини.

Протягом багатьох років аж до середини минулого століття в культурному та науковому просторах дослідження проблем сексу та сексуальності людини фактично були під забороною. Медичні дослідження більшою мірою стосувалися патологічних аспектів цієї проблеми.

Питання про специфіку сексуальності як самостійного феномена виникає в працях вчених психоаналітичного напрямку.

Сучасні дослідники феномена сексуальності (J. Bancroft, Э. Гидденс, С. Григорян, С. Діденко, І. Кон, В. Кришталь, Б. Мартель) [18; 4; 11; 7; 9; 13] розглядають проблему сексуальності через призму здорового та повноцінного життя.

D. Bancroft [18] в універсальній теорії психосексуального розвитку особистості розглядає в якості структурних компонентів феномена сексуальності: гендерну ідентичність; сексуальну орієнтацію; здатність до близьких парних відносин.

В. Кришталь і С. Григорян [11] пропонують чотирифакторну концепцію сексуального здоров'я, що базується на визначенні комплексу складових сексуальності (біологічної, соціальної, психологічної, соціально-психологічної складової), що призводять до сексуальної адаптації, до сексуальної гармонії, що відповідає моральним нормам (соціальним, особистісним) [11].

Б. Мартель вважає, що важливою складовою гармонійних сексуальних відносин є здатність прийняти близьку людину в тому сенсі, що інтимні відносини — це прийняття близької людини «на власній території, не відчуваючи себе захопленим або поглинутим, і зануритися в цю людину, не втрачаючи свого власного буття» [13, с. 39]. Що означає, на її думку, здатність прийняти іншого на своїй території, має на увазі внутрішню впевненість і автономію. Авторка зазначає, що в разі, коли перший сексуальний досвід виявляється невдалим, це може відбитися на майбутньому сексуальному житті, підриваючи впевненість людини в собі або створюючи негативний образ сексуальності [13].

Отже, сучасні наукові підходи до вивчення проблеми сексуальності стверджують, що сексуальність komponує в собі багато аспектів життя і є основою для його створення.

Сексуальність — це складне і багатоаспектне поняття. На сексуальність впливають фізіологічні, біологічні, психологічні, соціальні, соціально-психологічні, політичні, економічні, соціокультурні, естетичні, історичні, правові, педагогічні, релігійні, духовні фактори.

Теоретичні аспекти сексуальності включають такі аспекти як: статеві відмінності та відносини, гендерні аспекти, сексуальні установки, психологічні особливості сексу і любові та інші.

Статеві відмінності та відносини вивчали С. Бем, С. Діденко, Є. Ільїн, І. Кон, О. Кочарян [1; 7–10].

С. Діденко визначає поняття «стать» як біологічно зумовлений поділ людських індивідів на чоловіків та жінок. Вчений відмічає, що у більшості організмів стать визначається набором специфічних статевих хромосом [7].

Є. Ільїн, досліджуючи особливості диференціальної психофізіології чоловіків та жінок, показав, що секс у житті чоловіків займає більше місця, ніж у житті жінок; чоловіки частіше виступають ініціаторами статевої близькості, ніж жінки; сучасні дані свідчать, що оргазм майже не залежить від романтичної стимуляції; регулярне статеве життя продовжує життя тільки чоловікам, на тривалість життя жінок воно справляє негативний вплив [8].

Гендерні аспекти досліджували С. Бем, Ш. Берн, І. Гурвич, Дж. Мани, П. Такер, Д. Хубер та інші [1; 2; 6; 12; 15].

І. Гурвич визначає поняття «гендер» як цілісну психічну репрезентацію статі, яка включає унікальний динамічний сенс когнітивного та поведінкового аспектів чоловічого та жіночого в особистості, що отримано індивідом разом з гендерним досвідом [6].

І. Кон досліджував проблеми маскулітності та фемінності, ідентичності й інтимності; зміни сексуальних практик, пов'язаних з культурними і гендерними особливостями. На його думку, на формування статевих особливостей і відмінностей, гендерної ідентичності і поведінки впливають виховання і відносини в сім'ї в школі більшою мірою, ніж в подальшому дорослому житті людини [9].

Психологічні дослідження гендерного аспекту сексуальності набувають актуальності у зв'язку з проникненням жінок у сфери політичного лідерства та в управлінську сферу бізнес-організацій, на що вказує Ш. Берн [2].

Однак структури більшості сучасних суспільств залишаються ще достатньо патріархальними, що підтверджується такими фактами: за шкалою уявлень про щастя професійна кар'єра займає лише п'яту позицію у структурі життєвих цінностей жінок після таких життєвих цінностей як: родина, діти, дім та інше; домашнім господарством, як правило, займаються жінки, що є подвійним навантаженням у працюючих жінок; за однаково з чоловіком професійну роботу жінка одержує меншу плату, ніж чоловік у більшості країн світу; високооплачувана і престижна робота, як правило, дістається чоловікам.

Важливо відмітити, що сьогодні в умовах зміни характеру управління виробництвом доступ до вищої освіти у сфері професійної діяльності і професійної управлінської кар'єри збільшується для жінок у більшості країн світу навіть в порівнянні з початком ХХ століття.

В останні роки в Україні можливо спостерігати, що чоловіки та й жінки проявляють себе досить активно у підприємницькій діяльності. Конкуренція між ними не така велика, як між їх колегами у бізнесі у високорозвинених країнах Заходу і Сходу, тому що вони почали створювати та керувати власними бізнесами одночасно з розвитком в нашій країні ринкових відносин.

Тиск статево-рольових стереотипів в умовах нестабільної та непередбачуваної економіки України поступово стає слабшим і змінюється на більш рівні гендерні відносини у бізнес-активних групах населення, що дозволяє їм виживати в умовах жорсткої бізнес-конкуренції.

Сексуальні установки вивчали В. Гупаловська, Дж. Мани, Н. Стрілець, П. Такер, Д. Хубер [5; 12; 15].

Установкою вважають певну спрямованість особистості, стан готовності людини, тенденцію до певної діяльності, що, з одного боку, не усвідомлюється самою людиною, а з іншого боку — може задовольнити людські потреби [12].

Д. Хубер досліджує феномен сексуальної установки, яку визначає як спрямованість на сексуальні дії, на сексуальні відносини, на сексуальні взаємодії, при цьому суб'єкт не усвідомлює свою готовність оцінювати чи реагувати на дійсні об'єкти чи їх особливості. Вчений виокремлює такі установки як: механоцентричну — спрямовану на техніку статевого акту; оргазмоцентричну — спрямовану на оргазм; екстазоцентричну — налаштованість на отримання задоволення [15].

Вітчизняні сучасні вчені В. Гупаловська і Н. Стрілець відмічають, що нормативність сексуальної поведінки і відповідні моральні оцінки та установки змінюються в даний час достатньо швидко [5].

Загальною тенденцією, яка суттєво впливає на зміни в поглядах людей на сексуальність і на сексуальну поведінку в сучасних суспільствах, є трансформація системи традиційних чоловічих і жіночих особливостей, відчутне послаблення поділу ґендерних соціальних ролей [5]. Останнім часом спостерігається менш жорсткий ґендерний поділ у професійній діяльності. Більшість професійних сфер не розрізняються на чоловічі і жіночі, в тому числі й управлінська і бізнес-діяльність.

Психологічні особливості сексу і любові досліджували Е. Берн, Е. Гідденс, Б. Мартель, Ю. Щербатих [2; 4; 13; 16].

Е. Берн — автор трансакційного аналізу і сценарного аналізу, вивчаючи проблему сексу в людській любові, стверджує, що секс потрібен в людському житті і любові тому, що секс — це задоволення, радість і екстаз; матриця для всіляких людських взаємодій і взаємовідносин: обіймів і сварок, спокус і ухилень, згоди і лукавства. На думку вченого, секс сприяє щастю і діяльності, замінює всілякі ліки і цілює багато людей; з'єднує людей узами пристрасті, подяки і любові; також секс допомагає народжувати дітей і сприяє продовженню роду [2].

Висновки з проведеного дослідження. Теоретичний аналіз сучасних досліджень проблеми сексуальності показав, що концептуальні підходи до вивчення проблеми сексуальності людини достатньо відрізняються теоретичними позиціями авторів щодо сутності особливостей сексуальної сфери особистості.

У загальнопсихологічному контексті феномен сексуальності є складним, багатоаспектним, міждисциплінарним, унікальним для кожної людини утворенням, яке проявляється не тільки як міжстатева взаємодія і призначене не тільки для виконання функції продовження роду, але сексуальність людини визначається як задоволення фізіологічних, соціальних, психологічних потреб людини.

Відмінності в статевих відносинах проявляються в тому, що чоловіки частіше виступають ініціаторами статевої близькості, ніж жінки; жінки перевершують чоловіків у всіх вікових групах за емоційною збудливістю.

Однією з сучасних тенденцій у дослідженні сексуальності людини є те, що зміна ставлення до тіла в сучасних культурах та науковій психології в сторону більшого інтересу до нього пов'язана з загальною зміною ставлення людини до емоційності, що підвищує цінність саморозкриття і користь емоційної чутливості у міжособистісних відносинах.

Показано, що жіноче рівноправ'я і радикальна видозміна статево-рольових норм і ґендерних стереотипів робить, з одного боку, проблематичними багато традиційних уявлень про природу статі та сексуальності, а з іншого боку — збільшує різноманітність стилів сексуального життя, розширює межі свободи вибору, сприяє розвитку індивідуальності особистості.

Список використаних джерел і літератури

1. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. М.: РОССПЭН, 2004. 336 с.
2. Берн Ш. Гендерная психология. М.: Олма-пресс, 2001. 420 с.
3. Васильченко Г. С. Интегральная оценка половой конституции. *Сексопатология: справочник*. М.: Медицина, 1990. С. 66–70.
4. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах. СПб.: Питер, 2004. 208 с.
5. Гупаловська В., Стрілець Н. Психологічні особливості сексуальних установок молоді. *Психологічні науки: збірник наукових праць*. 2013. Том 2, випуск 10 (91). С. 89–94.
6. Гурвич И. Н. Социальная психология здоровья. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. 1021 с.
7. Діденко С. В. Психологія сексуальності і сексуальних стосунків. К., 2003. 164 с.

8. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. СПб.: Питер, 2006. 544 с.
9. Кон И. Мужская сексуальность по данным массовых опросов. *Андрология и генитальная хирургия*. 2007. № 4. С. 19–28.
10. Кочарян А. С. Личность и половая роль. Харьков: Основа, 1996. 176 с.
11. Кришталь В. В., Григорян С. Р. Сексология. М.: Персе, 2002. 880 с.
12. Мани Дж., Такер П. Ориентация. Сексология: хрестоматия. СПб.: Питер, 2001. 512 с.
13. Мартель В. Сексуальность, любовь и гештальт. СПб.: Речь. 2016. 164 с.
14. Фуко М. Использование удовольствий. История сексуальности. Том 2. СПб.: Академический проект, 2004. 432 с.
15. Хубер Д. Теория гендерной стратификации. *Антология гендерной теории*. Минск: ПроPILEI, 2000. С. 78–92.
16. Щербатых Ю. В. Психология любви и секса. М.: Эксмо, 2004. 608 с.
17. Ainsworth S. E., Baumeister R. F. Changes in Sexuality: How Sexuality Changes Across Time, Across Relationships, and Across Sociocultural Contexts. *Clinical Neuropsychiatry: Journal of Treatment Evaluation*. 2012. 9(1). P. 32–38.
18. Bancroft J. Human sexuality and its problems. Edinburgh: Churchill Livingstone, 2009. 540 p.
19. Kern S. The Culture of Love: Victorians to Moderns: Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992. 344 p.
20. Pfaus J. G., Scepkowski L. A., Marson L., Georgiadis J. R. Biology of the Sexual Response. Tolman D. L., Diamond L. M., Bauermeister J. A., George W. H. (Eds.). *APA Handbook of Sexuality and Psychology*. Vol. 1: Person-Based Approaches. American Psychological Association. Washington, 2014. P. 145–203.

REFERENCES

1. Bem S. Linzy genera: Transformatsiya vzglyadov na problemu neravenstva polov [Gender lenses: Transformation of views on gender inequality]. М.: ROSSPEN, 2004. 336 s.
2. Bern Sh. Gendernaya psihologiya [Gender psychology]. М.: Olma-press, 2001. 420 s.
3. Vasil'chenko G. S. Integral'naya ocenka polovoj konstitucii. Seksopatologiya [Integral assessment of the sexual constitution. Sexopathology]: Spravochnik. М.: Medicina, 1990. S. 66–70.
4. Giddens E. Transformatsiya intimnosti. Seksual'nost', lyubov' i erotizm v sovremennykh obshchestvakh [Intimacy transformation. Sexuality, love and eroticism in modern societies]. SPb: Piter, 2004. 208 s.
5. Gupalov's'ka V., Strilec' N. Psihologichni osoblivosti seksual'nih ustanovok molodi [Psychological features of the sexual attitudes of young people]. Zbirnik naukovih prac'. *Psihologichni nauki*. Tom 2. Vipusk 10 (91). S. 89–94.
6. Gurvich I. N. Social'naya psihologiya zdorov'ya [Social psychology of health]. SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 1999. 1021 s.

7. Didenko S. V. Psihologiya seksual'nosti i seksual'nih stosunkiv [Psychology of Sexuality and Sexual Stones]. К., 2003. 164 s.
8. Il'in Ye.P. Differentsial'naya psikhofiziologiya muzhchiny i zhenshchiny [Differential psychophysiology of man and woman]. SPb.: Piter, 2006. 544 s.
9. Kon I. Muzhskaya seksual'nost' po dannym massovykh oprosov. [Male sexuality according to mass polls]. *Andrologiya i genital'naya hirurgiya*. 2007. № 4. S. 19–28.
10. Kocheryan A. S. Lichnost' i polovaya rol' [Personality and Sexual Role]. Khar'kov: Osнова, 1996. 176 s.
11. Krishtal' V. V., Grigoryan S. R. Seksologiya [Sexology]. М.: Perse, 2002. 880 s.
12. Mani Dzh., Taker P. Orientatsiya. Seksologiya (hrestomatiya) [Orientation. Sexology (anthology)]. SPb: Piter, 2001. 512 s.
13. Martel' B. Seksual'nost', lyubov' i geshtal't [Sexuality, love and gestalt]. SPb: Rech'. 2016. 164 s.
14. Fuko M. Ispol'zovanie udovol'stvij. Istoriya seksual'nosti. [Use of pleasures. History of sexuality]. Том 2. SPb.: Akademicheskij proekt, 2004. 432 s.
15. Huber D. Teoriya gendernoj stratifikacii. Antologiya gendernoj teorii [The theory of gender stratification. Anthology of Gender Theory]. Minsk: Propilei, 2000. S. 78–92.
16. Shcherbatyh Y U. V. Psihologiya lyubvi i seksa [Psychology of love and sex]. М.: Eksmo, 2004. 608 s.
17. Ainsworth S. E. & Baumeister R. F. Changes in Sexuality: How Sexuality Changes Across Time, Across Relationships, and Across Sociocultural Contexts. *Clinical Neuropsychiatry: Journal of Treatment Evaluation*, 9(1), 2012. P. 32–38.
18. Bancroft J. Human sexuality and its problems. Edinburgh, Churchill Livingstone, 2009. 540 p.
19. Kern S. The Culture of Love: Victorians to Moderns, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992. 344 p.
20. Pfaus J. G., Scepkowski L. A., Marson L. & Georgiadis J. R. Biology of the Sexual Response. In Tolman D. L., Diamond L. M., Bauermeister J. A., George W. H. (Eds.). *APA Handbook of Sexuality and Psychology*, Vol. 1: Person-Based Approaches. American Psychological Association. Washington. 2014. P. 145–203.

Kononenko A. O.

DrSc in Psychology, Professor, Professor of the Department of Foreign Languages of Natural Sciences Odessa I. I. Mechnikov National University

MODERN APPROACHES TO THE STUDY OF THE PROBLEM OF SEXUALITY

In the article analyzes modern conceptual approaches of domestic and foreign scientists in the field of psychology to the study of human sexuality. The purpose of the article is to identify, generalize and reveal current trends and conceptual approaches to the study of human sexuality. Modern researches of the phenomenon of human sexuality in foreign and domestic scientific literature, in the following aspects are presented: philosophical and sociocultural; biological; medical and sexological; general psychological; sexual and gender relations; sexual attitudes; sexuality and love. It is shown that there is a certain deficit of psychological research on the phenomena of sexual health, sexual satisfaction of the individual. It is argued that in the general psychological context, sexuality is a complex, multifaceted, interdisciplinary, unique formation for each person, which is manifested not only in intersex relations and is designed not only for procreation, but human sexuality is defined as meeting physiological, social, psychological needs. Important current trends in the study of human sexuality are that the change in attitudes toward the body in modern cultures towards greater interest in it promotes greater interest in emotionality, which increases the value of self-disclosure and the benefits of emotional sensitivity in interpersonal relationships; emancipation, changes in gender and role norms and gender stereotypes make certain traditional ideas about the nature of sexuality problematic and at the same time contribute to the development of different styles of sexual life and the development of personality.

Key words: sex, sexuality, sexual behavior, sexual relations, personality, gender and gender differences, sexuality and love.

Кононенко А. А.

д. психол. н., профессор, профессор кафедры иностранных языков естественных факультетов Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ПРОБЛЕМЫ СЕКСУАЛЬНОСТИ

В статье анализируются современные концептуальные подходы отечественных и зарубежных ученых в области психологии к изучению сексуальности человека. Цель статьи — выявить, обобщить и раскрыть современные тенденции и концептуальные подходы к изучению сексуальности человека. Представлены современные исследования феномена сексуальности человека в зарубежной и отечественной научной литературе в следующих аспектах: философский и социокультурный; биологический; медицинские и сексологические; общепсихологический; сексуальные и гендерные отношения; сексуальные отношения; сексуальность и любовь. Показано, что существует определенный дефицит психологических исследований феноменов сексуального здоровья, сексуального удовлетворения личности. Утверждается, что в общепсихологическом контексте сексуальность — это сложное, многогранное, междисциплинарное, уникальное образование для каждого человека, которое проявляется не только в интересексуальных отношениях и предназначено не только для продолжения рода, но человеческая сексуальность определяется как встреча физиологической, социальной, психологической потребности. Важные современные тенденции в изучении человеческой сексуальности заключаются в том, что изменение отношения к телу в современных культурах в сторону большего интереса к нему способствует большему интересу к эмоциональности, что увеличивает ценность самораскрытия и преимущества эмоциональной чувствительности в межличностных отношениях; эмансипация, изменение гендерных и ролевых норм и гендерных стереотипов делают некоторые традиционные представления о природе сексуальности проблематичными и в то же время способствуют развитию различных стилей сексуальной жизни и развитию личности.

Ключевые слова: пол, сексуальность, сексуальное поведение, сексуальные отношения, личность, пол и гендерные различия, сексуальность и любовь.

Стаття надійшла до редакції 30.04.2021

УДК 159.923

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241351](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241351)**Kononenko O. I.**

DrSc in Psychology, Professor, Professor of the Department of Differential and Special Psychology Odessa I. I. Mechnikov National University

ORCID ID 0000-0001-8676-7410

e-mail: o.kononenko@onu.edu.ua

Grigoraschenko A. V.

postgraduate student of the Department of Differential and Special Psychology

ORCID ID 0000-0002-5148-0206

e-mail: anzelikaiva150@gmail.com

CURRENT STATE OF SCIENTIFIC VIEWS ON THE PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF PERSONALITY

Psychological well-being is traditionally considered in the context of the problem of quality of life as its subjective component, the systemic quality of a person, which it acquires in the process of life; generalized and relatively stable experience, which is of particular importance for the individual; a person's own attitude to his personality, life and processes that are important to him in terms of learned normative ideas about the external and internal environment; tolerance, as an integral psychological indicator of human life, reflecting the value aspects of his attitude to various spheres of his life, through a meta-implicative model of motivation to choose, which includes ideas about the well-being of the individual in relationships with the environment; the complex interplay of cultural, social, psychological, physical, economic, and spiritual factors. Science has studied the social and ontogenetic aspects of subjective well-being. However, despite the importance of this issue, science lacks a theoretical understanding of the subjective well-being of future psychologists, the links between the internal components of subjective well-being and its main psychological determinants are not identified. Thus, the theoretical and empirical data accumulated by modern psychological science on the subjective well-being of the individual can serve as a starting point in the initiated research.

The purpose of the article is to give a generalized phenomenon of the current state of views on the psychological well-being of the individual on the basis of a theoretical analysis of modern research in psychological science.

The article is devoted to the analysis of the problem of personal well-being, which is the object of study of psychology, sociology, philosophy and other sciences that study various aspects of human life. Well-being is considered in terms of its internal structure — cognitive, emotional and motivational-behavioral components. Well-being depends on the presence of clear goals, the success of the implementation of action plans and behavior, the availability of resources and conditions to achieve goals. Well-being — a concept that expresses a person's own attitude to his personality, life and processes that are important in terms of learned normative ideas about the external and internal environment and characterized by a sense of satisfaction

Key words: well-being, personality, comfort, harmony, pleasure.

Formulation of the problem. Satisfaction with life directly affects the mood, mental state, psychological stability of the individual, but in many scientific works it is interpreted as a fairly simple phenomenon, as some assessment by which a person characterizes his current life situation. To describe the state of well-being of the individual in science used different terms: happiness, life satisfaction, sense of quality of life, emotional comfort, psychological security, psychological security, etc.; sometimes associated with the concept of well-being close, but not identical in its internal meaning of the concept.

Well-being as a component of quality of life (K. O. Abulkhanova-Slavskaya, Y. M. Alexandrovich, O. E. Bocharova,) is defined in science as an integral indicator of human orientation to the realization of the main components of positive functioning (personal growth, self-acceptance, environmental management, autonomy, the presence of goals in life, positive relationships with others, etc.), as well as the degree of realization of this orientation, which is subjectively expressed in satisfaction with themselves and their own lives.

Analysis of modern research on the issue. In psychological science, there are many definitions of well-being or well-being,

because, according to L. V. Kulikov, these phenomena are very important for any person, occupy a central place in his self-consciousness [4]. Psychological well-being is defined as an integral indicator of the degree of human orientation to the realization of the main components of positive functioning (personal growth, self-acceptance, environmental management, autonomy, goals in life, positive relationships, etc.), as well as the degree of realization of this orientation. feelings of happiness, self-satisfaction and one's own life. But, despite certain terminological similarities, in science there is no theoretical understanding of the connections between these components, the main psychological determinants of individual well-being have not been identified.

The purpose of the article is to give a generalized phenomenon of the current state of views on the psychological well-being of the individual on the basis of a theoretical analysis of modern research in psychological science.

Presenting main material. Recently, the problem of positive psychological functioning of the individual is increasingly beginning to attract the attention of researchers. Thus, relatively recently, a new concept of "psychological well-being" of the individual has entered the apparatus of psychological science.

So will K. O. Abulkhanova-Slavskaya considered well-being as a characteristic of personality, a specific "relationship of personality with life", in which, according to the figurative remark of the scientist, it is necessary to look for psychological definitions of personality [1]. The richer, more diverse the life of the subject, the more defined the position of the individual in life, the more complex the structural composition of well-being and, obviously, the deeper the inner world of man and the richer his relationship with others [1]. This does not mean, as emphasized by K. O. Abulkhanova-Slavskaya, that well-being is the prerogative of people of exceptional, unique composition; it can manifest itself in different ways and be determined accordingly depending on one or another level of interaction of the individual with the world, depending on a certain level of its organization [1].

O. E. Bocharova interprets well-being as a generalized and stable property that has special significance for the individual [2].

It is largely due to the peculiarities of the individual's attitude to himself, the world around him and its individual aspects. All external factors of well-being with any objective characteristics by the very nature of the psyche can not affect the experience of well-being directly, but only through subjective perception and subjective assessment, which are due to the characteristics of all spheres of personality [2].

In the same context, Yu.M. Alexandrov emphasizes that for the passage of difficult life situations from the indicators of psychological well-being the most important are those that are close to understanding a person as a subject: the presence of their own position in life and the ability to manage their own environment [5, p.149]. Self-acceptance is also important, as well as psychological well-being in general. But the approach of Yu.M. Alexandrov regarding the category of "well-being" — in our opinion it is inexpedient to separate psychological and subjective well-being — they are identical.

I. S. Horbal understands well-being as a dynamic cognitive-emotional assessment of a person's quality of life in general and its individual areas, which is formed on the basis of objective (living and working conditions, basic needs, health, etc.) factors perceived and assimilated by the individual. its individual-typological features and character, orientation, features of self-assessment and self-acceptance, meaning-life and value orientations, etc. [3, p.158]. We support this definition, but believe that it needs to be supplemented: in our opinion, a special role in shaping the well-being of the individual is played by factors of socio-psychological adaptation and motivation.

From the standpoint of the eudemonistic approach, subjective well-being represents, first of all, the ability of a person to realize his own individuality, to become the creator of his own life through inclusion in a certain professional activity. It is emphasized that subjective well-being is an integral indicator of the degree of human orientation to the realization of the main components of positive functioning, as well as the degree of realization of this orientation, which is subjectively expressed in self-satisfaction and life. CD. Ryff [11], C. L. Keyes [10] and others offer

a generalized model of psychological well-being, which includes: self-acceptance; goals in life; the presence of goals and activities that give meaning to life; ability to fulfill the requirements of everyday life and adapt to difficulties; personal growth; positive relationships with others; autonomy

V. A. Petrovsky considers the subjective well-being of the individual through a meta-implicative model of motivation of choice, which includes the idea of the well-being of the individual in the relationship with the environment, which combines other forms of ability [6]. According to VA Petrovsky, "well-being" is also a measure of failure, losslessness, infallibility, perfection; a person can feel quite OK not only when he includes external resources in the orbit of his activity, but also when he refuses to use them and turns to his internal resources. Satisfaction with the refusal ("Thank you, no") in this case sounds no less attractive to her than satisfaction with the choice ("Thank you, yes") [6]. That is, VA Petrovsky connects well-being with personal choices.

Well-being is also a category of human subjectivity, which combines perception, evaluation, relationships and other processes, which is mediated by external and internal determinants. As V. E. Chudnovsky, on the one hand, a kind of specifically holistic inner world of man, which has its own patterns, its own development trends, arises on the basis of objective connections and conditions [7]. On the other hand, the objectification of the inner world in behavior, activity, in fact, becomes the basis for a person to experience well-being or unhappiness.

Since the subjective has its active side, it is not only generated by the event, but affects it, the subjective well-being has a very important active beginning [7]. Both satisfaction and dissatisfaction with the subject activity, relationship or self can become catalysts for one or another activity. As a result of replenishing the experience of experiencing satisfaction or dissatisfaction may be formed and the desire (tendency) of the individual who realizes his subjectivity, or to satisfaction, or to avoid dissatisfaction. These phenomena are based on various motives; and the result of the corresponding activity will not necessarily be the same phenomena. Such a question requires an empirical solution

that allows to determine not only the motivational vectors, but also a range of behavioral solutions to this subjective situation.

One of the first integral multidimensional models of psychological well-being of a person in foreign psychology was developed by M. Jagoda [9]. The main criteria of well-being of the researcher are such as self-acceptance (high score, strong sense of identity); personal growth (measure of actualization); integration (ability to cope with stressful situations); autonomy (independence from the influence of the social environment); accuracy of perception of reality (social receptivity); competence in the social environment (ability to adapt and effectively solve problems).

The most capacious and complete from a psychological point of view is the definition of subjective well-being provided by C. D. Ryff [11], who, following M. Jagoda, understands this phenomenon as a multifactorial construct representing both have a complex relationship of cultural, social, psychological, physical, economic and spiritual factors. For C. D. Ryff, well-being is a complex "product" that is the result of the influence of genetic predisposition, environment and characteristics of individual development [11]. To fully understand the basic mechanisms of the proper functioning of the sense of well-being in the individual behavior of the subject, it is important to allocate C. D. Ryff its six-component structure, which includes:

- self-acceptance (positive attitude to yourself and your past life);
- personal growth (a sense of continuous development and self-realization);
- autonomy (ability to imitate one's own beliefs);
- positive relationships with others (relationships with others, imbued with care and trust);
- ability to fulfill the requirements of everyday life (competence);
- purpose in life (the presence of goals and activities that give meaning to life) [269].

According to C. D. Ryff, her proposed substructures of well-being are universal and characterize its essence regardless of socio-cultural conditions.

The generalization of views on the structure and internal content of well-being contained in the works of various foreign authors, allowed us to group the characteristics of this psychological phenomenon into the following groups:

1. Normative well-being, which is determined by such external criteria as a charitable, “correct” life. The main condition of normative well-being is the degree of conformity to the system of values that is accepted in a given culture (a person experiences well-being if he has some socially desirable qualities, etc.).

2. Well-being as life satisfaction is associated with the standards of the individual as to what is a good life. In this context, well-being is a global assessment of a person’s quality of life according to their own criteria, that is, it is, first of all, a harmonious satisfaction of the desires and aspirations of the individual.

3. Well-being as an everyday understanding of happiness, as the predominance of positive emotions over negative ones. This definition emphasizes pleasant emotional experiences that either objectively prevail in a person’s life, or a person is subjectively predisposed to them.

Thus, we see that the concept of “well-being” is very ambiguous both in form and structure. One of the leading researchers of this phenomenon in foreign psychology, E. Diener [8], summarizing the literature, identified the main, in his opinion, the signs of well-being:

1. Subjectivity (subjective well-being exists within individual experience).

2. Positive measurement (subjective well-being is not just the absence of negative factors, which is characteristic of most definitions of mental health. The study of well-being requires positive indicators).

3. Globality of measurement (well-being includes a global assessment of all aspects of an individual’s life over a period of several weeks to decades).

It is the attitude of the individual to life, its conflicts and changes determines the mental and moral satisfaction of their own lives, even when the objective characteristics suggest otherwise.

As E. Diener emphasizes, in the study of the well-being of the individual it is impossible to separate the various components of the “I”: well-being includes all selected aspects. In addition, since it is about the well-being of the individual, it naturally includes socio-normative values and needs, global assessment of individual existence based on the ratio of private and generalized ideas about their lives and self-realization in it, etc.[8].

The concept of well-being must include specific forms of behavior that improve the quality of life at all levels (physical, social and spiritual) and allow to achieve a high degree of self-realization.

Thus, the well-being of the individual, according to E. Diener, is an integral psychological formation, which includes the assessment and attitude of man to his life and himself [8]. It contains all three components of a mental phenomenon — cognitive, emotional, connotative (behavioral), and is characterized by subjectivity, positivity and globality of measurement.

In the study of individual well-being, a special place belongs to the correspondence of actual (or actualized) needs to subjective possibilities with their satisfaction (A. Maslow). It is assumed that the level of well-being meets the needs of different levels:

- 1) vital (biological) needs;

- 2) social needs in the narrow and personal sense of the word (because all human motives are socially mediated), which include the desire to belong to a social group (community) and occupy a certain place in this group, enjoy the affection and attention of others, be the object of their respect and love;

- 3) the ideal needs of knowledge of the world around us and their place in it both by appropriating existing cultural values and by discovering a completely new, unknown to previous generations.

This structure is fully consistent with the concept of A. Maslow, which emphasizes that the degree of self-actualization personally corresponds to the hierarchical structure of the consumer sphere (based on biogenic needs, then, psychophysiological, social, higher and the highest position in it is occupied by the so-called “meta-needs”. Important for understanding well-being is that in

A. Maslow's theory emphasizes»From one need to another as a result of satisfying the first.

Ontogenetic aspects of the study of well-being are disclosed in the studies of Ya.M. Buterko, M. Yu. Raspaeva, OG Troshikhina and others. Thus, the peculiarities of the feeling of well-being of adolescents in connection with the perception of parental attitudes towards them were considered by M. Yu. Raspaeva. Research has shown that adolescents' perceptions of parental attitudes are fragmented: unpleasant elements of parental upbringing are perceived independently of the perception of positive aspects. In other words, adolescents, despite the feeling of high hostility and inconsistency of parents, tend to perceive their attitude to themselves in general positively, which may indicate the functioning of psychological defenses in adolescents and the desire not to lose the sense of well-being with parents.

Conclusions and prospects of research. Thus, the concept of "well-being" is ambiguous in both form and structure. Psychological well-being is traditionally considered in the context of the problem of quality of life as its subjective component, systemic quality of the person acquired by it in the course of vital activity, the generalized and rather steady experience having special value for the person, own relation to the person, life and processes., which are important for her in terms of learned normative ideas about the external and internal environment, tolerance as an integral psychological indicator of human life, reflecting the value aspects of its attitude to various spheres of life, through a metaimplicative model of motivation, which includes ideas of well-being individual in the relationship with the environment, the complex relationship of cultural, social, psychological, physical, economic and spiritual factors. Social and ontogenetic aspects of well-being have been studied in science.

Список використаних джерел і літератури

1. Абульханова-Славская К. А.. Стратегия жизни /К. А. Абульханова-Славская. М.: Мысль, 1991. 299 с.
2. Бочарова Е. Е. К вопросу о внутренних детерминантах субъективного благополучия личности /Е. Е. Бочарова // Известия ППГУ им. В. Г. Белинского. 2008. № 10. С. 226-231.

3. Горбаль І. С. Відчуття суб'єктивного благополуччя як передумова та втілення психологічного здоров'я особистості /І. С. Горбаль //Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2012. № 2. С. 293-303.
4. Куликов Л. В. Детерминанты удовлетворенности жизнью / Л. В. Куликов // Общество и политика. 2008.
5. Олександров Ю. М. Життєві ситуації у контексті саморегуляції та благополуччя особистості / Ю. М. Олександров // Актуальні проблеми практичної психології. Ч. II. Херсон, 2009. С. 142-150.
6. Петровский В. А. Личность: феномен субъектности / В. А. Петровский. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1993. 345 с.
7. Чудновский В. Э. Смысл жизни: проблемы относительной эмансипированности от «внешнего» и «внутреннего» // Психологический журнал. — 1995. Т. 16, № 2. С. 15-26.
8. Diener E., Diener R.-B. Happiness: Unlocking the Mysteries of Psychological Wealth. Oxford: Blackwell, 2012.
9. Jahoda M. Current Concepts of Positive Mental Health. N. Y., 1958.
10. Rogers C. R. Client-centred therapy. Boston etc.: Noughton Mifflin, 1995.
11. Ryff C. D. Keyes C. L. M. The structure of psychological well-being revisited // Journal of Personality and Social Psychology.1995. Vol. 69. P. 719-727.

REFERENCES

1. Abulkhanova-Slavskaja K. A. (1991) *Stratehija zhyzny [Strategy of life]*. M.: Mysl [in Russian]
2. Bocharova E. E. (2008) K voprosu o vnutrennikh determinantakh subiektivnogo blagopoluchiya lichnosti[On the question of the internal determinants of the subjective well-being of the individual] *Izvestiya PGPU im. V. G. Belinskogo — Izvestiya PGPU im. V. G. Belinsky*. 10, 226-231. [in Russian]
3. Gorbal I. S.(2012) Vidchuttya subiektivnogo blagopoluchchya yak peredumova ta vtilennya psikhologichnog zdorovya osobistosti[Inception of subactive well-being as a change of mind and involvement of psychological health specialism] *Naukovij visnik L'viv's'kogo derzhavnogo universitetu vnutrishnikh sprav — Scientific newsletter of Lviv State University of Internal Reference*. 2, 293-303
4. Kulikov L. V.(2008) *Determinanty udovletvorennosti zhiznyu[Determinants of life satisfaction]*.Society and Politics. [in Russian]
5. Oleksandrov Y. M. (2009) Zhittievi situacii u konteksti samoregulyacii ta blagopoluchchya osobistosti[Life of the situation in the context of self-regulation and well-being of particularity] *Aktualni problemi praktichnoi psikhologii-Actual problems and practical psychology. Part II, 142-150* [in Ukrainian].
6. Petrovskij V. A. (1993) *Lichnost: fenomen subjektivnosti [Personality: the phenomenon of subjectivity]*. Rostov-on-Don.: Publishing house of Rostov University. [in Russian].
7. Chudnovskij V. E.(1995) Smysl zhizni: problemy otnositel'noj ehmansipirovanosti ot «vneshnego» i «vnutrennego» [The meaning of life: the problem of

- relative emancipation from “external” and “internal”] *Psikhologicheskij zhurnal — Psychological journal*, Vol. 16, 2, 15–26. [in Russian]
8. Diener E., Diener R.-B. (2008) *Happiness: Unlocking the Mysteries of Psychological Wealth*. Blackwell: Oxford.
 9. Jahoda M. (1958) *Current Concepts of Positive Mental Health*. N. Y..
 10. Rogers C. R. (1995) *Client-centred therapy*. Boston etc.: Noughton Mifflin.
 11. Ryff C. D. Keyes C. L. M. (1995) The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 69, 719–727.

Кононенко О. І.

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Григоращенко А. В.

аспірант кафедри диференціальної і спеціальної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

СУЧАСНИЙ СТАН НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена аналізу проблеми благополуччя особистості, яке виступає об'єктом вивчення психології, соціології, філософії та інших наук, що досліджують різні аспекти життєдіяльності людини. Благополуччя розглядається з точки зору її внутрішньої структури — когнітивного, емоційного та мотиваційно-поведінкового компонентів. Благополуччя залежить від наявності ясних цілей, успішності реалізації планів діяльності і поведінки, наявності ресурсів і умов для досягнення цілей. Благополуччя — поняття, що виражає власне ставлення людини до своєї особистості, життя і процесів, які мають важливе значення з точки зору засвоєних нормативних уявлень про зовнішнє і внутрішнє середовище і що характеризується відчуттям задоволеності.

Ключові слова: благополуччя, особистість, комфорт, гармонія, задоволення.

Кононенко О. И.

доктор психологических наук, профессор, профессор кафедры дифференциальной и специальной психологии
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

Григоращенко А. В.

аспирант кафедры дифференциальной и специальной психологии
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ НАУЧНЫХ ВЗГЛЯДОВ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ БЛАГОПОЛУЧЕНИЕ ЛИЧНОСТИ

Статья посвящена анализу проблемы благополучия личности, которое выступает объектом изучения психологии, социологии, философии и других наук, исследующих различные аспекты жизнедеятельности человека. Благополучие рассматривается с точки зрения его внутренней структуры — когнитивного, эмоционального и мотивационно-поведенческого компонентов. Благополучие зависит от наличия ясных целей, успешности реализации планов деятельности и поведения, наличия ресурсов и условий для достижения целей. Благополучие — понятие, выражающее собственное отношение человека к своей личности, жизни и процессам, которые имеют важное значение с точки зрения усвоенных нормативных представлений о внешней и внутренней среде и характеризуется ощущением удовлетворенности.

Ключевые слова: благополучие, личность, комфорт, гармония, удовольствие.

Стаття надійшла до редакції 23.04.2021

УДК 159.936. 5

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241352](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241352)**Крюкова М. А.**

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Національного університету «Одеська юридична академія»

e-mail: marisel039@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-7447-196X

Курова А. В.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Національного університету «Одеська юридична академія»

e-mail: nastusha-k@ukr.net

ORCID ID 0000-0001-6595-492X

**ОСОБИСТІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ**

Стаття присвячена актуальній проблемі розвитку особистості у підлітковому віці — виявленню особистісних детермінант відповідальності у цьому періоді. Показано, що особливого значення ця властивість особистості набуває у сучасному соціальному просторі серед молоді, яка часто потрапляє у ситуації морального вибору та вчинку. Емпірично доведено, що основними особистісними детермінантами, що визначають готовність підлітків до прийняття на себе відповідальності, є ціннісні орієнтації та самооцінка власних моральних якостей (відповідальність, чесність, чуйність, дбайливість).

Ключові слова: відповідальність, особистість, підліток, самооцінка, ситуація, вибір.

Постановка проблеми. Відповідальність як соціальний феномен має потужні важелі впливу на регуляцію поведінки суб'єкта. Особливого значення цей вплив набуває у сучасному соціальному просторі, оскільки будь-які трансформації та виклики українського суспільства завжди найбільш акцентовано проявляються в особистісних особливостях молоді, яка часто

потрапляє у ситуації морального вибору та вчинку, а результат її активності набуває для оточуючих людей певного значення та накладає на особистість молоді людини відповідальність. Для сучасної молоді людини бути відповідальним означає розуміти потреби інших як власні, бути толерантним та поважачим до особистісних проявів оточуючих, вміти керувати власними вчинками та бажаннями, узгоджуючи їх з нормами моралі. Відповідальність є конкретно-історичною характеристикою особистості, тому відповідно до процесів, які відбуваються у суспільстві, в життєдіяльності конкретної людини сутність відповідальності кардинально змінюється й уточнюється. Особливого значення ця проблема набуває у підлітковому та юнацькому віці, коли дитина найбільш сензитивна до процесів, які відбуваються у соціумі.

Мета статті: теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження особистісних детермінант відповідальності в підлітковому віці.

Об'єкт дослідження: відповідальність особистості.

Предмет дослідження: особистісні детермінанти відповідальності в підлітковому віці

Виклад основного матеріалу дослідження. Складність у вивченні відповідальності полягає в тому, що вона одночасно є і теоретичним і емпіричним конструктом, а для її реалізації має бути створена певна атмосфера, коли, на думку Г. Йонаса, в умовах свободи вибору та власної психологічної автономії суб'єкт має бути здатним враховувати наслідки власних дій [2]. Тобто відповідальність можна розглядати як особливу форму саморегуляції і самодетермінації зрілої особистості, яка містить елементи рефлексії власних вчинків та усвідомлення необхідності самоконтролю. Такий підхід співпадає із класичними поглядами Ф. Перлза, який розглядав відповідальність як розвинену здатність індивіда відповідати за власні дії, очікування, бажання та навіть фантазії [5]. При цьому, підкреслює засновник гештальттерапії, відповідальність має й інший бік — здатність відповідати очікуванням, бажанням і фантазіям оточуючих, нести відповідальність за їхні дії. Ці сторони щільно переплетені між собою та створю-

ють цілісний конструкт відповідальності як особливості особистості.

Будучи інтегральною характеристикою, відповідальність не існує сама по собі, а проявляється в контексті конкретних подій, вчинків та ситуацій. Тому в науці виділяють декілька видів відповідальності: професійну, екзистенційну, соціальну та моральну.

Професійна відповідальність є одним з важливих психологічних чинників становлення кар'єри особистості, оскільки в умовах сучасних соціально-політичних викликів суттєво зросла потреба в ухваленні відповідальних рішень в ситуаціях невизначеності (К. Муздибаєв [4], О. П. Патинок [6]). Професійний аспект розвитку відповідальності розглядає її і як загальнопрофесійну властивість особистості, і як одну з найважливіших інструментальних властивостей, яка впливає на особливості становлення особистості в цілому, сприяє плідному протіканню процесів саморозвитку і самовдосконалення та формується в процесі професійного навчання. Так, О. П. Патинок, досліджуючи особливості відповідальності соціальних працівників, підкреслює, що процес становлення їх відповідальності упродовж навчання у вищі відзначається особливостями розвитку її структурних компонентів, а саме: когнітивного, мотиваційно-афективного та діяльнісно-поведінкового [6].

Екзистенційний напрям у дослідженні відповідальності (Д. О. Леонтьєв, І. О. Цілінко та ін.) розглядає глобальні питання свободи і детермінізму, морального вибору, самотності тощо. Людину можна вважати вільною, якщо вона бере на себе відповідальність та делегує її оточуючим. І. О. Цілінко, досліджуючи морально-етичні та екзистенціальні аспекти відповідальності студентів соціономічних професій (майбутніх психологів, соціальних працівників та соціальних педагогів), встановила, що у гуманно-відповідальному значенні відношень досліджуваних переважає емоційна складова [7].

Соціальна відповідальність розглядається як інтегральна характеристика, яка визначає поведінку і суспільну активність особистості (К. Муздибаєв [4], Л. І. Дементій [1] та ін.),

містить її здатність відповідати за себе, свій саморозвиток або саморуйнування, а також за прояви активності іншої людини. Вчені відмічають, що соціальна відповідальність за себе та за іншого містить такі емоційні компоненти, як занепокоєння, тривога, які спонукають до активних дій та аналізу їх наслідків.

Моральна відповідальність поєднує усі зазначені види відповідальності, оскільки завжди передбачає проблему вибору, особистісних чинників делегування та прийняття відповідальності та соціальні наслідки цього (N. Eisenberg, L. Kohlberg, E. T. Higgins).

Е. Т. Higgins вважає, що на вирішення моральних дилем впливають умови, які функціонують на трьох рівнях [10]. На першому рівні — можливість прийняти позицію іншої людини, ступінь справедливості та гармонії у суспільстві. Умови другого рівня визначають специфіку ролей, ставлень та соціальних обов'язків, які визначають конкретні ситуації та дії учасників. Найбільш важливим та таким, що визначає сутність моральної відповідальності, є третій рівень, оскільки він містить індивідуально-особистісні характеристики суб'єкта. Деякі вчені особливе значення надають вивченню періодів, сензитивних для розвитку відповідальності (К. Муздибаєв, N. Eisenberg, V. Damon, E. T. Higgins та ін.). Так, важливе для формування відповідальності особистісне підґрунтя як автономія, самостійність, упевненість, локус контролю, рівень домагань активно формуються у підлітковому та юнацькому віці. За L. Kohlberg ці етапи не тільки визначають подальшу ідентичність особистості, але й забезпечують перехід з конвенційного на постконвенційний рівень моральної свідомості [11], а Е. Т. Higgins розглядає їх основу переходу від дитинства до дорослого життя [10].

Виходячи із особливого значення онтогенетично-особистісних детермінант розвитку відповідальності, ми зосередили власну дослідницьку увагу саме на підлітковому віці.

Результати дослідження. Спираючись на теоретичну розробленість і значущість проблеми, основною метою емпіричного дослідження ми виявили особливості особистості підлітка, які

детермінують його готовність до прийняття відповідальності. Ми припустили, що категорія готовності підлітків до прийняття відповідальності щільно пов'язана із орієнтаціями на цінність турботи у взаємовідносинах та адекватною самооцінкою власних особистісних якостей.

Емпіричне дослідження проводилося на вибірці дітей у віці 13–15 років, які навчаються в НВК м. Одеси. Методичний комплекс емпіричного дослідження склали такі психодіагностичні методики: для виявлення ступеня готовності підлітків до прийняття відповідальності в умовах вибору нами була використана методика «Моральні ситуації з реального життя» (МОРЖ); для вивчення ціннісних орієнтацій особистості був застосований модифікований варіант методики М. Рокіча; для виявлення рівня самооцінки, включаючи «Я-реальне», «Я-дзеркальне» (очима батьків, друзів та вчителів) та «Я-ідеальне» застосовувався опитувальник структурованої моральної самооцінки (П. Хейманс).

Методом кластерного аналізу нами було виділено дві групи досліджуваних: з високим рівнем психологічної готовності прийняття на себе моральної відповідальності та групу з низьким рівнем (табл. 1).

Для обох груп підлітків виявлено різний ступінь психологічної готовності до прийняття моральної відповідальності в залежності від того, хто є учасником проблеми, щодо якої була порушена якась норма, і від того, хто отримував вигоду від порушення цих норм. Високий ступінь психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності був виявлений в умовах близької психологічної дистанції, коли дії призводять до нанесення шкоди близькому однолітку або однолітку і близькому дорослому (таблиця 1, ситуації 3, 8). І, навпаки, низький ступінь психологічної готовності до прийняття на себе відповідальності проявлявся у випадках, коли при порушенні норм дії респондента забезпечували вигоду або інші привілеї та переваги близького однолітка (таблиця 1, ситуація 5). Крім того, низький ступінь психологічної готовності до прийняття на себе відповідальності був виявлений при порушенні моральних норм щодо незнайомого дорослого.

Таблиця 1

Ступені психологічної готовності підлітків до прийняття на себе моральної відповідальності

№	Проблема	Високий ступінь	Низький ступінь
1	Порушення норми, шкода для незнайомого дорослого	2,28	1.47
2	Ризик порушення норми, шкода для незнайомого дорослого	2.45	1.39
3	Порушення норми, шкода для близького однолітка, вигода для себе	2.84	2.62
4	Ризик шкоди для близького однолітка, вигода для себе	2.34	1.83
5	Конфлікт норм, вигода для близького однолітка	1.78	1.42
6	Конфлікт норм, вигода для себе, шкода для однолітка	2.66	1.87
7	Порушення норми, шкода для однолітка, вигода для себе	2.83	2.49
8	Конфлікт норм, вигода для близького однолітка, шкода для близького дорослого	2.58	2.15
	Розподіл за кластерами	153	163

Отримані результати кореспондують з фактами, отриманими в дослідженнях К. Муздибаєва щодо сензитивності особистості до змісту моральної дилеми [4]. Аналіз таблиці 1 показав також статистично значущі відмінності за критерієм Манна — Вітні в готовності визнати моральну відповідальність між виділеними кластерами в ситуації порушення норми щодо незнайомого дорослого (ситуації 1, 2) і нанесення шкоди однолітку при отриманні особистої вигоди (ситуації 4, 6, 7).

Порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій підлітків з різними ступенями психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності дозволив виявити низку відмінностей. Так, підліткам з низьким ступенем психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності більше притаманна термінальна цінність рівноправності ($p = 0,018$), інструментальні цінності товарищескості ($p = 0,025$), лідерства ($p = 0,012$).

Для підлітків з високим ступенем психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності більше характерні інструментальні цінності щирості ($p = 0,014$), сумлінності ($p = 0,037$), емпатійності ($p = 0,028$). Тобто для цієї групи дітей більш значущі інструментальні цінності спілкування, співробітництва, взаєморозуміння з партнером, а для підлітків з низьким ступенем психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності — інструментальні цінності, які дозволяють набутти соціальне визнання з боку дорослих та високий статус в групі однолітків. Ці тенденції знайшли відображення у вираженій орієнтації підлітків з групи з низьким ступенем психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності на цінності справедливості, а підлітків з високим ступенем психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності — на цінності турботи ($p = 0,05$).

Для підтвердження або спростування припущення про те, що самооцінка моральних якостей може бути вище в групі підлітків з високим ступенем психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності, ми порівняли рівні самооцінки Я-реального, Я-дзеркального і Я-ідеального (таблиця 2).

Таблиця 2

Відмінності у самооцінці підлітків з високим і низьким ступенем психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності (критерій Манна — Вітні)

Моральна властивість	Я-реальне	Я-дзеркальне «очима батьків»	Я-дзеркальне «очима друзів»	Я-дзеркальне «очима вчителів»	Я-ідеальне
Сміливість	$p=0,046$				
Чесність	$p=0,034$	$p=0,046$	$p=0,023$		
Відповідальність	$p=0,014$	$p=0,027$	$p=0,041$	$p=0,008$	
Працелюбність		$p=0,028$			
Чуйність			$p=0,005$		
Лінощі					$p=0,046$
Дбайливість					$p=0,018$

У підлітків, віднесених нами до групи з високим ступенем психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності, за такими моральними якостями як відповідальність, чесність, чуйність, дбайливість виявлена вища самооцінка. Вважаємо за необхідне відмітити, що найбільш високі оцінки собі підлітки надають за такою якістю як відповідальність, вважаючи, що саме такий високий рівень їхньої відповідальності визнають їхні батьки, вчителі та друзі.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Результати проведеного емпіричного дослідження підтвердили, що ціннісні орієнтації особистості мають значення для формування її психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності. Суттєвим чинником, який визначає психологічну готовність підлітка до прийняття на себе відповідальності, постають самооцінка і прагнення зберегти її позитивне значення. Разом з тим отримані результати показали, що, особливості конкретної ситуації (соціальні ролі, взаємовідносини та дистанція, соціальні обов'язки щодо однолітків і дорослих) значно впливають на моральний вибір та уявлення про сутність відповідальності. Отже, характер відносин, особливості соціально-міжособистісної дистанції учасників конкретної ситуації та можливі наслідки взаємодії (шкода або вигода) є важливими чинниками, які визначають психологічну готовність до прийняття на себе відповідальності. Ціннісні орієнтації підлітків визначають їхню готовність до прийняття на себе відповідальності в конкретній ситуації. Саме цінність турботи про іншу людину складає особистісне підґрунтя високого ступеня психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності. Не менш важливу роль у цьому відіграє позитивна самооцінка власних моральних якостей (відповідальність, чесність, чуйність, дбайливість), яка відповідно вища у тих дітей, які мають високу психологічну готовність до прийняття на себе моральної відповідальності у конкретній ситуації, яка потребує морального вибору.

Список використаних джерел і літератури

1. Дементий Л. И. Ответственность: типология и личностные основания /Л. И. Дементий. — Омск: Изд-во Омск. ун-та, 2001. — 192 с.
2. Йонас Г. Принцип ответственности: опыт этики для технологической цивилизации /Г. Йонас. — М.: Айрис-Пресс, 2004. — 480 с.
3. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности /Д. А. Леонтьев. — М.: Смысл, 1993. — 216 с.
4. Муздыбаев К. Психология ответственности /К. Муздыбаев. — М.: Наука, 2014. — 248 с.
5. Перлз Ф. Опыты психологии самосознания /Ф. Перлз, Р. Хефферлин, П. Гудмен. — М.: Наука, 1993. — 240 с.
6. Папинок О. П. Відповідальність у структурі професійної моделі соціального працівника /О. П. Папинок//Соціальна робота в Україні: теорія і практика. — 2005. — № 3. — С. 49 -57.
7. Цілинко І. О. Дослідження моральної сфери студентів ВНЗ /І. О. Цілинко//Вісник ОНУ. — 2013. — Т. 18, вип. 22 (3). — С. 207–216.
8. Damon W., Gregory A. The youth charter: Towards the formation of adolescent moral identity // J. of Moral education. — 1997. — 26(2). — P. 117–131. doi: 10.1080/0305724970260201
9. Gilligan C. In a different voice: Women's conceptions of self and morality // Harvard Educational Review. — 1977. — 47. — P. 1–26. doi: 10.17763/haer.47.4.g6167429416hg5l0
10. Higgins E. T. Moral Functioning, moral identity, and moral self-concepts // Symposium on Personality and Moral Character. October 12–14. — 2006.
11. Kohlberg L. Stage and sequence: the cognitive-developmental approach to socialization // Defining Perspectives in Moral Development / ed. Puka B. — New York, NY, 1994. — Garland Publishing. — P. 1–134.

REFERENCES

1. Dementy, L. I. (2001). Otvetstvennost': tipologiya i lichnostnye osnovaniya [Responsibility: typology and personal foundations]. Omsk: Izd-vo Omsk, un-ta. [in Russian].
2. Jonas, G. (2004). Princip otvetstvennosti: opyt etiki dlya tekhnologicheskoy civilizatsii [The Responsibility Principle: An Ethical Experience for a Technological Civilization]. M:Ajris-Press. [in Russian]
3. Leont'ev, D. A. (1993). Ocherk psikhologii lichnosti [Essay on personality psychology]. M.: Smysl [in Russian].
4. Muzdybaev, K. (2014). Psihologiya otvetstvennosti [The psychology of responsibility]. M.: Nauka, 2014. [in Russian].
5. Perlz, F. (1993). Opyty psikhologii samosoznaniya [Experiments in the psychology of self-awareness]. M.: Nauka. [in Russian].
6. Patynok, O. P. (2005). Vidpovidal'nist' u strukturi profesijnoi modeli social'nogo pracivnika Social'na robota v Ukraïni: teoriya i praktika. № 3.

- [Responsibility in the structure of the professional model of a social worker]. [in Ukrainian].
7. Cilinko, I. O. (2013) Doslidzhennya moral'noi sferi studentiv VNZ [Research of the moral sphere of university students]. Visnyk ONU [in Ukrainian].
 8. Damon, W., & Gregory, A. (1997) The youth charter: Towards the formation of adolescent moral identity. J. of Moral education, 26(2), 117–131. doi: 10.1080/0305724970260201
 9. Gilligan, C. (1977) In a different voice: Women's conceptions of self and morality. Harvard Educational Review, 47, 1–26. doi: 10.17763/haer.47.4.g6167429416hg5l0
 10. Higgins E. T. (2006) Moral Functioning, moral identity, and moral self-concepts. Symposium on Personality and Moral Character. October 12–14, 2006.
 11. Kohlberg, L. (1994) Stage and sequence: the cognitive-developmental approach to socialization. Defining Perspectives in Moral Development, ed. Puka B. New York, NY, Garland Publishing, 1–134.

Kriukova M. A.

candidate of psychological sciences, associate professor of department of differential and special psychology of the National University “Odessa Law Academy”

Kurova A. B.

candidate of psychological sciences, associate professor of department of differential and special psychology of the National University “Odessa Law Academy”

PERSONAL DETERMINANTS OF RESPONSIBILITY IN ADOLESCENCE

Responsibility as a social phenomenon has powerful levers of influence on the regulation of the subject's behavior. This influence is especially important in the modern social space, because any transformations and challenges of Ukrainian society are always most pronounced in the personal characteristics of young people, who often find themselves in a situation of moral choice and action, and the result of its activity acquires a certain significance for others. on personal responsibility.

For a modern young person to be responsible means to understand the needs of others as their own, to be tolerant and respectful of the personal manifestations of others, to be able to manage their own actions and desires, aligning them with moral norms. This problem becomes especially important in adolescence, when the child is most sensitive to the processes taking place in society.

Purpose of the article: theoretical substantiation and empirical research of personal determinants of responsibility in adolescence. Object of research: responsibility of the individual. Subject of research: personal determinants of responsibility in adolescence. The results of the empirical study confirmed that the value orientations of the individual are important for the formation of his psychological readiness to take moral responsibility.

An essential factor that determines the psychological readiness of the adolescent to take responsibility are self-esteem and the desire to maintain its positive value.

Key words: responsibility, personality, teenager, self-esteem, situation, choice

Стаття надійшла до редакції 23.02.2021

УДК 159.9.835

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241354](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241354)

Крюкова М. А.

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Національного університету

«Одеська юридична академія»

e-mail: marisel039@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-7447-196X

Лісовенко А. Ф.

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології Національного університету

«Одеська юридична академія»

e-mail: annafedorovna200884@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-1794-270X

Форманюк Ю. В.

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології Національного університету

«Одеська юридична академія».

e-mail: julia.formanyuk@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-7819-4421

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ АФЕКТИВНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

Судово-психологічна експертиза як особлива процесуальна дія, чітко регламентована законом, основною метою має отримання висновку експерта. Інтерес правоохоронних органів до судово-психологічної експертизи психологічного стану людини в момент скоєння злочину викликаний тим, що більшість тяжких злочинів скоюються у стані сильного душевного хвилювання, інколи викликаного неправомірними діями потерпілого. Особливого значення набуває психологічний аналіз психофізіологічного стану підекспертного, оскільки експертиза станів афекту та усі пов'язані з нею процесуальні дії є надзвичайно складними. До числа таких станів можуть бути віднесені соматичні захворювання, нервові хвороби; безсоння, хронічна психічна напруженість (стрес); алкогольне сп'яніння та ін.

У статті представлено результати емпіричного дослідження окремих складових афективної сфери особистості, які впливають на викривлення поведінкових реакцій, критичність та толерантність ставлення до оточуючих в емоційно значущих ситуаціях.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, афект, афективна сфера, напруження, психічна активація, дискомфорт.

Постановка проблеми. Для встановлення істини у кримінальних справах органам правосуддя необхідні докази — достовірно встановлені факти, що відносяться до справи. Вони можуть бути у показаннях свідків, речових доказах, висновках експертів та інших матеріалах. Судово-психологічна експертиза як особлива процесуальна дія, чітко регламентована законом, основною метою має отримання висновку експерта. Важливо, що експертиза проводиться в ситуаціях, коли для вирішення питань, що виникають в ході розслідування злочину, виникає потреба в апробації вузькоспеціальних психологічних знань, під якими розуміється сукупність теоретичних відомостей та навичок, які не можуть бути визнані загальновідомими та належать відносно вузькому колу фахівців у галузі психології.

Особливого значення набуває психологічний аналіз психофізіологічного стану підекспертного, оскільки експертиза станів афекту та усі пов'язані з нею процесуальні дії є надзвичайно складними. До числа таких станів можуть бути віднесені соматичні захворювання, нервові хвороби; безсоння, хронічна психічна напруженість (стрес); алкогольне сп'яніння та ін.

Мета статті полягає у розкритті деяких специфічних аспектів організації експертного дослідження психологічної схильності до переживання афекту.

Об'єкт дослідження: психофізіологічне підґрунтя емоційної сфери особистості.

Предмет дослідження: особливості експертного дослідження афективної сфери особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтерес правоохоронних органів до СПЕ психологічного стану людини в момент скоєння правопорушення викликаний тим, що багато тяжких

злочинів, пов'язаних з фізичним насильством, вчиняються у стані так званого сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого. У разі, якщо встановлюється факт перебування особи в стані сильного душевного хвилювання в досліджуваній період, то його діяння тягнуть за собою істотне пом'якшення відповідальності.

У кримінальному кодексі України поняття «сильне душевне хвилювання» і «фізіологічний афект» отожднюються, але у психологічному контексті поняття «сильне душевне хвилювання» набагато ширше, ніж «фізіологічний афект», оскільки містить ще й оцінку неправомірності або протизаконності дій потерпілого, що виходить за межі компетенції судово-психологічної експертизи. Фізіологічний афект, за С. Л. Рубінштейном, є станом з динамікою «емоційного вибуху», він є короткочасним, високоенергетичним, створює значний дезорганізуючий вплив на свідомість і діяльність суб'єкта та супроводжується змінами рухової, ендокринної, серцево-судинної та вегетативної нервової системи [7]. За змістом переживань виділяються афекти радості, страху, гніву, жаху, але в судовій та слідчій практиці основний акцент ставиться на афекті гніву (інколи — страху, жаху).

Оскільки будь-яка судово-психологічна експертиза є процедурою ретроспективною, ми вирішили дослідити окремі компоненти афективної сфери особистості. Зокрема було виявлено, що важливим предиктором будь-якого афекту постає стан напруженості. З точки зору Т. С. Кириленко, деякі дослідники термін «напруженість» використовують для опису емоційного стану, аналогічного за генезисом до стану емоційного стресу, і вважають поняття «напруження» і «стрес» ідентичними [2]. За даними Я. Рейковського, у респондентів, які мають більш низький рівень напруження, швидкість заучування більша. Але він звертає увагу на те, що були отримані дані, згідно з якими особи, що мають високий рівень напруженості, швидше заучували легкі пари слів і повільніше — складні [6].

На важливості афективної складової у прогнозі розвитку особистості наголошував М. С. Лейтес [3], а за М. В. Arnold нормативний афективний розвиток особистості забезпечує становлення адекватної «я-концепції», самоповаги, емпатійного

ставлення до оточуючих, формування навичок соціальної взаємодії [8]. Низка авторів (М. Карне, С. Ліннемайер, Ц. Дентон-Айд та ін.) акцентує увагу на тому, що психологічна схильність до переживання афекту блокує становлення реалістичної «я-концепції», поваги до інших, емпатію та толерантність у міжособистісних стосунках, критичність у сприйнятті критики, почуття гумору, сензитивність до розв'язання моральних проблем тощо [5].

Результати дослідження. У попередньому пілотажному дослідженні нами була виявлена група осіб, психологічно схильна до переживання афекту. В подальшому емпіричному дослідженні взяли участь 2 групи досліджуваних — експериментальна та контрольна (по 50 осіб кожна), які були протестовані за допомогою опитувальника «Оцінка психічної активації, інтересу, емоційного тону, напруженості і комфортності», який дозволив з'ясувати репертуар індивідуальних розбіжностей у проявах кожного із виділених психічних станів.

Розглянемо результати діагностики психічної активації (табл. 1).

Таблиця 1

Виразеність психічної активації в групах досліджуваних

Групи	Статистичні показники психічної активації			
	Min	Max	Mean	Std.Dev
Експериментальна	6,0	19,0	11,7	3,94
жінки (n = 17)	6,0	17,0	10,6	3,46
чоловіки (n = 33)	6,0	19,0	12,4	4,15
Контрольна	4,0	14,0	7,8	2,6
жінки (n = 25)	4,0	12,0	7,9	1,88
чоловіки (n = 25)	3,0	14,0	7,5	2,83

Середній показник психічної активації в експериментальній групі становить 7,8 бала, в контрольній він складає 11,7 бала.

В експериментальній групі оцінки вияву психічної активації коливаються в діапазоні від 6 до 19 балів, емоційного тону — від 6 до 19 балів, напруження — від 6 до 9 балів та комфортності (КФ) — від 6 до 16 балів. У контрольній групі ступінь вияву психічної активації знаходиться в діапазоні від

4 до 14 балів, емоційного тону — від 3 до 15 балів, напруження — від 3 до 20 балів та комфортності — від 4 до 16 балів.

Подібний широкий розкид величин за кожним компонентом емоційного стану надає нам можливість зробити висновок про складність та різноманітність індивідуальних проявів виділених емоційних станів у групах респондентів.

Результати дослідження емоційного тону наведені в табл. 2.

Таблиця 2

Виразеність емоційного тону в групах досліджуваних

Групи	Статистичні показники емоційного тону			
	Min	Max	Mean	Std.Dev
Експериментальна	7,0	21,0	11,9	3,53
жінки (n = 17)	7,0	19,0	12,3	4,05
чоловіки (n = 33)	7,0	19,0	11,4	3,22
Контрольна	3,0	16,0	8,2	3,3
жінки (n = 25)	4,0	15,0	9,5	3,41
чоловіки (n = 25)	3,0	13,0	7,6	2,48

Середній показник показника емоційний тонус в контрольній групі складає 8,2 бала, в експериментальній дорівнює 11,9.

Результати дослідження напруженості представлені у табл. 3.

Таблиця 3

Виразеність напруженості в групах досліджуваних

Групи	Статистичні показники напруженості			
	Min	Max	Mean	Std.Dev
Експериментальна	6,0	9,0	13,6	3,84
жінки (n = 17)	7,0	19,0	13,9	3,28
чоловіки (n = 33)	6,0	19,0	13,3	3,92
Контрольна	3,0	20,0	8,8	3,74
жінки (n = 25)	3,0	20,0	9,6	4,6
чоловіки (n = 25)	4,0	12,0	8,2	2,64

Середній показник вираженості показника напруженості в експериментальній групі склав 13,6 бала, в контрольній — 8,8 бала.

Результати дослідження комфортності представлені в табл. 4.

Середній показник за показником комфортності в експериментальній групі складає 10,6 бала, у контрольній — 8,3 бала.

Для виявлення статистично значущих відмінностей у рівні вираження психічної активації у різномірних за рівнем інтелектуального розвитку групах виявлялися відмінності за допомогою *t*-критерію Ст'юдента, який дав можливість зафіксувати достовірні розбіжності між групами.

Таблиця 4

Виразеність комфортності у групах досліджуваних

Групи	Статистичні показники комфортності			
	Min	Max	Mean	Std.Dev
Експериментальна	6,0	16,0	10,6	2,94
жінки (n = 17)	7,0	14,0	10,8	2,58
чоловіки (n = 33)	6,0	16,0	10,7	3,16
Контрольна	4,0	16,0	8,3	3,33
жінки (n = 25)	5,0	16,0	9,4	3,50
чоловіки (n = 25)	4,0	13,0	6,8	2,65

В результаті статистичної обробки нами були виявлені значущі відмінності між групами досліджуваних за основними показниками емоційних станів, які представлені в табл. 5.

Таблиця 5

Статистично значущі відмінності між показниками емоційних станів

Групи	Емоційні стани				
	ПА	ІТ	ЕТ	НП	КФ
Експериментальна	6,3***	11,38***	4,95***	6,14***	4,23***
жінки (n =17)	3,40**	13,97***	2,34*	3,42**	-
чоловіки (n =33)	5,00***	6,32***	5,32***	5,85***	5,09***

Примітка: ПА — психічна активація; ЕТ — емоційний тонус; НП — нервові напруження; КФ — комфортність; *** — $p < 0,001$; ** — $p < 0,01$; * — $p < 0,05$.

Візуалізація даних таблиці 5 показує, що рівень психічної активації між експериментальною та контрольною групами має відмінності на високому рівні достовірності $p < 0,001$

(*t*-критерій — 6,30), виявлено і гендерні відмінності: у підгрупі жінок на рівні достовірності $p < 0,01$ (*t*-критерій — 3,40), у підгрупі чоловіків на високому рівні $p < 0,001$ (*t*-критерій — 5,00).

Особливий психологічний статус процесу психічної активації уперше підкреслював ще М. В. Arnold, який вважав, що цей процес надає почуття задоволення, гедоністичного ризику [8]. Психічна активація суб'єктивно притупляє почуття тривоги, стимулює переживання ейфорії. Саме психічна активація надає підекспертному додаткову енергію для протистояння в афективній ситуації та провокує реакцію миттєвого та активного реагування на неї. В психофізіологічних дослідженнях І. О. Васильєва було доведено, що після настання стану емоційної активації відбувається зміна організації розумової діяльності, зниження характеру пошукової діяльності та ін. [1].

Ми припускаємо, що саме високий рівень психічної активації в емоційно забарвлених гострих ситуаціях призводить до мобілізації усіх резервів організму та в подальшому створює підставу для повного виснаження організму.

За емоційним тонусом, як видно з таблиці 5, відмінності між групами зафіксовані також на високому рівні достовірності $p < 0,001$ (*t*-критерій Ст'юдента — 4,95). Зафіксовані і гендерні особливості — в групах чоловіків (*t*-критерій Ст'юдента — 5,32) та жінок на рівні достовірності $p < 0,05$ (*t*-критерій Ст'юдента — 2,34).

Результати експериментальної групи за показником емоційного тонусу мають значення вищі, ніж у контрольній групі, що говорить про його відповідний рівень в осіб даної групи.

За критерієм напруження також нами були виявлені статистично значущі відмінності між групами та підгрупою чоловіків на високому рівні $p < 0,001$ (за *t*-критерієм Ст'юдента — 6,14), в групах жінок — на рівні достовірності $p < 0,01$ (*t*-критерій Ст'юдента — 3,42).

Рівень напруження в експериментальній групі нижчий за контрольну, що кореспондує з поглядами М. І. Наєнка, який вважав, що напруження є важливим елементом тривожності [4]. Напруження, на думку вченого, при певних умовах створює душевний дискомфорт та виконує функцію сигналу щодо

можливого наближення більш складних емоційних явищ. В подальшому ми можемо фіксувати у суб'єкта інтенсифікацію та модифікацію його активності, порушення інтеграції поведінки.

За критерієм комфорту виявлено статистично значущі відмінності між експериментальною і контрольною групами та підгрупами чоловіків на рівні $p < 0,001$ (за t -критерієм Ст'юдента — 6,12), а між підгрупами жінок статистично значущих відмінностей не виявлено.

Показник комфорту має високий рівень вираженості в експериментальній групі, але між підгрупами жінок суттєвих відмінностей не констатовано.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. За допомогою t -критерію Ст'юдента нами констатовані достовірні відмінності між контрольною та експериментальною групами за критеріями психічної активації, інтересу, емоційного тону, напруження, комфортності.

В експериментальній групі домінують стани: психічної активації, емоційного тону і комфортності, в контрольній — більше представлені інтерес і напруження.

Крім того, за всіма емоційними станами виявлено статистично значущі відмінності між підгрупами чоловіків (і взагалі між експериментальною та контрольною групами), але між підгрупами жінок за станом «комфорт» не виявлено жодних статистично значущих відмінностей

Виходячи з отриманих даних, можна припустити, що експериментальна група (група осіб, психологічно схильних до переживання афекту) має високий рівень психічної активації, емоційного тону та комфортності.

Отже, перспективи подальшого експертного дослідження особливостей афективної сфери особистості мають бути спрямовані на диференціальне дослідження основних складових афекту.

Список використаних джерел і літератури

1. Васильев И. А. Эмоции и мышление / И. А. Васильев, В. Л. Поплужный, О. К. Тихомиров — М.: Наука, 2014. — 192 с.
2. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості / Т. С. Кириленко. — К.: Либідь, 2017. — 254 с.

3. Лейтес Н. С. Способности и одаренность в детские годы / Н. С. Лейтес. — М.: Знание, 2012. — 80 с.
4. Наенко Н. И. Психологическая напряженность / Н. И. Наенко. — М.: Педагогика, 2014. — 112 с.
5. Основы психологической диагностики / [под ред. К. М. Гуревича, М. К. Акимовой]. — М.: Наука, 2013. — 392 с.
6. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Я. Рейковский; [пер. с польск. В. К. Вилюнаса; общ.ред. О. В. Овчинникова]. — М.: Прогресс, 2011. — 392 с.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: в 2 т / С. Л. Рубинштейн. — М.: Педагогика, 1989. — Т. 2. — 328 с.
8. Arnold M. B. Emotion and personality. Vol.2: Neurological and physiological aspects. — New York: Columbia University Press, 1960.

REFERENCES

1. Vasil'ev, I. A. (2014). Emocii i myshlenie [Emotions and thinking]. / I. A. Vasil'ev, V. L. Popluzhnyj, O. K. Tihomirov. M.: Nauka. [in Russian].
2. Kyrylenko, T. S. (2017). Psihologiya: emocijna sfera osobystosti [Psychology: the emotional sphere of personality]. / T. S. Kyrylenko. K.: Lybid'. [in Ukrainian].
3. Lejtes, N. S. (2012). Sposobnosti i odarennost' v detskie gody [Abilities and giftedness in childhood]. / N. S. Lejtes. M.: Znanie. [in Russian].
4. Naenko, N. I. (2014). Psihologicheskaya napryazhennost' [Psychological tension]. / N. I. Naenko. M.: Pedagogika. [in Russian].
5. Osnovy psihologicheskoy diagnostiki (2013). [Basics of Psychological diagnostics]. / [Pod red. K. M. Gurevicha, M. K. Akimovoj]. M.: Nauka. [in Russian].
6. Rejkovskij, YA. (2011). Eksperimental'naya psihologiya emocij [Experimental Psychology emotions]. / YA. Rejkovskij; [per. s pol'sk. V. K. Vilyunasa; obshch.red O. V. Ovchinnikova]. M.: Progress. [in Russian].
7. Rubinshtejn, S. L. (1989). Osnovy obshchej psihologii [Basics of general Psychology] / S. L. Rubinshtejn: V 2 t. T. II. M.: Pedagogika. [in Russian].
8. Arnold M. B. Emotion and personality. Vol.2, Neurological and physiological aspects, New York, Columbia University Press, 1960.

Kriukova M.

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Psychology, National University "Odessa Law Academy"

Lisoenko A.

Candidate of Psychological Sciences, Senior Lecturer of Psychology, National University "Odessa Law Academy"

Formaniuk Yu.

Candidate of Psychological Sciences, Senior Lecturer of Psychology, National University "Odessa Law Academy"

FEATURES OF EXPERT RESEARCH OF THE AFFECTIVE SPHERE OF PERSONALITY

Forensic psychological examination as a special procedural action, clearly regulated by law, the main purpose is to obtain an expert opinion. Examination is carried out in situations when there is a need to apply highly specialized psychological knowledge to address issues that arise during the investigation of a crime.

Of particular importance is the psychological analysis of the psychophysiological state of the subject, as the examination of the states of affect and all related procedural actions are extremely complex. The purpose of the article is to reveal some specific aspects of the organization of expert research on the psychological propensity to experience affect. Object of research: psychophysiological basis of the emotional sphere of personality. Subject of research: features of expert research of the affective sphere of personality.

The interest of law enforcement agencies in the SPE of the psychological state of a person at the time of the offense is caused by the fact that many serious crimes related to physical violence are committed in a state of so-called strong emotional excitement caused by wrongdoing.

If the fact of a person being in a state of strong emotional excitement during the period under study is established, then his actions entail a significant mitigation of liability. Using Student's t-test, significant differences were found between the control and experimental groups in terms of mental activation, interest, emotional tone, tension, comfort. The experimental group is dominated by states: mental activation, emotional tone and comfort, in the control — more represented interest and tension.

In addition, statistically significant differences between subgroups of men (and between experimental and control groups in general) were

found for all emotional states, but no statistically significant differences were found between subgroups of women for "comfort". Based on the obtained data, we can assume that the experimental group (a group of people who are psychologically prone to experiencing affect) has a high level of mental activation, emotional tone and comfort.

Key words: forensic psychological examination, affect, affective sphere, stress, mental activation, discomfort.

Стаття надійшла до редакції 11.03.2021

УДК 159.923.31(048)

DOI [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).243358](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).243358)**Пастрик Т. В.**

кандидат психологічних наук, в.о. ректора КЗВО «Волинський медичний інститут»,

вул. Лесі Українки, 2, м. Луцьк, 43025

e-mail: tetiana_pastryk@vmi.volyn.ua

ORCID ID 0000-0002-6329-9607

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ ЕМОЦІЙНОЇ ЕКСПРЕСІВНОСТІ СТОСОВНО ОСІБ ІЗ МЕДИЧНИМИ ДІАГНОЗАМИ

Дослідження є спробою обговорення взаємозв'язку психологічних проявів емоційної експресивності осіб із кишковими захворюваннями, зокрема синдромом подразненого кишечника, виразкового коліту, хвороби Крона, а також із цукровим діабетом, бронхіальною астмою. Емоційна експресивність реалізується через ставлення та поведінку родичів відносно особи із захворюванням. До таких видів поведінки належать ворожість, критичні зауваження, емоційна гіперопіка. Така емоційна експресивність з боку родичів здатна призвести до погіршення психологічного стану хворої особи. Особлива увага в цій розвідці приділена проблемі осіб із кишковими захворюваннями та їхнім психічним станам. Метою дослідження є встановлення специфіки впливу емоційної експресивності на якість життя осіб із медичними діагнозами. Серед використаних у роботі методів — теоретичний аналіз літератури з проблеми, дедуктивний метод, метод узагальнення. Результати дослідження засвідчили, що психічні прояви в осіб із захворюваннями мають прямий зв'язок з емоційною експресивністю з боку родичів у сім'ї, які зазвичай демонструють критику та емоційну гіперопіку. Подальші дослідження кишкових захворювань та емоційної експресивності мають перспективу в плані зосередження на більш гомогенних групах осіб із конкретними захворюваннями.

Ключові слова: емоційна експресивність, кишкові захворювання, діабет, астма.

Постановка проблеми. Емоційна експресивність (*англ. expressed emotion*) — актуальна тема сьогоденних досліджень у галузі клінічної та медичної психології, позаяк проблема ставлення осіб, які перебувають під одним «дахом» із особами з медичними діагнозами, є доволі складною і водночас нагальною. У сучасній науковій літературі термін «емоційна експресивність» (у подальшому ЕЕ) має синонімічні відповідники, наприклад, «виражена емоція», «експресивна емоція» (Колотильщикова и кол., 2019). У серії досліджень (Brown et al., 1972) вчені стали розвивати і вдосконалювати конструкт виражених емоцій, або емоційної експресивності. Термін означає ставлення родичів до осіб із хронічними захворюваннями. Така поведінка включає (проте не обмежується) критику, ворожість на адресу хворого й емоційну гіперопіку. Відтак, роль сімей у догляді за такими особами й навантаження, що лягає на родичів, дедалі частіше стають предметом наукового вивчення впродовж останніх трьох десятиліть (Anderson 1990; Hooley et al., 2000; Sensky et al., 1991). Хронічний тягар, що лежить на людях, які надають допомогу особі із захворюванням, викликає негативні емоції, тому, ймовірно, служить причиною стресу, який проявляється в тому числі у високому рівні ЕЕ, що є характеристикою членів сім'ї, а не самих хворих осіб.

Оскільки ЕЕ чинить вплив на кожного в домі, підвищуючи рівень стресу для всіх, включаючи хвору особу, поведінка кожного члена сім'ї впливає на перебіг захворювання та ризик розвитку рецидиву або прогресування захворювання.

Пропонується вимірювати виражені емоції п'ятьма змінними, які відображають ставлення членів сім'ї до хворого: ворожість, критичні коментарі, позитивні коментарі, емоційна гіперопіка і теплі стосунки. Ці змінні не індивідуально, а в сукупності впливають на частоту рецидивів. Установлено, що сім'ї, в яких її члени схильні бути ворожими, критичними й емоційно надмірно залученими, є сім'ями з високим рівнем емоцій, в той час як сім'ї, які схильні бути позитивними, чуйними, спокійними і поважними, з низьким рівнем емоцій. Вважають, що члени родин з низькою емоційною експресивністю схильні вважати, що симптоми можуть якимось чином

контролюватися особою з діагнозом. Було виявлено, що теплі стосунки, що раніше вважалися атрибутом низької ЕЕ, є ненадійною змінною ЕЕ, оскільки вони (що є позитивним) можуть супроводжуватися емоційною гіперопікою, в той час як рівні теплі стосунки низької інтенсивності можуть супроводжуватися збільшенням критичних коментарів з боку членів сім'ї, що є негативним.

Дж. Гулі, А. Готліб (2000) припустили, що поведінка, пов'язана з високим рівнем ЕЕ, яка демонструється членами сім'ї, сприймається пацієнтами як стрес. Крім того, було виявлено, що родичі з високим рівнем ЕЕ більш схильні до поведінкового контролю осіб. Коли вони намагаються допомогти, вони роблять це доволі настирливо. Цілком можливо, що добрі наміри у спробах родичів зробити краще викликають зворотний ефект. Якщо особи відчують стрес через дії їхніх родичів, це може привести до збільшення рівня кортизолу, вплинути на важливі нейротрансмітерні системи і в кінцевому підсумку призвести до повернення симптомів.

Нині не існує прямих доказів того, що все відбувається саме так, проте дані функціональної нейровізуалізації переконують нас у тому, що вислуховування критики або емоційних коментарів призводить до різних патернів мозкової активності в осіб експериментальної групи в порівнянні з респондентами контрольної групи. Якщо проблема ЕЕ щодо осіб із психічними захворюваннями, артритом, а також діабетом, бронхіальною астмою є доволі добре вивченою й описаною в літературі, тема впливу ЕЕ на осіб із кишковими захворюваннями, що є одним із об'єктів нашого подальшого вивчення, мало досліджена.

Методи дослідження. Метою дослідження є виокремити специфіку впливу емоційної експресивності на якість життя осіб із медичними діагнозами. Серед застосованих методів є теоретичний аналіз літератури з проблеми емоційної експресивності, психологічних проявів у осіб із кишковими захворюваннями, цукровим діабетом та бронхіальною астмою. Окрім того, автор спирається на гіпотетико-дедуктивний метод, метод узагальнення. Методологічну основу дослідження складають праці Дж. Брауна (1972), Д. Дросмана (2009), Дж. Вірденна (2000),

які ґрунтовно висвітлюють проблему ЕЕ, психологічних проявів у хворих осіб зазначених груп.

Виклад основних результатів дослідження. Загалом ЕЕ може бути інтерпретована як складна модель взаємодії між особою та її сім'єю, яка в той же час представляє спільні умови виникнення та наслідки захворювання. Довгий час у клінічній та медичній психології переважала ідея про те, що батьки є причиною психічних розладів у їхніх дітей внаслідок ворожості, відкидання або грубої нездатності виконувати батьківські функції.

На практиці прийнято розрізняти сім'ї з високим і низьким рівнем ЕЕ. Параметрами високого рівня ЕЕ є ворожість, емоційна гіперопіка та критичні зауваження, відтак члени сім'ї з високим рівнем ЕЕ ворожі, критичні і нетерпимі до особи. При цьому члени сім'ї вважають, що вони дійсно допомагають хворій особі, критикують не тільки вчинки, пов'язані з розладом, а й інші форми поведінки, унікальні для особистості пацієнта.

Критичні зауваження висловлюють недвозначну неприязнь або несхвалення поведінки пацієнта, ворожість — виявляється в різкій критиці особистості людини. Таке негативне ставлення до особи часто визначається уявленням члена(ів) сім'ї, що розлад є контрольованим і що вона свідомо вибирає поразкову позицію. Емоційна гіперопіка — це доволі складний конструкт, що позначає сукупність почуттів і форм поведінки члена сім'ї щодо пацієнта з ознаками зайвого покровительства або самопожертви. Членів сім'ї, які демонструють таку поведінку, характеризує нав'язливість, вони часто висловлюють думку, що особи не можуть допомогти самі собі і тому їх потрібно контролювати і брати на себе багато їхніх обов'язків. У різних культурах така поведінка може бути виражена по-різному, наприклад, у вигляді перебільшеного емоційного реагування, непотрібної самопожертви або відданості, надмірного покровительства.

При низькому рівні ЕЕ члени родини стриманіші у вираженні своїх критичних зауважень, вважаючи, що особа не контролює своє розлад. Низький рівень трапляється частіше в родинях із вищим рівнем освіти і де приймають розлад особи як факт.

Отже, особи з медичними діагнозами стикаються з низкою психологічних та поведінкових викликів, при цьому важливу роль відіграє взаємодія емоційних, фізичних та родинних чинників. Наприклад, у дослідженнях (Anderson, 1990) йдеться про те, що в дітей з діабетом важче протікає лікування, коли існують конфлікти в сім'ї. І навпаки, підтримка з боку родини краще впливає на процес лікування. Водночас у праці (Stevenson et al., 1991) засвідчено відсутність зв'язку між контролем глюкози в крові та будь-якою шкалою EE, за винятком шкали емоційної гіперопіки. Якщо для осіб із іншими діагнозами емоційна гіперопіка з боку членів родини погіршувала їхній стан, то для осіб із діабетом відбувалася нормалізація рівня глюкози.

Водночас дослідники одностайні в тому, що критика як один із проявів EE негативно впливає на психологічний стан особи із захворюваннями. У той же час існують розбіжності в оцінці EE з боку чоловіка/дружини та батьків щодо особи, а також віку цих осіб і наявності депресивних станів. Тому однозначних даних щодо цієї проблеми допоки у дослідників не існує.

Як і у випадку діабету та інших медичних діагнозів, у хворих на бронхіальну астму осіб частотність нападів залежить від психологічних та зовнішніх стресорів. У дослідженні (Miller, Wood, 1995) з'ясовано позитивний зв'язок між критикою обох батьків та частотністю астматичних нападів у дітей 6–13 років. У дослідженні (Wamboldt et al., 1995) вивчали осіб з астмою після перебування в лікарні. Попри те, що особи, з «критиковальними» членами родини виявляли меншу комплаєнтність до лікування перед лікарнею, вони проводили менше часу в лікарні, у них напади були менш інтенсивними, вони приймали меншу кількість ліків.

Особливо цікавою й актуальною постає проблема дослідження психічних проявів у осіб із кишковими захворюваннями, бо вона не здобула ще такої поширеності, на відміну від досліджень осіб із цукровим діабетом та бронхіальною астмою. Захворювання кишечника, що охоплюють синдром подразненого кишечника (СПК) та запальне захворювання кишечника (ЗЗК), включаючи хворобу Крона та виразковий коліт (ВК),

вважають мільйони людей у світі. Як хронічні стани, СПК та ЗЗК знижують загальну якість життя особи. Клінічно ці два синдроми різняться в плані їхнього лікування, проте вони мають деякі спільні симптоми. Симптоми цих хвороб, як правило, проявляються як діарея, закреп, здуття живота, млявість, дискомфорт і біль у кишечнику, виразки, кишкова кровотеча, втрата ваги, ураження шкіри та лихоманка. Крайні симптоми відчувають особи люди з ЗЗК (Sandler et al., 2002). Ці хвороби виснажують фізичні, емоційні ресурси, адже потребують медикаментозної терапії і подекуди навіть операції, особливо у випадку ЗЗК.

Показники якості життя, характерні для осіб з хронічними хворобами шлунково-кишкового тракту (Enck et al., 2006; Eyrasch et al., 1995), можуть допомогти лікарям краще зрозуміти досвід цих осіб. Особливо цінними в цьому зв'язку є дослідження на основі нарративу / розповідей про особистий досвід осіб із хронічними кишковими захворюваннями. Отримання діагнозу може кардинально змінити життя особи на екзистенційному рівні, створюючи підстави для роздумів і запитань, наприклад: «Як це сталося?» та «Що пішло не так?» Прагнучи бути нормальними, учасники також повідомляють про болючі відчуття відмінності від інших, зокрема виникають скарги на погану генетику, претензії до світу, відчуття нікчемності.

Особи з діагнозом розповідають про те, як боротьба з їх симптомами у соціальних ситуаціях може викликати сором. Відчуття приниження може сильно вплинути на почуття власної гідності та впевненості осіб із захворюваннями.

EE членів сімей із часом зазнає змін і залежить від обставин — вона зменшується після виписки пацієнта з лікарні, а потім знову повільно посилюється, досягаючи максимуму в момент госпіталізації хворої особи.

У низці праць дослідники доводять, що при діабеті рівень глюкози в крові має пряму залежність від стресу, а, наприклад, при астмі частотність та інтенсивність нападів залежать від психологічних чинників, хоча таку залежність між психологічними факторами та фізичними проявами і важко встановити (Bradley, 1988; Lai, Trimble, 1997; Miller, Wood, 1995).

Хоча більшість респондентів із медичними діагнозами відкидають думку про те, що їхня хронічна хвороба визначає їхню особистість, водночас вони також визнають реальність того, що ці стани значною мірою є частиною їхньої особистості. Особи зазначають проблеми, що завдає хвороба у житті, наприклад, дискомфорт під час подорожей, зустрічей, вечірок, харчування у громадських місцях.

Інформація про ліки та їх побічні ефекти здатна поглибити накопичені розчарування, невпевненість у собі та почуття стигматизації на початку хвороби. І лише усвідомивши, яку хворобу вони мають, багато осіб починають більш упевнено шукати рішення у вигляді ліків або інших, немедикаментозних, стратегій. Адже багато осіб уникають прийому ліків через страх перед невідомими ризиками та довгостроковими наслідками їх прийому. Такий страх спонукає експериментувати з методами лікування нетрадиційною медициною.

Поріг того, які побічні ефекти індивід готовий прийняти, залежав від того, наскільки негативно він сприймав життя в цей момент із симптомами хвороб кишечника. Для більшості осіб поточна якість життя виявилася важливим чинником при визначенні того, який ступінь ризику вони готові прийняти.

Існує проблема адаптації осіб із хронічними кишковими захворюваннями, що змушує їх розробити та прийняти план дій для щоденного виживання. Для деяких «спрацювала» щоденна йога, за якою слідувала склянка соку чорносливу та чашка трав'яного чаю. Для інших досягненню рівноваги сприяли ліки. Поширеною причиною дисбалансу, відзначеною особами, був стрес. Неправильне харчування також є поширеним джерелом дисбалансу, що призводило до погіршення стану, а отже, дієти слід суворо дотримуватися.

Працевлаштування створює додаткові виклики для багатьох осіб з погляду їхньої адаптації до робочого місця. Для тих, хто працює в офісі, потрібні творчі рішення для боротьби зі спазмами та дискомфортом у животі, наприклад, робота не на стільці, а з ноутбуком на колінах. Уміння керувати згаданими вище незручностями створює передумови для можливості насолоджуватися життям, часто використовуючи гумор як механізм

подолання. Зустріч з особами з таким самим діагнозом також сприяє психологічній стійкості.

Попередні дослідження виявили випадки сильного розчарування та соціальної ізоляції серед осіб із кишковими розладами (Bertram et al., 2001). Учасників дослідження дратувала нездатність контролювати симптоми, намагання зрозуміти, що саме викликає збій в роботі кишечника, і необхідність відмови від нормальної соціальної діяльності. Д. Дроссман та колеги встановили, що особи з цим діагнозом відзначали раптовість появи симптомів, через це втрату свободи пересування та почуття стигматизації й збентеження, пов'язаного з їхнім захворюванням. Багато з цих осіб відчували нерозуміння з боку друзів, родини та медичних працівників (Drossman et al., 2009). Дослідження в галузі психосоматики виявляють, що деякі психосоціальні чинники можуть сприяти провокуванню рецидивів. Постійний стан стресу сприяє реактивації хвороб кишечника, адже стрес змінює моторику товстої кишки, впливаючи на ендокринну та імунну систему, що сприяє запальному процесу. Часті стресові ситуації або життєві події збільшують ризик рецидиву в осіб з виразковим колітом, особливо збільшує ймовірність загострення перебування у хронічному стресі. Водночас особи з СПК повідомляли про вищий рівень стресу та погіршення психічного здоров'я, ніж при ЗЗК. Коли ці дві хвороби супроводжувалися іншими хронічними захворюваннями, відбуваються порушення діяльності вдома та на роботі. СПК також асоціюється з низкою інших станів, зокрема з іншими розладами кишечника, наприклад, синдромом хронічної втоми.

Щодо якості життя, фізичні скарги можуть негативно вплинути на нього, що було доведено в дослідженнях осіб з виразковим колітом та хворобою Крона (McCormick et al., 2012). В останніх дослідженнях підкреслюється наявність супутніх симптомів тривоги, депресивні та панічні розлади як основні причини цього порушення. Важливими рисами особистості при виразковому коліті були невротизм та внутрішній локус контролю. Особи із кишковими захворюваннями часто мають високий рівень залежності від інших та низький рівень ворожості та агресії. На відміну від осіб з високим рівнем залежності

від інших люди з внутрішнім локусом контролю, як правило, менше страждають у стресових ситуаціях і мають вищу якість життя. Натомість, ворожість та інші агресивні риси особистості можуть мати негативний вплив на якість життя. У підлітків з кишковими захворюваннями ворожість пов'язана з нездоровими звичками та міжособистісними конфліктами.

До категорії тривожних розладів належить велика група психопатологічних станів, у генезі і клінічних проявах яких провідне місце посідає патологічна тривога. Хоча патологічну тривогу можуть спровокувати життєві обставини, здебільшого вони не значущі, бо вона, як правило, виникає через внутрішні причини. Патологічна тривога ускладнює адаптацію, перешкоджаючи процесу прийняття рішень.

Наприклад, особи із цукровим діабетом не здатні контролювати тривогу, натомість вона домінує в свідомості і має прояв як низка певних психопатологічних синдромів із тенденцією до затяжного перебігу. Провідні серед них — постійна і пароксизмальна тривога. Тривожні розлади зафіксовано в осіб із діабетом щонайменше у 30–35 % випадків. При діабеті генералізований або органічний тривожний розлад простежується у 15–20 % хворих, агорафобія — у 12–15 %, панічний розлад — у 2–13 %, соціальна фобія — у 8–11 %. Згадані вище тривожні розлади можуть комбінуватися один з одним, а також з афективними, стресовими і когнітивними розладами.

Щодо наявності в осіб із діабетом психічних проявів, більшість дослідників відзначають депресивні стани, тривогу, порушення сну. Багато осіб із діабетом страждають від стресових розладів, нерідко фіксуються панічні розлади і фобії. На наявність депресії при діабеті вказують такі ознаки: знижений настрій, пригніченість; безрадісність, нездатність переживати позитивні емоції, апатія, порушення серцево-судинної, травної, дихальної та інших систем організму.

Особи з астмою відзначаються високим рівнем тривожності, депресивним станом. Із віком в осіб із бронхіальною астмою середні показники вираженості психоемоційних розладів збільшуються, набуваючи максимальної величини у віковому діапазоні 40–60 років; віковий клас хворих на бронхіальну астму

понад 40 років значущо відрізняється від молодших вікових груп за ступенем вираженості середніх показників соматопсихічних синдромів, що, у свою чергу, не мають значущих відмін між собою (Константинович, 2008).

У табл. 1 наведено зіставні дані щодо наявності або відсутності згаданих вище психологічних проявів у осіб із кишковими захворюваннями, цукровим діабетом та бронхіальною астмою.

Таблиця 1

Зіставні характеристики психологічних проявів у осіб із кишковими захворюваннями, діабетом та астмою

Психічні прояви	Кишкові захворювання	Діабет	Астма
Тривога	+	+	+
Депресивні стани	+	+	+
Синдром хронічної втоми	+	+	–
Стресовий розлад	+	+	+
Напруга	+	–	+
Неспокій	+	+	+
Дратівливість	+	+	+
Порушення сну	+	+	+
Панічні розлади	–	+	+
Фобії	–	+	+

Узагальнені дані дають змогу побачити, що осіб зі згаданими медичними діагнозами об'єднують спільні психологічні прояви. Зокрема в усіх хворих простежуються стресові розлади, депресивні стани, тривога, підвищена дратівливість тощо.

Висновки. Здійснене дослідження ЕЕ та психічних проявів у осіб із медичними діагнозами засвідчило наявність стійкого зв'язку між ставленням родичів та важкістю перебігу цих захворювань. Психотерапія при кишкових захворюваннях може покращити перебіг хвороби, зменшити депресію, покращуючи якість життя. Бажано залучити консервативну терапію й одночасно як додаткове лікування психотерапію, яка має два основні підходи: психодинамічна терапія (включаючи психоаналіз) та когнітивно-поведінкова терапія (здебільшого навчання керування стресом). **Перспективним** видається вивчення впливу

ЕЕ на перебіг хвороби в осіб із кишковими захворюваннями, а також систематизація даних про комунікативну поведінку члена сім'ї щодо психічних проявів в особи під час її хвороби.

Список використаних джерел і літератури

- Колотильщикова Е. А., Голенищенко А. В., Зотова А. В., Штакельберг О. Ю. Выраженные эмоции при нервно-психических расстройствах. *Вестник психотерапии*. 2019. 71 (76). С. 108–126.
- Константинович Т. В. Психологічний статус хворих на бронхіальну астму та методи його корекції. *News of Medicine and Pharmacy. Allergology and Pulmonology*. 2008. С. 246.
- Anderson B. J. Diabetes and adaptation in family systems. *C. S. Holmes (Ed.). Neuropsychological and behavioral aspects of diabetes*. New York: Springer-Verlag. 1990. P. 85–101.
- Bertram S., Kurland M., Lydick E., Locke G. R., Yawn B. P. The patient's perspective of irritable bowel syndrome. *Journal of Family Practice*. 2001. 50(6). P. 521–525.
- Bradley C. Stress and diabetes. *S. Fisher & J. Reason (Eds.). Handbook of life stress, cognition and health*. Chichester, UK: John Wiley. 1988. P. 383–401.
- Brown G. W., Birley L., Wing, J. K. Influence of family life on the course of schizophrenic disorders: a replication. *British Journal of Psychiatry*. 1972. 129. P. 125–137.
- Drossman D. A., Chang L., Schneck S., Blackman C., Norton W. F., Norton N. J. A focus group assessment of patient perspectives on irritable bowel syndrome and illness severity. *Digestive Diseases and Sciences*. 2009. 54(7). P. 1532–1541. <https://doi.org/10.1007/s10620-009-0792-6>
- Enck P., Kowalski A., Martens U., Klosterhalfen S. Internet-based assessment of bowel symptoms and quality of life. *European Journal of Gastroenterology and Hepatology*. 2006. 18(12). P. 1263–1269. <https://doi.org/10.1097/01.meg.0000243879.25067.32>
- Eypasch E., Williams J. I., Wood-Dauphinee S, Ure B., Schmulling C., Neugebauer E., Troidl H. Gastrointestinal Quality of Life Index: development, validation and application of a new instrument. *British Journal of Surgery*. 1995. 82(2). P. 216–222. <https://doi.org/10.1002/bjs.1800820229>
- Hooley J. M., Gotlib I. H. A diathesis-stress conceptualization of expressed emotion and clinical outcome. *Applied & Preventive Psychology*. 2000. 9(3). P. 135–151. [https://doi.org/10.1016/S0962-1849\(05\)80001-0](https://doi.org/10.1016/S0962-1849(05)80001-0)
- Hooley J. M., Richters J. E. Expressed emotion: A developmental perspective. *D. Cicchetti & S. L. Toth (Eds.). Emotion, cognition and representation. Rochester symposium on developmental psychopathology*. New York: University of Rochester Press, 1995. Vol. 6. P. 133–166.
- Lai C. W., Trimble M. R. Stress and epilepsy. *Journal of Epilepsy*. 1997. 10. P. 177–186.
- McCormick J. B., Hammer R. R., Farrell R. M., Geller G., James K. M., Loftus E. V., Jr, Mercer M. B., Tilburt J. C., Sharp R. R. Experiences of patients with chronic gastrointestinal conditions: in their own words. *Health and quality of life outcomes*. 2012. 10. P. 25. <https://doi.org/10.1186/1477-7525-10-25>
- Miller B. D., Wood B. L. Psychophysiological reactivity in asthmatic children—a new perspective on emotionally triggered asthma. *Pediatric Asthma, Allergy & Immunology*. 1995. 9. P. 133–142.
- Moser G. Psychosomatik der Darmerkrankungen [Psychosomatic aspects of bowel diseases]. *Zeitschrift für Psychosomatische Medizin und Psychotherapie*. 2006. 52(2). P. 112–26. <https://doi.org/10.13109/zptm.2006.52.2.112>
- Prasko J., Jelenova D., Mihal V. Psychological aspects and psychotherapy of inflammatory bowel diseases and irritable bowel syndrome in children. *Biomed Pap Med Fac Univ Palacky Olomouc Czech Repub*. 2010. 154(4). P. 307–14. <https://doi.org/10.5507/bp.2010.046>
- Sandler R. S, Everhart J. E, Donowitz M., Adams E., Cronin K., Goodman C., Gemmen E., Shah S., Avdic A., Rubin R. The burden of selected digestive diseases in the United States. *Gastroenterology*. 2002. 122(5). P. 1500–1511. <https://doi.org/10.1053/gast.2002.32978>
- Sensky T., Stevenson K., Magrill L., Petty R. Family expressed emotion in non-psychiatric illness: Adaptation of the Camberwell Family Interview to the families of adolescents with diabetes. *International Journal of Methods in Psychiatry Research*. 1991. 1. P. 39–51.
- Stevenson K., Sensky T., Petty R. Glycaemic control in adolescents with Type I diabetes and parental expressed emotion. *Psychotherapy and Psychosomatics*. 1991. 55. P. 170–175.
- Wamboldt F. S., Wamboldt M. Z., Gavin L. A., Roesler T. A., Brugman S. M. Parental criticism and treatment outcome in adolescents hospitalized for severe, chronic asthma. *Journal of Psychosomatic Research*. 1995. 39. P. 995–1005.
- Wearden A. J., Tarrrier N., Barrowclough C., Zastowny T., Rahill A. A Review of Expressed Emotion Research in Health Care. *Clinical Psychology Review*. 2000. 20(5). P. 633–666.

REFERENCES

- Kolotilshchikova, Ye. A., Golenishchenko, A. V., Zotova, A. V., Shtakelberg, O. Yu. (2019). Vyrzhenyie emotsii pri nervon-psihicheskikh rasstroistvakh [Expressed emotion in neural and mental disorders]. *Vestnik Psihoterapii*, 71(76), 108–126. (in Russian)
- Konstatntinovykh, T. V. (2008). Psyholohichy status khvorykh na bronkhi-alnu astmu ta metody yoho korektsii [Psychological status of individuals with bronchial asthma and methods of its correction]. *News of Medicine and Pharmacy. Allergology and Pulmonology*, 246. (in Ukrainian)
- Anderson, B. J. (1990). Diabetes and adaptation in family systems. In C. S. Holmes (Ed.), *Neuropsychological and behavioral aspects of diabetes* (pp. 85–101). New York: Springer-Verlag.

4. Bertram, S., Kurland, M., Lydick, E., Locke, G. R., Yawn, B. P. (2001). The patient's perspective of irritable bowel syndrome. *Journal of Family Practice*, 50(6), 521–525.
5. Brown, G. W., Birley, L. & Wing, J. K. (1972). Influence of family life on the course of schizophrenic disorders: a replication. *British Journal of Psychiatry*, 129, 125–137.
6. Drossman, D. A., Chang, L., Schneck, S., Blackman, C., Norton, W. F., Norton, N. J. (2009). A focus group assessment of patient perspectives on irritable bowel syndrome and illness severity. *Digestive Diseases and Sciences*, 54(7), 1532–1541. <https://doi.org/10.1007/s10620-009-0792-6>
7. Enck P., Kowalski A., Martens U., Klosterhalfen S. (2006). Internet-based assessment of bowel symptoms and quality of life. *European Journal of Gastroenterology and Hepatology*, 18(12), 1263–1269. <https://doi.org/10.1097/01.meg.0000243879.25067.32>
8. Eypasch, E., Williams, J. I., Wood-Dauphinee, S, Ure, B., Schmulding, C, Neugebauer, E, Troidl, H. (1995). Gastrointestinal Quality of Life Index: development, validation and application of a new instrument. *British Journal of Surgery*, 82(2), 216–222. <https://doi.org/10.1002/bjs.1800820229>
9. Hooley, J. M., & Gotlib, I. H. (2000). A diathesis-stress conceptualization of expressed emotion and clinical outcome. *Applied & Preventive Psychology*, 9(3), 135–151. [https://doi.org/10.1016/S0962-1849\(05\)80001-0](https://doi.org/10.1016/S0962-1849(05)80001-0)
10. Hooley, J. M., & Richters, J. E. (1995). Expressed emotion: A developmental perspective. In D. Cicchetti & S. L. Toth (Eds.), *Emotion, cognition and representation. Rochester symposium on developmental psychopathology, Vol. 6* (pp. 133–166). New York: University of Rochester Press.
11. Lai, C. W., & Trimble, M. R. (1997). Stress and epilepsy. *Journal of Epilepsy*, 10, 177–186.
12. McCormick, J. B., Hammer, R. R., Farrell, R. M., Geller, G., James, K. M., Loftus, E. V., Jr, Mercer, M. B., Tilburt, J. C., & Sharp, R. R. (2012). Experiences of patients with chronic gastrointestinal conditions: in their own words. *Health and quality of life outcomes*, 10, 25. <https://doi.org/10.1186/1477-7525-10-25>
13. Moser, G. (2006). Psychosomatik der Darmerkrankungen [Psychosomatic aspects of bowel diseases]. *Zeitschrift für Psychosomatische Medizin und Psychotherapie*, 52(2), 112–26. <https://doi.org/10.13109/zptm.2006.52.2.112>
14. Prasko, J., Jelenova, D., Mihal, V. (2010). Psychological aspects and psychotherapy of inflammatory bowel diseases and irritable bowel syndrome in children. *Biomed Pap Med Fac Univ Palacky Olomouc Czech Repub*, 154(4), 307–14. <https://doi.org/10.5507/bp.2010.046>
15. Sandler R. S, Everhart J. E, Donowitz M., Adams E., Cronin K., Goodman C., Gemmen E., Shah S., Avdic A., Rubin R. (2002). The burden of selected digestive diseases in the United States. *Gastroenterology*, 122(5), 1500–1511. <https://doi.org/10.1053/gast.2002.32978>
16. Sensky, T., Stevenson, K., Magrill, L., & Petty, R. (1991). Family expressed emotion in non-psychiatric illness: Adaptation of the Camberwell Family Interview to the families of adolescents with diabetes. *International Journal of Methods in Psychiatry Research*, 1, 39–51.

17. Stevenson, K., Sensky, T., & Petty, R. (1991). Glycaemic control in adolescents with Type I diabetes and parental expressed emotion. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 55, 170–175.
18. Wamboldt, F. S., Wamboldt, M. Z., Gavin, L. A., Roesler, T. A., & Brugman, S. M. (1995). Parental criticism and treatment outcome in adolescents hospitalized for severe, chronic asthma. *Journal of Psychosomatic Research*, 39, 995–1005.
19. Wearden A. J., TARRIER, N., Barrowclough, C., Zastowny, T., Rahill, A. (2000). A Review of Expressed Emotion Research in Health Care. *Clinical Psychology Review*, 20(5), 633–666.

Пастрык Т. В.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ЭКСПРЕССИВНОСТИ ОТНОСИТЕЛЬНО ЛИЦ С МЕДИЦИНСКИМИ ДИАГНОЗАМИ

Исследование является попыткой обсуждения взаимосвязи психологических проявлений эмоциональной экспрессивности у лиц с кишечными заболеваниями, в частности синдромом раздраженного кишечника, язвенного колита, болезни Крона, а также с сахарным диабетом, бронхиальной астмой. Эмоциональная экспрессивность реализуется через взаимоотношение и поведение родственников в отношении лица с заболеванием. К таким видам поведения принадлежит враждебность, критические замечания, эмоциональная гиперопека. Такая эмоциональная экспрессивность со стороны родственников способна привести к ухудшению психологического состояния больного человека. Особое внимание в этом исследовании уделено проблемам лиц с кишечными заболеваниями и их психическим состояниям. Целью исследования является установление специфики влияния эмоциональной экспрессивности на качество жизни лиц с медицинскими диагнозами. Среди использованных в работе методов — теоретический анализ литературы по проблеме, дедуктивный метод, метод обобщения. Результаты исследования показали, что психические проявления у лиц с заболеваниями имеют прямую связь с эмоциональной экспрессивностью со стороны родственников в семье, которое обычно демонстрируют критику и эмоциональную гиперопеку. Дальнейшие исследования кишечных заболеваний и эмоциональной экспрессивности имеют перспективу в плане сосредоточения на более гомогенных группах лиц с конкретными заболеваниями.

Ключевые слова: эмоциональная экспрессивность, кишечные заболевания, диабет, астма.

Pastryk T.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EXPRESSED EMOTION IN INDIVIDUALS WITH MEDICAL CONDITIONS

Abstract. The article is an attempt to discuss psychological features of individuals with bowel diseases, namely irritable bowel syndrome, ulcerative colitis, Crohn's disease as well as diabetes, bronchial asthma in relation to expressed emotion. Expressed emotion is manifested through relatives' attitude and behavior towards those individuals. Such behavior can include hostile attitude, critical comments, emotional overinvolvement. This expressed emotion on the part of family relatives typically can cause the worsening of the sick individual psychological state. A special focus in this study is on the individuals with bowel syndromes and their psychological states. The research goal is to find out the specifics of the expressed emotion impact on the quality of life of individuals with medical diagnoses. Theoretical literature overview, deduction, induction were among the main research tools. Results of the study have shown that the psychological states of sick individuals clearly correlate with expressed emotion on the part of their spouses/ parents or relatives who typically demonstrate critical comments, overinvolvement. Future studies of bowel diseases and expressed emotion would benefit from concentrating on a clearly defined and relatively homogeneous group of individuals.

Key words: expressed emotion, bowel diseases, diabetes, asthma.

Статті надійшла до редакції 21.05.2021

УДК 159.9:62+159.938.362.63+159.962.22

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241355](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241355)

Пундєв В. В.

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної і прикладної психології
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова;
e-mail: rrr969@gmail.com
ORCID: ID 0000-0003-0407-4229

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА ІНЖЕНЕРНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РОБІТНИКІВ ДСНС ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У роботі розглядається психологічне ставлення до трудової діяльності робітників Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) з позицій соціальної, трудової та інженерної психології. Актуальний сучасний стан епідеміологічної, економічної та політичної сфер української держави зумовлює нові соціальні проблеми у психології праці та інженерно-психологічного вивчення представників допоміжних і екстремальних професій, зокрема ДСНС. Створення умов для професійного становлення працівників ДСНС має поліпшити наявну ситуацію, коли все частіше виникає потреба у профілактиці та корекції негативних психічних станів, що виникають у фахівців-рятувальників під впливом ризиконебезпечних ситуацій службової діяльності. Для досягнення завдань були проведені дослідження індивідуальних психологічних особливостей працівників ДСНС Одеської області за допомогою індивідуально-типологічного опитувальника Л. М. Собчик, методики для визначення ймовірності розвитку стресу Т. А. Немчина; опитувальника вольових якостей людини М. В. Чумакова та інших. Продемонстровано, що професійна діяльність фахівців технічно орієнтовна, це визначає інженерно-психологічний аспект супроводу діяльності. Крім того, працівник повинен мати необхідні базові якості, розвивати комплекс особистісних та професійно важливих якостей, на вивчення чого направлена психологія пра-

ці. Якісний паралельний психологічний супровід може бути основою покращення рівня професійної придатності працівників ДСНС.

Ключові слова: Державна служба з надзвичайних ситуацій, психологія праці, інженерна психологія, професійно важливі якості фахівця.

Постановка проблеми. ДСНС за законом «реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності» [1]. Зараз в психології праці та інженерній психології важливим є питання пошуку рішень проблем, що виникають в галузі підготовки фахівців, чия діяльність націлена на захист держави, населення України і тому часто може бути небезпечною. Тут предметом наукового дослідження постають психологічні особливості професійної діяльності працівників ДСНС, де основними є: взаємодія зі спецзасобами, технікою; високий рівень стресогенності роботи та особистісні проблеми. Перші елементи вивчаються *інженерною психологією* через характеристики виконавчої системи людини. Стресогенність роботи оперативних працівників та керівного складу полягає у великій кількості інформації, яку потрібно опрацювати в умовах дефіциту часу та правильно на неї відреагувати, прийняти рішення. Закритість системи ДСНС передбачає певну кар'єрну ланку, особливість якої полягає у періодичних посадових переміщеннях по службі. Сам процес посадових переміщень висуває певні вимоги до особистості, зокрема до адаптаційних можливостей людини. Це зумовлює необхідність розвитку у фахівців ДСНС низки специфічних особистісних та професійно важливих якостей — це вивчає *психологія праці*. У зв'язку з цим ми бачимо основними проблемами вивчення та аналізу особливостей професійної діяльності фахівця ДСНС такі: питання розробки і впровадження заходів з оптимізації операцій і дій у системі з технікою та у процесі соціальних структурних

змін — груп співробітників, зокрема процесу службових змін, їхнього зв'язку з адаптаційними процесами та з низкою особистісних чинників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення особливостей діяльності та психофізіологічних особливостей працівників ДСНС зустрічається в роботах Г. О. Донецько, М. В. Леві, І. Г. Чурсіна, В. І. Медведєва, І. М. Єфанова, М. І. Мар'їна, С. І. Ловчана з долученням теорій фізіології праці, що близька «Психології праці в вузькому сенсі», як це визначає В. О. Толочек [2]. Особливості професійного становлення працівників силових структур, а також працівників ДСНС ґрунтовно досліджувалися в роботах В. О. Лефтерова, О. А. Матеюка, С. М. Миронця, Д. О. Олександрова, О. Р. Охременко, Є. М. Потапчука, О. Д. Сафіна, О. В. Числицької та ін. В інженерній психології такі проблеми аналізуються через вивчення характеристик прийому і переробки інформації людиною, особливості виникнення регулюючих процесів на різних рівнях функціонування психіки, і перш за все через розгляд характеристик виконавчої системи людини [3–6].

Мета статті. Теоретично обґрунтувати проблематику професійної діяльності у ДСНС як предмета дослідження інженерної психології і предмета психології праці; практично дослідити окремі професійно важливі якості як запоруку професійного становлення працівників на прикладі ДСНС Одеської області.

Виклад основного матеріалу. В інженерній психології вивчення проблем такого роду професій відбувається через розгляд характеристик виконавчої системи людини. Це антропометричні характеристики (статичні і динамічні антропометричні характеристики): перші використовуються для встановлення розмірів і параметрів робочого місця оператора, а другі — для визначення обсягу робочих рухів, зон досяжності і видимості, створення моделей операцій людини. Та інженерно-психологічний розгляд схожих біомеханічних систем, де використовуються фізико-математичні моделі, вони включають кінематичні ланцюги, динамічні особливості взаємодії м'язів і скелета, особливо пози людини-оператора, розподілу навантажень під час виконання робочих і керуючих рухів. Біомеханічний аналіз

дозволяє визначити такі оптимальні співвідношення, які дають можливість виконувати робочі рухи з мінімальними витратами енергії та часу. Окремо вивчаються робочі рухи оператора, сенсомоторна регуляція та інше [3]. Практична психологія вивчає таку специфіку для ДСНС (наприклад, огляд видимості у шоломі, обмеження та скрутність рухів у захисній формі, робота зі спецзасобами, зміна стану при інтоксикації чи гіпоксії, з психологічним аспектом (процеси сприйняття, формування навичок та інше).

Аналіз літератури з *психології праці* показав, що професія працівника ДСНС має притаманні їй специфічні особливості, основними з яких є: високий рівень небезпеки, високий рівень травмування, високий рівень стресогенності, ризикованість, високий рівень відповідальності, невизначеність ситуації, дії в умовах обмеженого простору і дефіциту часу [4–6].

Все це зумовлює розвиток високих вимог до професійно важливих якостей працівників ДСНС і головний напрямок нашого емпіричного дослідження, що проводилося на базі пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України в Одеській області у 2018–2019 рр. У ньому брали участь працівники пожежно-рятувальної служби в кількості 50 осіб, з яких 38 — чоловіки (76,00 %) і 12 жінок (24,00 % гендерної ознаки вибірки). Були застосовані такі психологічні методики: індивідуально-типологічний опитувальник Л. М. Собчик (ІТО); шкала тривожності Ч. Д. Спілбергера, Ю. Л. Ханіна; методика діагностики ступеня готовності до ризику Х. Шуберта; методика для визначення ймовірності розвитку стресу Т. А. Немчина; опитувальник вольових якостей людини М. В. Чумакова; методика визначення емоційної стабільності (опитувальник Г. Айзенка).

За дослідженням ймовірності розвитку стресу працівників ДСНС (методика Т. А. Немчина) були знайдені загальні рівні стресостійкості: низький — 16 %, середній — 52 %, високий — 32 % вибірки. Згідно з результатами, жінки та чоловіки вибірки володіють переважно середньою стресостійкістю. При цьому спостерігається загальна мобілізація психічної діяльності, часто не притаманна людині у звичайних обставинах: зібраність, організованість, підвищена розумова працездатність,

кмітливість, впевненість у собі, блискавична реакція, стійкість до перешкод, активізація мовленнєвої активності, загальна позитивна оцінка даного стану в цілому.

Були також знайдені рівні стресостійкості за гендерною ознакою (рис. 1).

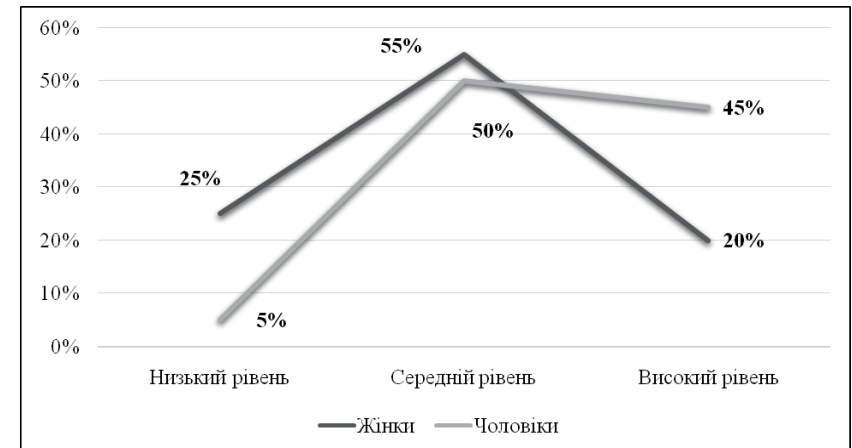

Рис. 1. Порівняння рівнів стресостійкості за гендерною ознакою

У жінок у порівнянні з чоловіками переважає низький рівень стресостійкості, що характеризується порушенням та розладом основних фізичних, фізіологічних і психічних функцій, зростає кількість скарг на різного роду неприємні відчуття, дискомфорт. Може погіршитися свідомий контроль за виконанням діяльності, трапляються труднощі у зосередженні, зростає кількість помилок, незвичних реакцій, неточності, посилюється роль автоматичних, стереотипних дій, які витісняють творчі, свідомі та довільні дії.

Аналіз та обробка результатів методики Спілбергера — Ханіна надали нам змогу розділити досліджувані критерії на дві шкали: «реактивна тривожність»; «особистісна тривожність». Середні значення показників тривожності з проаналізованих результатів опитувальника Спілбергера — Ханіна викладені у таблиці 1.

Таблиця 1

Середні значення тривожності працівників ДСНС

Назва шкали	Середній показник
Показник реактивної тривожності	43
Показник особистісної тривожності	28
Загальний показник тривожності	71

Показник особистісної тривожності досяг 28 балів, що вказує на низький рівень тривожності особистості. Показник реактивної тривожності дорівнює 43, що відповідає помірному рівню тривожності. Цей показник вказує на тривожність у відповідь на конкретну ситуацію, даний момент. Помірний рівень свідчить про те, що особистість приблизно знає, що з нею має статися найближчим часом.

Для визначення особливостей емоційної стабільності у працівників ДСНС була проведена методика визначення емоційної стабільності Г. Айзенка (табл. 2).

Таблиця 2

Показники емоційної стабільності

Стан емоційної стабільності	Загальний показник вибірки	
	Абсолютна кількість	Кількість у %
Емоційно стабільні	38	76 %
Емоційно не стабільні	12	24 %
Всього	50	100 %

З отриманих результатів виділено 76 % емоційно стабільних працівників ДСНС та 24 % емоційно не стабільних. Тобто 76 % працівників ДСНС не схильні до занепокоєння, стійкі по відношенню до зовнішніх впливів, викликають довіру, мають схильність до лідерства. До цього рівня належать: емоційно зрілі, спокійні, стабільні в поведінці та емоціях, розсудливі, уважні, відповідальні, енергійні, емоційно зрівноважені особи, в яких спостерігається панування інтелекту над почуттями та емоціями, отже властивий контроль над емоціями. Такі особи легко пристосовуються до оточуючих, не бояться складних ситуацій, впевнені в собі, постійні у своїх планах та прихильності, не піддаються випадковим коливанням настрою, їх важко

роздратувати. Вони мають серйозні та реалістичні погляди на речі, добре усвідомлюють вимоги дійсності, не приховують від себе особистих недоліків; здатні адекватно аналізувати умови діяльності, завчасно планувати її, застосовувати адекватні способи дії.

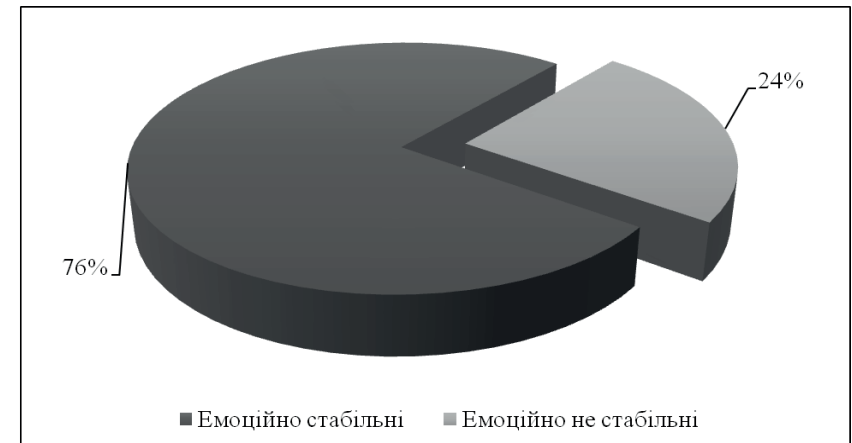

Рис. 2. Стан емоційної стабільності працівників ДСНС

Тільки 24 % респондентів емоційні, чутливі, тривожні, схильні болісно переживати невдачі і засмучуватися через дрібниці. Такий рівень мають емоційно незрілі, тривожні, імпульсивні, емоційно невірноважені особи, в яких спостерігається панування емоцій над інтелектом, а отже у поведінці та емоціях — нестабільність. Для цих осіб характерними є низька толерантність до емоціогенних факторів, постійні хвилювання, підвищена роздратованість, поверховість та нереалістичність в поглядах на речі, вони не усвідомлюють вимоги дійсності. Такі люди уникають складних ситуацій, бо не впевнені в собі; непостійні у своїх планах, мають мінливі настрої, не можуть контролювати емоції та імпульсивні потяги, постійно капризують та приховують від себе та оточуючих свої недоліки. Вони не мають почуття відповідальності, їм не вистачає енергії, коли це необхідно. Внутрішньо ці особи відчувають себе безпорадними,

стомленими та нездатними справлятися з життєвими труднощами. У процесі навчання та роботи рятувальники проходять практичні заняття, тренувальні збори в умовах, наближених до надзвичайних ситуацій, з метою перевірки їх професійних якостей та навичок. У таких умовах задля успішного виконання завдань їм доводиться показувати свою майстерність. Постійний повтор дій під час таких занять сприяє, на нашу думку, розвитку емоційної стабільності в надзвичайних ситуаціях.

Для діагностики ступеня готовності до ризику серед працівників ДСНС була використана методика Х. Шуберта (табл. 3).

Таблиця 3

Загальні показники готовності до ризику працівників ДСНС

Рівень готовності до ризику	Абсолютна кількість	Кількість у %
Низький	11	22 %
Середній	35	70 %
Високий	4	8 %
Всього	50	100 %

Згідно з результатами, що викладені в таблиці 3, 8 % мають середній рівень готовності до ризику, 70 % — середній та 22 % володіють низьким рівнем.

Таким чином, для більшості респондентів характерний середній ступінь схильності (готовності) до ризику (70 %). Можна сказати, що значний вплив на схильність до ризику працівників ДСНС справляє їх професійна соціалізація, набуття досвіду і характер виконуваної діяльності. Зробимо висновок, що така ситуація склалася через те, що у ході навчання їх вчать не боятися небезпеки та виконувати роботу в надзвичайних ситуаціях та екстремальних умовах. Отже у них формується схильність до ризику. Виходячи з цього, вони стають більш обачними, їх дії — продуманими, а ризики — виправданими і залежать від конкретної ситуації. Важливим зауваженням є те, що саме середній рівень є оптимальним для ефективного виконання обов'язків працівниками ДСНС. Високий рівень схильності до ризику може сприяти неадекватній самооцінці та оцінці ситуації, що в свою чергу може призвести до негативних наслідків під час виконання завдань.

Для вивчення вольових якостей працівників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС був використаний опитувальник вольових якостей людини М. В. Чумакова (табл. 4).

Таблиця 4

Середні показники вольових якостей працівників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС

Вольові якості	Середні значення
Відповідальність	5,7
Ініціативність	5,1
Рішучість	5,14
Самостійність	5,35
Витримка	6,73
Наполегливість	4,57
Енергійність	6,55
Уважність	4,88
Цілеспрямованість	6,12

Як видно з отриманих даних, більшість вольових якостей, таких як відповідальність, рішучість, самостійність, витримка, наполегливість, енергійність, уважність добре розвинена у рятувальників.

За такою вольовою якістю як відповідальність респонденти в середньому набрали 5,7 бала, на тлі максимально можливого показника — 8 балів.

Дослідження індивідуальних психологічних особливостей працівників ДСНС проводилося з використанням індивідуально-типологічного опитувальника Л. М. Собчик (табл. 5).

Аналіз даних показав, що спостерігаються високі показники за шкалою екстраверсії. Це говорить про соціальну активність — схильність до широких контактів з людьми, балакучість і рухову розкутість, але при цьому ослаблена схильність до самовдосконалення і тенденція до самоспостереження. Досліджуваний показник «екстраверсія — інтроверсія» характеризує індивідуально-психологічну орієнтацію людини на світ зовнішніх об'єктів (екстраверсія), або на внутрішній суб'єктивний світ (інтроверсія). «Екстраверсія — інтроверсія» — властивості темпераменту, що визначають, від чого переважно залежать реакції і діяльність людини.

Таблиця 5

Середні показники загальних типологічних особливостей
за опитувальником Л. М. Собчик

Назва шкали	Средний показатель
Брехня	4
Аггравация	4
Екстраверсія	6
Інтроверсія	3
Сензитивність	3
Агресивність	5
Ригідність	5
Тривожність	7
Лабільність	6
Спонтанність	4

Більшість працівників ДСНС є потенційними екстравертами, їм властиві товариськість, імпульсивність, гнучкість поведінки, велика ініціативність (але мала наполегливість) і висока соціальна адаптованість.

Висновки і пропозиції. Аналіз досліджень з проблеми психологічних особливостей професійної діяльності працівників ДСНС дозволив переконатися в тому, що дослідження, проведені в цьому напрямку психології праці, є актуальними. Питання праці як діяльності, особистісні особливості, питання росту професійно важливих якостей фахівця постають у сучасних реаліях частіше, ніж перцептивні чи рухові проблеми, що вивчає інженерна психологія

Особистість фахівця служби ДСНС формується та розвиваються як у процесі професійної підготовки у навчальному закладі, так і у діяльності; випускник НЗ не може одразу оволодіти всім комплексом професійних якостей, а повинен мати ще необхідні базові якості; але вже розвинений комплекс професійно важливих якостей є основою визначення рівня його професійної придатності. Праця рятувальників належить до тих видів діяльності, відмінною особливістю яких є постійне зіткнення з небезпекою. Надзвичайні обставини, що є невід'ємною частиною професійного досвіду працівників ДСНС, створюють екстремальні умови їх діяльності у зв'язку із загрозою для життя, фізич-

ного і психічного здоров'я співробітників, а також із загрозою життю, здоров'ю, благополуччю оточуючих, з масовими людськими жертвами і значними матеріальних втратами. Професія характеризується такими особливостями: травмуючими ситуаціями, стресовими впливами і постійною готовністю до ризику. аналіз літератури показав, що професія працівника ДСНС має специфічні особливості, основними з яких є: високий рівень небезпеки, високий рівень травмування, високий рівень стресогенності, ризикованість, високий рівень відповідальності, невідповідність ситуації, дії в умовах обмеженого простору і дефіциту часу. Все це зумовлює розвиток високих вимог до працівників ДСНС, де для якісної роботи необхідний цілий комплекс якостей, як *індивідуально-динамічних* (швидкість реакції, емоційна стабільність і т.д.), так і *особистісних*: сміливість, готовність до ризику, рішучість і т.д. Водночас професійна діяльність працівників ДСНС призводить до розвитку їх професійно важливих особистісних якостей (стресостійкість; мужність; соціальна інтроверсія). У зв'язку з особливостями трудової діяльності рятувальник повинен володіти певними професійно важливими якостями: сміливість, здатність брати на себе відповідальність у складних ситуаціях, упевненість у собі, здатність приймати правильне рішення при нестачі необхідної інформації, при відсутності часу на її осмислення, здатність до тривалого збереження високої активності; вміння розподіляти і перемикає увагу при виконанні кількох дій, функцій, завдань, хороша пам'ять, врівноваженість, самовладання при конфліктах, схильність до ризику тощо. А відсутність або недостатній розвиток цих якостей знижує ефективність професійної діяльності.

Список використаних джерел і літератури

1. Постанова про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 1.03.2021).
2. Толочек В. А. Современная психология труда. 2-е изд. СПб.: Питер, 2010. 432 с.
3. Психологічні особливості ефективності професійної діяльності фахівців спеціального підрозділу служби інкасації Державної служби охорони: мо-

- нографія / Радько О. В., Ушакова І. М., Перелигіна Л. А. Х.: НУЦЗУ, 2014. 184 с
4. Баклицький І. О. Вивчення проявів психічної дезадаптації курсантів навчальних закладів ДСНС України. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сер.: Психологія, 2015. Вип. 36. С. 19–24.
 5. Бінецька О. В. Особливості розвитку стресостійкості курсантів ДСНС України в процесі навчання / Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля. Черкаси, 2017. С. 26–30.
 6. Броцило О. Ю. Психологічні особливості професійної адаптації працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій в умовах посадових змін: дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків: Національний університет цивільного захисту України, 2014. 205 с.

References

1. Ukrainian law (2015). *Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Derzhavnu sluzhbu Ukrainy z nadzvychainykh sytuatsii [Regulation on the State Service of Ukraine for Emergencies]*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
2. Tolochek V. A. (2010). *Sovremennaiia psikhohohyia truda. [Modern Labor Psychology].2-ed., SPb* [in Russian]
3. Radko O. V., Ushakova I. M., Perelyhina L. A. (2014). *Psykhohohichni osoblyvosti efektyvnosti profesiinoi diialnosti fakhivtsiv spetsialnoho pidrozdilu sluzhby inkasatsii Derzhavnoi sluzhby okhorony [Psychological features of the professional performance effectiveness in fiscal special department of the State Security Service]*. Kharkiv [in Ukrainian]
4. Baklytskyi I. O. (2015). *Vyvchennia proiaviv psykhichnoi dezadaptatsii kursantiv navchalnykh zakladiv DSNS Ukrainy. [Study of mental disadaptation of the DSNS of Ukraine schools cadets]*. Sievierodonetsk [in Ukrainian]
5. Binetska O. V. (2017). *Osoblyvosti rozvytku stresostiikosti kursantiv DSNS Ukrainy v protsesi navchannia. [Features of the stress development in cadets of the ES of Ukraine in education process]*. Cherkasy [in Ukrainian]
6. Brotsylo O. Iu. (2014). *Psykhohohichni osoblyvosti profesiinoi adaptatsii pratsivnykiv Derzhavnoi sluzhby Ukrainy z nadzvychainykh sytuatsii v umovakh posadovykh zmin. [Psychological features of professional adaptation of the Ukraine ES workers from hierarchy organizational changes]*. Kharkiv [in Ukrainian]

Пундев В. В.

кандидат психологических наук, доцент кафедры социальной и прикладной психологии Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ПСИХОЛОГИЯ ТРУДА И ИНЖЕНЕРНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ТРУДОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОТРУДНИКОВ ГСЧС ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ

В работе рассматривается психологическое обеспечение трудовой деятельности сотрудников Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям (ГСЧС) с позиций трудовой и инженерной психологии. Актуальное современное состояние эпидемиологической, экономической и политической сфер украинского государства обуславливает новые социальные проблемы в психологии труда и инженерно-психологического изучения представителей вспомогательных и экстремальных профессий, в частности ГСЧС. Создание условий для профессионального становления работников ГСЧС должно улучшить сложившуюся ситуацию, когда все чаще возникает потребность в профилактике и коррекции негативных психических состояний, возникающих у специалистов-спасателей под влиянием опасных ситуаций в служебной деятельности. Для достижения задач были проведены исследования индивидуальных психологических особенностей работников ГСЧС Одесской области с помощью индивидуально-типологического опросника Л. Н. Собчик, методики для определения вероятности развития стресса Т. А. Немчина; опросника волевых качеств человека М. В. Чумакова и других. Продемонстрировано, что профессиональная деятельность специалистов технически ориентирована, это определяет инженерно-психологический аспект сопровождения деятельности. Кроме того, работник должен иметь необходимые базовые качества; развивать комплекс личностных и профессионально важных качеств, на изучение чего направлена психология труда. Качественное параллельное психологическое сопровождение может быть основой улучшения уровня профессиональной пригодности работников ГСЧС.

Ключевые слова: Государственная служба по чрезвычайным ситуациям, психология труда, инженерная психология, профессионально важные качества специалиста.

Pundev V. V.

PhD in Psychology, Associate Professor of the Department of Social and Applied Psychology, Odessa I. I. Mechnikov National University

INDUSTRIAL PSYCHOLOGY AND ENGINEERING-PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF LABOR ACTIVITY IN THE STATE EMERGENCY SERVICE OF ODESSA REGION

The current state of the social, epidemiological, economic and political spheres of the Ukrainian state determines a new attitude to the problems of labor and engineering — psychological support of extreme profession representatives, including the State Emergency Service of Ukraine — SES. Creating conditions for the professional development of SES employees should improve the current situation, when there is an increasing need for prevention and correction of negative mental states that arise in rescue workers under the influence of risky situations at work. To achieve the objectives we conducted studies of individual psychological characteristics of Odessa region SES employees with the help of individual-typological questionnaire by L. N. Sobchuk, methods for evaluating stress development by T. A. Numchin; methods for evaluating will power by M. V. Chumakov, etc. It was demonstrated that the professional activity of these specialists is technically oriented, it determines the engineering and psychological aspects of science support activities. In addition, the employee must have the necessary basic qualities; has to develop a set of personal and professionally important qualities, the study of which is the field of labor (industrial) psychology. Parallel psychological support could be the basis for improving the level of professional suitability of SES employees.

Key words: State Emergency Service, industrial psychology, engineering psychology, professionally important qualities of a specialist.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2021

УДК 376.37.025.7-053.4

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241356](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241356)

Соколова Г. Б.

доктор психологічних наук, доцент
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
e-mail: absokolova@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-9913-1814

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ СИСТЕМНИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

Стаття присвячена актуальній проблемі розвитку пізнавальної активності дітей дошкільного віку із системними порушеннями мовлення. Показано, що особливого значення ця проблема набуває в умовах підготовки реформи дошкільної освіти. Результати емпіричного дослідження довели, що діти дошкільного віку із системними порушеннями мовлення мають низький рівень пізнавальної активності (за всіма завданнями, які надавалися дітям). Виходячи з отриманих результатів, припускаємо, що особливу увагу на тлі корекції порушень мовленнєвого розвитку необхідно приділити формуванню емоційної складової пізнавальної активності дітей; формувати сприймання; розширювати спектр зовнішніх та внутрішніх пізнавальних дій.

Ключові слова: пізнавальна активність, особистість дитини дошкільного віку, системні порушення мовлення, самооцінка, тривожність.

Постановка проблеми. Сучасні вимоги до розвитку особистості на ранніх етапах онтогенезу передбачають її різнобічне збагачення: духовне, моральне, інтелектуальне, соціально-комунікативне та ін. Суттєве місце в цьому процесі посідає мовленнєвий розвиток дитини, який в умовах підготовки до реформи дошкільної освіти оформлюється в цілісну ефективну систему, що має успішно вирішувати завдання поєднання мовленнєвого розвитку та стимулювання пізнавальної активності дитини у

різних соціальних та психолого-педагогічних ситуаціях. Але, не дивлячись на достатню кількість досліджень мовленнєвої сфери особистості в українській психологічній науці (Л. В. Засекіна, К. Л. Крутій та ін.), поза увагою вчених залишаються питання вивчення пізнавальної активності дітей із системними порушеннями мовлення. Цей напрямок має особливе значення, оскільки низка вчених (В. І. Лубовський, І. В. Мартиненко, М. С. Певзнер та ін.) наголошують, що розвиток мовлення щільно пов'язаний з формуванням найважливіших психічних функцій: відчуття, сприймання, пам'ять, увага, уява, а через стимулювання розвитку мовлення розвиваються мислення та такі важливі компетентності як здатність до усвідомлення та висловлювання сприйнятого тощо. Отже, важливість проблеми розвитку пізнавальної активності дітей із системними порушеннями мовлення на різних етапах дошкільного віку є актуальною та практично значимою.

Мета статті: виявлення рівня розвитку пізнавальної активності дітей із системними порушеннями мовлення на різних етапах дошкільного віку.

Завданнями дослідження на констатуючому етапі були:

- 1) дослідити рівні розвитку пізнавальної активності дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення;
- 2) виявити та схарактеризувати рівні пізнавальної активності дітей із системними порушеннями мовлення.

Об'єкт дослідження: особистість дитини дошкільного віку із системними порушеннями мовлення.

Предмет дослідження: особливості пізнавальної активності дітей дошкільного віку із системними порушеннями мовлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Категорія активності розглядається в науці як здатність особистості до про соціальної трудової діяльності, як характеристика цілеспрямованого втручання та змінювання середовища і самої себе, а реалізується активність в ініціативності, цілеспрямованості, позитивному настрої на діяльність. Реалізується активність в діяльності, праці, навчанні, спорті, іграх тощо [7]. В дошкільному віці пізнавальна активність набуває особливого значення,

оскільки активізує процес відкриття дитиною причинно-наслідкових зв'язків та відношень, стимулює інтелектуальний та мовленнєвий розвиток.

Традиційно в науці активність досліджувалася широко. Так, за В. А. Петровським, активність стає головним пусковим механізмом діяльності [8]. Розвиваючи цю думку, В. А. Петровський підкреслює, що немає діяльності поза активністю і активності поза діяльністю. Протилежної думки дотримувався С. Л. Рубінштейн та підкреслював, що, незважаючи на діалектичний зв'язок активності та діяльності, ці поняття не є тотожними [9]. К. О. Абульханова-Славська розглядала активність як засіб самовираження особистості, який сприяє становленню її автономності та суб'єктності [1], а Г. С. Костюк — як здатність людини міняти навколишнє середовище щодо особистісних потреб, поглядів та мети [3].

Отже, можна підтвердити, що активність характеризує діяльність, однак через ставлення особистості до цього процесу, через готовність, прагнення до діяльності та бажання досягти певної мети.

Мовленнєвий розвиток людини завжди привертає увагу психологів та психолінгвістів завдяки його багатоаспектності (Л. В. Засекіна, К. Л. Крутій та ін.). Водночас інтерес до вивчення дитячого мовлення та його порушень з позиції системного підходу пов'язаний із його надзвичайною значущістю та зв'язком із цілісним розвитком особистості, зокрема із пізнавальною активністю дитини.

Результати дослідження. Організуючи емпіричне дослідження, ми спиралися на наукові доробки І. В. Мартиненко, яка, розглядаючи мовлення як систему, наголошувала, що його порушення можна визначати як системні, коли мають місце розлади функціонування однієї із системоутворюючих ланок мовлення, що суттєво впливає на мовленнєвий механізм в цілому [6, с. 98].

До емпіричного дослідження були залучені діти із системними порушеннями мовлення четвертого (20 дітей), п'ятого (20) та шостого (20) років життя, які навчаються у закладах дошкільної освіти міст Одеси та Чорноморська. Були застосовані

методи спостереження та психолого-педагогічного експерименту відповідно до кожного віку.

Так, для дітей молодшого дошкільного віку нами були використані такі завдання: відтворити рухами та мімікою усіх персонажів казки та за допомогою психолога відповісти на запитання.

Отримані результати подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Рівні розвитку пізнавальної активності дітей молодшого дошкільного віку

Рік життя	Кількість дітей	Рівні пізнавальної активності дітей					
		високий		середній		низький	
		кількість	%	кількість	%	кількість	%
4	20	0	0	6	30	14	70

Як ми бачимо з таблиці 1, високий рівень пізнавальної активності дітей із системними порушеннями мовлення на 4 році життя відсутній; середній рівень склали діти, відповіді яких не були самостійними, вони включали в себе повтори відповідей інших дітей (30 %) і третю, найбільшу групу склали діти, які зовсім відмовились виконувати завдання або не змогли його виконати (70 %). Необхідно відмітити, що завдання відтворити рухами та мімікою усіх персонажів казки діти виконали із задоволенням, а два інших, пов'язаних із необхідністю відповідати на запитання психолога, викликали утруднення. Діти, які продемонстрували низький рівень пізнавальної активності, були пасивні, несміливі, вони або нечітко повторювали вже почуте або відмовлялися говорити.

Отже, аналізуючи відповіді дітей четвертого року життя із системними порушеннями мовлення, ми умовно поділили їх на дві групи: діти, схильні до наслідування, та пасивні діти. Ми бачимо, що у дітей молодшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення пізнавальна активність та ініціативність під час виконання завдання низька, діалогічне мовлення не розвинуте, проявляється емоційна скутість та несміливість.

Завдання щодо виявлення рівня розвитку пізнавальної активності дітей 5-го року життя містили таке: скласти маленьку розповідь про іграшку або пору року; сказати своїй іграшці 2–3 ласкавих слова або запитати про щось; назвати будь-які звуки та слова; скласти невеличку розповідь за зразком психолога.

Результати виконання цих завдань наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

Рівні розвитку пізнавальної активності дітей середнього дошкільного віку

Рік життя	Кількість дітей	Рівні пізнавальної активності дітей					
		високий		середній		низький	
		кількість	%	кількість	%	кількість	%
5	20	5	25	6	30	9	45

Як можна обачити з таблиці 2, діти з високим рівнем пізнавальної активності склали лише 25 %. Другу групу з середнім рівнем пізнавальної активності склали діти, відповіді яких не були самостійними, з численними повторюваннями (30 %) — діти тихо та несміливо копіювали відповіді один одного, повторювали 1–2 речення. Діти з низьким рівнем пізнавальної активності зовсім відмовлялися виконувати завдання, відмовчувалися або казали, що не зможуть його виконати (45 %). Значна кількість дітей, яких ми включили до третьої групи, взагалі не брала участі у розмові.

Найскладнішим для усіх дітей було завдання скласти невеличку розповідь за зразком психолога.

Найчисленнішою групою були діти, які з завданням не впоралися.

Отже, ми можемо узагальнити, що у дітей із системними порушеннями мовлення середнього дошкільного віку низька пізнавальна активність, вони не проявляють ініціативності, не розвинуте монологічне мовлення, уява, серйозні утруднення виникають із диференціюванням поняття «звук», «слово», мізерний словниковий запас та виникають проблеми із висловлюванням свого ставлення до предмета або явища.

Завдання щодо виявлення рівня розвитку пізнавальної активності дітей 6-го року життя містили таке: відповісти, що можна почути у лісі; підібрати антоніми; скласти за картинкою маленьке оповідання; знайти на дотик предмети, які можуть бути пов'язані із лісом.

Результати виконання цих завдань наведено в таблиці 3.

Таблиця 3

Рівні розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку

Рік життя	Кількість дітей	Рівні пізнавальної активності дітей					
		високий		середній		низький	
		кількість	%	кількість	%	кількість	%
6	20	3	15	6	30	11	55

Як представлено у таблиці 3, діти старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення, які мають високий рівень пізнавальної активності, склали 15 %. Другу групу із середнім рівнем пізнавальної активності склали 30 % дітей, але їх відповіді не були самостійними, мав місце повтор відповідей інших дітей. Групу з низьким рівнем пізнавальної активності склали 55 % дітей із системними порушеннями мовлення, у цій віковій категорії також були діти, які відмовлялися виконувати завдання, побоювалися, що не впораються із завданням, мовчки слухали відповіді інших дітей.

Хочемо відмітити, що завдання на тактильне сприйняття пропонованих предметів, серед яких були шишка, гумова кулька, машинка, тарілка, гриб, не викликало бажання дітей його виконувати та висловлювати думку, які предмети підходять до слова «ліс».

Отже, ми можемо узагальнити результати роботи зі старшими дошкільниками та відмітити, що у дітей шостого року життя виявлено низьку пізнавальну активність, слабку ініціативність, досить обмежений словниковий запас, в якому активно майже не використовуються прикметники, прислівники, дієслова, образні вислови, а інтонаційне забарвлення мовлення

теж низьке. На наш погляд, тривожність, несміливість дітей може свідчити про низьку самооцінку.

Отже, спираючись на аналіз наукових першоджерел та результати емпіричного дослідження, ми можемо наповнити психологічним змістом рівні розвитку пізнавальної активності дітей дошкільного віку із системними порушеннями мовлення.

Високий рівень пізнавальної активності дітей дошкільного віку із системними порушеннями мовлення характеризується позитивним емоційним станом при правильних відповідях та переживаннями через невдачі, прагненням відповідати, брати участь у спільній з іншими дітьми роботі, доповнювати те, що сказала інша дитина, приймати свої помилки. У всій вибірці дітей дошкільного віку із системними порушеннями мовлення ця група є найменшою.

Середній рівень пізнавальної активності дітей дошкільного віку із системними порушеннями мовлення характеризується відсутністю бажання відповідати, пасивністю, активність може стимулюватися психологом, відповіді неповні, інтерес до поставленого завдання поєднується з проблемами зосередженості уваги. Необхідно відмітити, що у дітей на цьому рівні інтерес до завдання виникає на початку виконання завдання, але дуже швидко згасає, особливо у ситуаціях, коли з'являються перші труднощі. Частково виражена пізнавальна активність у цієї групи дітей може бути пов'язана із недостатньо сформованим пізнавальним мотивом та проблемами з розвитком мовлення (діти люблять більше питати, аніж самостійно відповідати на питання).

Низький рівень пізнавальної активності дітей дошкільного віку із системними порушеннями мовлення характеризується пасивністю як у закладі дошкільної освіти, так і вдома, відсутністю прагнення відповідати та зацікавленості змістом навчального матеріалу, вираженою схильністю до повторів почутого та відсутністю ініціативності. Висока тривожність, низька самооцінка та низький рівень домагань дітей цієї групи підштовхують їх до відмови від активної участі у пізнавальному процесі, а складнощі мовленнєвого розвитку цей процес лише посилюють. Крім того, психологічна невпевненість та пасив-

ність провокують у дітей цієї групи моторну та вербальну скутість.

Ця група численніша за всі, що вимагає серйозної корекційної роботи в подальшому.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Результати емпіричного дослідження довели, що діти дошкільного віку із системними порушеннями мовлення мають низький рівень пізнавальної активності (за всіма завданнями, які надавалися дітям). Виходячи з отриманих результатів, припускаємо, що особливу увагу на тлі корекції порушень мовленнєвого розвитку необхідно приділити формуванню емоційної складової пізнавальної активності дітей; формувати сприймання; розширювати спектр зовнішніх та внутрішніх пізнавальних дій. Подальші науково-практичні розвідки у цьому напрямку мають бути орієнтовані на: відбір змісту навчального матеріалу; створення оптимальних умов для пізнавальної активності дітей із системними порушеннями мовлення; обов'язкове поєднання колективних та індивідуальних форм пізнавальної активності дошкільників. Особливе завдання, на наш погляд, має бути пов'язане із розробкою або укладанням спеціальних методик, спрямованих на стимулювання мовленнєвого розвитку та пізнавальної активності дітей, підвищення їх пізнавальної мотивації та розвитку їх індивідуальності з урахуванням вікових особливостей.

На наш погляд, зміст навчального матеріалу має бути зорієнтованим на розвиток мовлення та одночасне вдосконалення пізнавальних здібностей дітей.

Список використаних джерел і літератури

1. Альбуханова-Славская К. А. Активность и сознание личности как субъекта деятельности // Активность и развитие личности. — М.: Наука, 1989. — С. 110–134.
2. Засекіна Л. В. Вступ до психолінгвістики / Засекіна Л. В., Засекін С. В. — Острого: Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія», 2002. — 168 с.
3. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / за ред. Л. М. Проколієнко. — К.: Рад. школа, 1989. — 608 с.
4. Крутій К. Л. Діагностика мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку / К. Л. Крутій. — Запоріжжя: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2005. — С. 78–107.

5. Мартиненко І. В. Комунікативний потенціал особистості як фактор ефективного спілкування дітей із системними порушеннями мовлення [Електронний ресурс] / І. В. Мартиненко // Особистість в умовах кризових викликів сучасності: матеріали методологічного семінару НАПН України (24 березня 2016 року) / [за ред. С. Д. Максименка]. — К., 2016. — С. 383–391. — Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/704987/>
6. Мартиненко І. В. Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення: дис. ... доктора психологічних наук / Ірина Володимирівна Мартиненко; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. — К., 2017. — 502 с.
7. Новий тлумачний словник української мови: у 4 томах / укладачі В. Яременко, О. Сліпущко. — К.: АКОНІТ, 2013. — 910 с.
8. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности / Открытый университет. — М.: ТОО «Горбунок», 2013. — 224 с.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2001. — 720 с.

REFERENCES

1. Albukhanova-Slavskaja, K. A. (1989). Aktivnost y soznanye lichnosti kak sub'ekta deiatelnosti // Aktivnost y razvitye lichnosti. [Activity and consciousness of the personality as a subject of activity // Activity and personality development] — M.: Nauka. [in Russian]
2. Zasiakina, L. V. (2002). Vstup do psykholingvistyky [Introduction to psycholinguistics] — Ostroh: Vyd-vo nats. un-tu "Ostrozka akademiia [in Ukrainian].
3. Kostyuk, H. S. (1989). Navchalno-vykhovnyi protses i psykhični rozvytok osobystosti [Educational process and mental development of personality] / Za red. L. M. Prokolyienko. — K.: Rad. Shkola. [in Ukrainian].
4. Krutii, K. L. (2005). Diahnostyka movlennievoho rozvytku ditei doshkil'nogo viku [Diagnosis of speech development of preschool children]. Zaporizhzhia: TOV «LIPS» LTD, [in Ukrainian].
5. Martynenko, I. V. (2016) Komunikatyvnyi potentsial osobystosti yak faktor efektyvnoho spilkuvannia ditei iz systemnymy porushenniamy movlennia [Communicative potential of personality as a factor of effective communication of children with systemic speech disorders] [Elektronnyi resurs] // Osobystist v umovakh kryzovykh vyklykiv suchasnosti: Materialy metodolohichnoho seminaru NAPN Ukrainy (24 bereznia 2016 roku) / [Za red. akademiika NAPN Ukrainy S. D. Maksymenka]. — K., — S. 383–391. — Rezhym dostupu: <http://lib.iitta.gov.ua/704987/> [in Ukrainian].
6. Martynenko, I. V. (2016) Psykholohichni zasady formuvannia komunikatyvnoyi diyal'nosti ditej starshogo doshkil'nogo viku z sy'stemny'my' porushennyamy' movlennia [Psychological principles of formation of communicative activity of children of senior preschool age with systemic speech disorders] / Iryna Volodymyrivna Martynenko // Dy's. na zdobuttya...doktora psy'xologichny'x

- nauk. — Nacional'nyj pedagogichnyj universy'tet imeni M. P. Dragomano-
va. — K., 2017. — 502 s. [in Ukrainian].
7. Novyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy u 4-kh tomakh (2013). [New ex-
planatory dictionary of the Ukrainian language in 4 volumes]/ Ukladachi:
V. Yaremenko, O. Slipushko. — K.: AKONIT. [in Ukrainian].
 8. Petrovskiy, V. A. (2013). Psykholohyia neadaptivnoi aktyvnosti / Otkrytyi
unyversytet. — M.: TOO "Horbunok", [in Russian].
 9. Rubynshtein, S. L. (2001) Osnovy obshchei psykholohyy [Fundamentals of gen-
eral psychology]. — SPb.: Pyter, [in Russian].

Sokolova H.

Doctor of Psychological Sciences, associate professor,
South Ukrainian National Pedagogical University named
after K. D. Ushynsky, 4, Fontanska Doroha Str., Odesa, Ukraine

RESEARCH OF COGNITIVE ACTIVITY OF PRESCHOOL CHILDREN WITH SPEECH DISORDERS

Modern requirements for the development of personality in the early stages of ontogenesis provide for its diverse enrichment: spiritual, moral, intellectual, social and communicative, and others. A significant place in this process is occupied by the child's speech development, which in preparation for the reform of preschool education is formed into a holistic effective system that should successfully solve the problem of combining speech development and stimulating cognitive activity in different social and psychological-pedagogical situations.

But, despite the sufficient number of studies of the speech sphere of personality in the Ukrainian psychological science, the issues of studying the cognitive activity of children with speech disorders remain out of the attention of scientists. This direction is especially important because a number of scientists emphasize that the development of speech is closely linked with the formation of the most important mental functions: sensation, perception, memory, attention, imagination, and through the stimulation of speech develops thinking and such important competencies as the ability to awareness and expression of the perceived, etc.

Thus, the importance of the problem of development of cognitive activity of children with speech disorders at different stages of preschool age is relevant and practically significant.

The purpose of the article: to identify the level of development of cognitive activity of children with speech disorders and different stages of preschool age.

The objectives of the study at the ascertaining stage were: to investigate the levels of development of cognitive activity of children of junior, middle and senior preschool age with speech disorders; identify levels of cognitive activity of children with speech disorders.

Object of research: the personality of a preschool child with speech disorders. Subject of research: features of cognitive activity of preschool children with speech disorders. The results of empirical research have shown that preschool children with speech disorders have a low level of cognitive activity (for all tasks assigned to children).

Based on the results, we assume that special attention on the background of the correction of speech disorders should be paid to the formation of the emotional component of cognitive activity of children; to form perception; expand the range of external and internal cognitive actions.

Key words: cognitive activity, personality of a preschool child, speech disorders, self-esteem, anxiety.

Стаття надійшла до редакції 23.03.2021

УДК 81'373.6:008-042.75

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241358](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241358)**Тарасюк І. В.**

кандидат психологічних наук, доцент кафедри німецької філології Волинського національного університету імені Лесі Українки
e-mail: tarasiuk.inna@vnu.edu.ua
ORCID ID 0000-0002-6026-3545

ЕТИМОЛОГІЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ АКУЛЬТУРАЦІЇ

У статті вказано на важливу роль культури як у формуванні ідентичності кожної людини, так і в суспільстві загалом. Розглянуто значимість міжкультурних взаємозв'язків між домінуючою культурою та культурою-реципієнтом у різні періоди суспільного розвитку. Здійснено короткий аналіз поняття акультурації в історичному аспекті та зазначено дослідників, чия наукова діяльність вплинула на формування сучасного погляду на акультурацію, її причин та наслідків.

Ключові слова: культура, акультурація, психологічна акультурація, інкультурація, етнічна група, асиміляція, домінуюча культура, культура-реципієнт.

Постановка проблеми. Культура — це найбільш довершений механізм з-поміж усіх, що створило людство. Цей механізм покликаний зберігати, передавати інформацію та одночасно збільшувати її об'єм. Законом цього механізму є невпинний саморозвиток. Саме тому культура повинна проявляти одночасно риси стабільності та динамічності, бути і водночас не бути структурою. Лише за таких умов вона може виконувати функції, покладені на неї суспільством.

Культура може поставати в одних проекціях як чітка, за єдиним принципом організована ієрархічна структура, в інших — як сукупність структур, організованих за різними принципами, а в третіх — як сукупність організації та неорганізації. Саме така система забезпечує культурі гнучкість, динамічність та стійкість. Згідно з тлумаченням Ю. М. Лотмана,

культура подібна мистецтву і її потрібно розглядати як єдиний художній витвір людства, ресурси котрого є незбагненними в повній мірі [1, с. 459].

Дійсно, культура є настільки всеосяжним, системним, динамічним явищем, що її вивчення у різних галузях наук є виправданим та завжди затребуваним. Саме тому будь-яка система міжособистісних та міжкультурних взаємовідносин завжди викликає інтерес, ставить перед дослідником актуальні до часу та обставин запитання, спонукає до аналізу та пошуку релевантних наукових рішень.

Зі зростанням популярності досліджень у сфері міграції дедалі актуальнішими стають поняття міжкультурна комунікація, мультикультурне суспільство, міжкультурне виховання, міжкультурні компетенції тощо [7].

У фокусі нашої уваги постає питання впливу однієї культури на іншу, тобто явище акультурації, яке виникло ще у ХІХ столітті, зазнало суттєвих трансформацій, втім не втратило своєї наукової значимості. **Метою** запропонованої статті є стислий екскурс в історію виникнення поняття *акультурації* та його модифікація відповідно до сучасних вимог суспільства.

Результати дослідження. Отож, в загальному, класичному розумінні *акультурація* (лат. *acculturare* від *ad* — до, при, для і *cultura* — освіта, розвиток, культура) передбачає процес переймання елементів донедавна чужої культури окремою людиною, групою або ж суспільством. Передусім це стосується знань, цінностей, норм, вмінь, звичок, технік, переконань, дій та безумовно мови [4].

Дослідниця Е. Макарова описує акультурацію як довготривалий процес пристосування індивіда, що обумовлений його контактом з іншою культурою [7, с. 34].

Отож, передумовою акультурації є наявність будь-якої форми культурних контактів. Найважливішими причинами акультурації є загарбання, колонізація, міграція, туризм, торговельні та наукові контакти. Акультурація виникає на фоні процесів глобалізації, утворення нових держав, зміни економічної ситуації тощо.

Такий чіткій дефініції та розумінню змісту акультурації передували колосальне накопичення досвіду та численні наукові дослідження.

Отож, термін акультурація походить з британської та американської культурної антропології та використовувався для опису наслідків культурної взаємодії з новою, чужою культурою в період колонізації наприкінці XIX ст. (Дж. В. Пауел 1880, Ф. Боас 1896, Р. Турнвальд 1932, Р. Редфілд 1935, М. Герсковіц 1938, Р. Лінтон 1940).

На початку XX ст. термін почав з'являтися в американських словниках і енциклопедіях. Відтак у 1909 р. в американському «Словнику століття» («The Century Dictionary») акультурація була визначена як «процес асиміляції й адаптації іноземних культурних елементів» [9].

Друга половина 30-х років характеризується підсиленням інтересом до більш систематичного вивчення процесів акультурації.

У 1936 р. антропологи М. Герсковіц, Р. Лінтон та Р. Редфілд у статті «Меморандум про дослідження акультурації» запропонували розглядати акультурацію як феномен, який виникає в результаті тривалого безпосереднього контакту двох груп індивідів, котрі належать до різних культур, що веде до змін в моделі однієї чи обох культур.

Важливо зазначити, що навіть у тогочасному тлумаченні акультурації в основі акультураційного процесу розглядається тривала інтеракція між представниками обох культур, а не лише так зване їхнє «існування поруч» [7].

Згадане визначення було доповнене ремаркою, що акультурацію, як процес цілеспрямований та незворотний, не слід ототожнювати з асиміляцією чи дифузиею. Разом із тим довгий час вважалося, що асиміляція є завершальним етапом акультурації.

Нагадаємо, що при асиміляції відбувається повна втрата народом своєї мови та культури в контакт з іншим, домінантним. Під дифузиею розуміємо процес поступового та повільного проникнення одного народу чи нації на територію іншого, внаслідок чого відбувається тривала за часом етнічна адаптація [11].

Як бачимо, в обох випадках йдеться про вплив на ідентичність особистості.

Існує думка, що людська ідентичність формується під впливом виховання у тій чи іншій культурі, і нерідко втручання чужої культури у її життя стає проблемою. Саме тому, при будь-яких культурних змінах, кожному кроці людини в сторону іншої культури вона повинна глибоко усвідомлювати можливість загрозу своїй ідентичності [6, с. 104].

Вважаємо доцільним зауважити, що тривала акультурація, що не завершується асиміляцією з тих чи інших причин, може приховувати у собі конфліктний потенціал. З іншого боку, багато народів, особливо діаспор, що успішно подолали шлях акультурації, стоять перед загрозою цілковитої асиміляції.

Отож, за результатами досліджень вчені встановили відмінності між групою-реципієнтом, культурні моделі якої завідомо зазнають змін, та групою-донором, з якої група-реципієнт черпає нові культурні моделі. Запропонована модель була зручною в емпіричних дослідженнях культурних змін у невеликих етнічних групах у випадку їх взаємодії із західною індустріальною культурою.

М. Герсковіц, Р. Лінтон та Р. Редфілд виокремили три основні типи реакції групи-реципієнта на ситуацію культурного контакту:

- «прийняття» (цілковите заміщення старої культурної моделі на нову, запозичену у групи-донора);
- «адаптація» (часткова зміна традиційної моделі під впливом культури групи-донора);
- «реакція» (цілковита відмова культурних моделей групи-донора та намагання зберегти традиційні моделі в незмінному вигляді).

Саме ця типологія дала новий поштовх для емпіричних досліджень того часу.

Подальше дослідження акультурації знайшло своє відображення у працях М. Герсковіца «Акультурація. Дослідження культурного контакту» (1938) та «Людина та її праці. Наука культурної антропології» (1948). У фокусі уваги вченого були традиційні африканські культури та зміни, що відбуваються

в них внаслідок контактів з індустріально високорозвиненими культурами. Поняття «акультурація» застосовувалося вченим для характеристики змін, що відбуваються в результаті не їхньої власної еволюції (дії внутрішніх факторів), а під зовнішніми впливами з боку інших культур за умови тривалого або постійного контакту (імміграція).

Разом із тим, Франц Боас свого часу стверджував, що культура має вплив на усіх людей без винятку, а не лише на дикунів. Вчений вважав, що немає людей, чий культурний розвиток не залежав би від впливу іноземної культури.

Європейські науковці тривалий час вважали термін *акультурація* стилістично обмеженим. Відтак англійські вчені вживали словосполучення «культурний обмін» або «культурний контакт», іспанські — «транскультурація», французькі — «взаємопроникнення культур». На тлі політики мультикультуралізму термін *акультурація* почав сприйматися як синонім до процесу адаптації мігрантів в інокультурному, перш за все західноєвропейському та північноамериканському середовищі. Таке трактування звужувало початкове значення акультурації як взаємовпливу культур, зводячи акультурацію лише до односпрямованого процесу адаптації [4; 8].

Важливе значення для дослідження акультурації мала робота Р. Лінтона «Акультурація в семи племенах американських індіанців» (1940). Автор виокремив два типи умов, у яких може відбуватися акультурація, а саме:

вільне взаємозапозичення елементів різних культур, що контактують. При цьому немає жодних військових дій чи репресивного панування однієї культури над іншою;

здійснення нав'язування однієї культури представникам іншої. Таким чином відбувається примусова культурна асиміляція домінуючою групою.

До 1950-х років дослідження у сфері акультурації обмежувалися дослідженнями змін традицій культур під впливом західної цивілізації. Втім, починаючи з 50–60-х років дослідницька перспектива істотно розширила свої горизонти. Вчені здійснювали розвідки, присвячені темі взаємодії так званих незахідних культур (Дж. Фостер, Дж. Фелан та інші). Методи дослідження

акультурації застосовувалися у дослідженнях процесу *урбанізації* в складних ситуаціях (Р. Білз). Якщо раніше у дослідженнях акцентувалася увага на впливі домінуючої культури над культурою меншості, то тепер розглядався і взаємний вплив культур (приміром вплив афроамериканських мотивів на європейську музику тощо). Дослідники поступово почали відходити від ототожнення акультурації з асиміляцією та демонстрували її ширше значення. Акультурація набула значення процесу взаємодії культур, в результаті якої відбувається їх зміна, взаємне засвоєння нових елементів, утворення в результаті змішання різних культур нового культурного симбіозу [8].

У цей період дослідження акультурації було доповнено важливим елементом, а саме — *психологічною акультурацією* [5; 7].

Цей термін охоплює та інтерпретує зміни, що переживає особистість як член культурної групи, яка задіяна в процесі акультурації.

Така різниця між акультурацією індивіда та акультурацією культурної групи додає новий вектор у дослідженні теми акультурації.

Не кожна людина, будучи в певній акультураційній групі, однаково діятиме з іншими представниками цієї ж групи. Її власний, індивідуальний досвід є унікальним.

Таким чином, у дослідженнях акультураційних процесів цілої групи відбувається аналіз її політичних, соціально-економічних та культурних характеристик. У дослідженні акультураційних змін окремого індивіда на перший план виходить сфера його індивідуального розвитку, поведінка, психічне здоров'я, самопочуття тощо [2, с. 233; 3, с. 699; 10, с. 518].

На нашу думку, саме ця обставина робить тривалість процесу акультурації мало прогнозованим. Адже після того, як особистість досягає певного рівня акультурації, в її житті починається новий етап акультурації. Це спричинено тим, що нові відносини взаємодії, що вибудувалися між її культурною групою та культурною групою більшості, можуть зазнавати подальших трансформацій під впливом часу, економічних, політичних змін тощо. Таким чином, процес акультурації може вважатися певною мірою безперервним.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Підсумовуючи, можна стверджувати, що за весь час свого існування поняття акультурації істотно не змінило свого основного значення, адже як раніше, так і тепер характеризує міжкультурну взаємодію, котра може бути збагачена та урізноманітнена, або ж пригнічена чи знищена. Можна стверджувати, що у всіх визначеннях акультурації в основі є два базових компоненти: контакт і зміна. Під контактом маємо на увазі інтеракцію між представниками культурних груп та індивідів, що задіяні в процесі акультурації. Зміна стосується трансформації соціальних, культурних та психологічних феноменів, притаманних суспільству. Саме тому під акультурацією розуміється і стан і процес.

З урахуванням збільшення міграційних пересувань у цілому світі, акультураційні процеси залишаються вкрай актуальними та важливими. Інтенсивний приріст мігрантів приводить не лише до підсилення культурного розмаїття, але й до утворення нових культурних меншин. Найбільш чутливими категоріями під час міграції є мова та релігія, а відтак і культура.

У подальших наукових розвідках ми розглянемо більш детально стратегії акультурації та те, наскільки вони релевантні в сучасному багатокультурному світі.

Список використаних джерел і літератури

1. Лотман Ю. М. Семіосфера. С.-Петербург: Искусство-СПБ, 2000. 704 с.
2. Berry J. W. Psychology of Acculturation: Understanding Individuals moving between Cultures. *Brislin, R. W. (Ed.). Applied cross-cultural psychology*. Thousand Oak: Sage, 1990. P. 232–253.
3. Berry J. W. Acculturation: Living successfully in two cultures. *International Journal of Intercultural Relations*. 2005. 29. P. 697–712.
4. Esser H. Akkulturation. *Kopp J., Steinbach A. (eds) Grundbegriffe der Soziologie*. Wiesbaden: Springer VS, 2018.
5. Graves T. D. Psychological acculturation in a tri-ethnic community. *Southwestern Journal of Anthropology*. 1967. 23. P. 337–350.
6. Herzog W. Das Kulturverständnis in der neueren Erziehungswissenschaft. *Appelsmeyer H., Billmann-Mahecha E. (Eds.). Kulturwissenschaft. Felder einer prozessorientierten wissenschaftlichen Praxis*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft, 2001. P. 97–124.

7. Makarova E. Akkulturation und kulturelle Identität. Eine empirische Studie unter Jugendlichen mit und ohne Migrationshintergrund in der Schweiz. 8. Bern: Prisma, 2008.
8. Marin G. Acculturation: Advances in theory, measurement, and applied research / G. Marin, P. Balls-Organista, K. Chun. NY: American Psychological Association, 2003.
9. Schäfers, B. Grundbegriffe der Soziologie. 6. Auflage. Leske + Budrich, Opladen, 2003.
10. Schönplflug U. Migration aus kulturvergleichender psychologischer Perspektive. *Thomas A. (Ed.). Kulturvergleichende Psychologie (2., überarbeitete und erweiterte Auflage*. Göttingen: Hogrefe, 2003. P. 515–541.
11. Suarez-Orozco M. Everything you ever wanted to know about assimilation but were afraid to ask. *Shweder R., Minow M., Markus H. (Eds.). The free exercise of culture*. New York: Sage, 2001. P. 1–30.

REFERENCES

1. Berry, J. W. (1990). Psychology of Acculturation: Understanding Individuals moving between Cultures. In Brislin, R. W. (Ed.), *Applied cross-cultural psychology* (p. 232–253). Thousand Oak: Sage.
2. Berry, J. W. (2005). Acculturation: Living successfully in two cultures. *International Journal of Intercultural Relations*, 29, 697–712.
3. Esser, H. (2018). Akkulturation. In: Kopp J., Steinbach A. (eds) *Grundbegriffe der Soziologie*. Springer VS, Wiesbaden.
4. Graves, T. D. (1967). Psychological acculturation in a tri-ethnic community. *Southwestern Journal of Anthropology*, 23, 337–350.
5. Herzog, W. (2001). Das Kulturverständnis in der neueren Erziehungswissenschaft. In Appelsmeyer, H.; Billmann-Mahecha, E. (Eds.), *Kulturwissenschaft. Felder einer prozessorientierten wissenschaftlichen Praxis* (p. 97–124). Weilerswist: Velbrück Wissenschaft.
6. Lotman, Yu. M. (2000). *Semiosfera*. — S.-Peterbrg: «Iskusstvo — SPB».
7. Makarova, E. (2008). Akkulturation und kulturelle Identität. Eine empirische Studie unter Jugendlichen mit und ohne Migrationshintergrund in der Schweiz. Prisma, 8. Bern.
8. Marin, G. (2003). Acculturation: Advances in theory, measurement, and applied research / G. Marin, P. Balls-Organista, K. Chun. — NY: American Psychological Association.
9. Schäfers, B. (2003). Grundbegriffe der Soziologie. 6. Auflage. Leske + Budrich, Opladen.
10. Schönplflug, U. (2003). Migration aus kulturvergleichender psychologischer Perspektive. In Thomas, A. (Ed.), *Kulturvergleichende Psychologie (2., überarbeitete und erweiterte Auflage*, p. 515–541). Göttingen: Hogrefe.
11. Suarez-Orozco, M. (2001). Everything you ever wanted to know about assimilation but were afraid to ask. In Shweder, R.; Minow, M.; Markus, H. (Eds.), *The free exercise of culture* (p. 1–30). New York: Sage.

Тарасюк И. В.

кандидат психологических наук, доцент кафедры немецкой филологии Волынского национального университета имени Леси Украинки

ЭТИМОЛОГИЯ И ЗНАЧЕНИЕ ПОНЯТИЯ АКУЛЬТУРАЦИИ

В статье указана важная роль культуры в формировании идентичности каждого отдельного человека и в целом обществе. Рассмотрена значимость межкультурных взаимосвязей между доминантной культурой и культурой реципиента в разные периоды общественного развития. В статье сделан краткий анализ понятия аккультурации в историческом аспекте и указаны исследователи, чья научная деятельность повлияла на формирование современного подхода к аккультурации, ее причин и последствий.

Ключевые слова: культура, аккультурация, психологическая аккультурация, инкультурация, этническая группа, ассимиляция, доминантная культура, культура-реципиент.

Tarasiuk I.

Ph.D. in Psychology, Associate Professor of German Philology Department, Lesya Ukrainka Volyn National University

ETYMOLOGY AND MEANING OF THE CONCEPT OF ACCULTURATION

Abstract. Any system of interpersonal and intercultural relationships poses topical questions for the researcher and stimulates the process of identifying relevant answers. Our attention is focused on the influence of one culture on the other, i.e. on the phenomenon of *acculturation*. The purpose of the article is to provide a brief excursus into the history of the concept discussed.

In general, acculturation (Latin *acculturare* from *ad* — towards, at, for and *cultura* — education, development, culture) presupposes the partial adoption of an alien culture by an individual, a group, or society. The concept applies primarily to knowledge, values, norms, skills, habits, techniques, beliefs, and language. Acculturation may lead either to the enrichment or to the disappearance of a culture, i.e. to its assimilation.

The term *acculturation* originated from British and American cultural anthropology. It was used to describe the effects of cultural interaction with a new alien culture during the process of colonization in the late 19th century (Powell, J. W. 1880, Boas, F. 1896, Thurnwald, R. 1932, Redfield, R. 1935, Herskovits, M. 1938, Linton, R. 1940).

In the early 20th century, the term began to appear in American dictionaries and encyclopedias. The second half of the 1930s is characterized by a heightened interest in the systematic study of acculturation processes, reflected in the works of many scientists, namely Herskovits, M., Redfield, R., and Linton, R. *Memorandum for Acculturation* (1936); Herskovits, M. *Acculturation: The Study of Culture Contact* (1938), *Man and his Works: The Science of Cultural Anthropology* (1948); Linton, R. *Acculturation in Seven American Indian Tribes* (1940), etc.

Until the 1950s, the research in the field of acculturation was limited to the studies of changes in cultural traditions under the influence of Western civilization. However, since the '50s and '60s, the research has significantly expanded its horizons. Franz Boas claimed that alien culture influenced everyone's development.

In the context of globalization and mass migration, the scientific concept of acculturation remains rather significant.

Key words: culture, acculturation, assimilation, dominant culture, recipient culture.

Стаття надійшла до редакції 01.03.2021

УДК 159.9.942

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241360](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241360)**Татьянчиков А. О.**

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології Національного університету
«Одеська юридична академія»
e-mail: marisel039@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-1721-0891

Крюкова М. А.

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології Національного університету
«Одеська юридична академія»
e-mail: marisel039@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-7447-196X

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНУ ВНУТРІШНЬОГО ДИСКОМФОРТУ СЛІДЧИХ З РІЗНИМ ДОСВІДОМ РОБОТИ ТА ШЛЯХИ ЇХ КОРЕКЦІЇ

Актуальність теми пов'язана із фактом, що частота прояву негативних емоційних станів з часом приводить до перетворення їх у постійний фон професійного життя. Специфіка діяльності слідчого полягає в тому, що негативні емоції характеризуються більшою інтенсивністю, ніж позитивні, вони спрямовані всередину і досить часто не мають зовнішнього вираження. Загальна тенденція полягає у тому, що у слідчих з високим рівнем емоційного дискомфорту відсутнє почуття задоволення життям, діагностується емоційне напруження, тривожність, скутість, невпевненість, невірноваженість. У них відстежується тенденція до постійного зниження настрою, виникнення стану апатії, емоційного застрягання на своїх невдачах; відсутнє вміння прислухатися до себе і своїх почуттів, розвинене неадекватне сприйняття різних життєвих ситуацій (підвищується драматизм сприйняття).

Психологічна діагностика емпірично підтвердила особливий психологічний статус п'ятого року перебування на посаді слідчого щодо формування внутрішнього дискомфорту.

Ключові слова: особистість слідчого, професійна діяльність, стаж роботи, дискомфорт, стрес, емоційна напруга, дисгармонія.

Постановка проблеми. В умовах соціально-економічної трансформації, яка відбувається в Україні, до особистості висуваються підвищені вимоги, передусім до її активності у різних сферах діяльності та спілкування. Важливим осередком розвитку особистості є професійна діяльність, конфліктні переживання у межах якої можуть бути пов'язані з сильним негативним емоційним напруженням, почуттям внутрішнього дискомфорту. Особливо це стосується професійної діяльності слідчого, коли тривале емоційне напруження може негативно впливати на прийняття процесуальних рішень, які завжди пов'язані з внутрішнім переконанням. Наслідком цього можуть бути різні форми негативних емоційних станів, в тому числі внутрішній дискомфорт, нервові виснаження та невроз. Частота прояву негативних емоційних станів приводить до перетворення їх у постійний фон професійного життя. Для запобігання подібного професійного вигорання актуальним є прогнозування негативних емоційних станів та їхня профілактика у професійній діяльності слідчого, яка перебігає у змінених умовах, які відрізняються від звичайних та пред'являють підвищені вимоги до працівника, є частою причиною помилок і зривів у роботі, несприятливо впливають на працездатність та стан здоров'я. Все це змушує по-новому ставити питання про необхідність детального вивчення негативних емоційних станів особистості, в тому числі стану її внутрішнього дискомфорту.

Мета статті полягає в емпіричному вивченні динаміки станів емоційного дискомфорту у слідчих з різним досвідом роботи та розробці рекомендацій з коректувальної роботи.

Об'єкт дослідження: особистість слідчого.

Предмет дослідження: психологічні особливості стану внутрішнього дискомфорту слідчих.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вказаний аспект проблеми частково розглядався в галузі медичної психології в контексті взаємодії лікаря і хворого (Б. Д. Карвасарський, М. С. Лебединський, О. М. Свядоц, В. О. Ташликов та ін.), соціально-психологічних факторів ефективності медичних працівників (І. Вітенко, І. М. Гурвіч, Л. М. Коробка та ін.), проте поза межами наукових розвідок залишилась особистість слід-

чого з індивідуальними властивостями емоційного реагування на професійно значущі ситуації.

В особливих умовах професійної діяльності можливість роботи людини з максимальною користю для суспільства визначається не тільки її професійною підготовкою і цілеспрямованістю, а й стійкістю до емоційних впливів (Н. Є. Водоп'янова, О. О. Деркач, О. С. Старченкова, Н. І. Волошко, О. В. Селезнява, С. О. Філіппов та ін.). При формальному збереженні професійної активності особистість може проявляти надмірно підвищену вразливість, емоційну збудливість, перебільшену екстраверсію та водночас ригідність та афективність мислення. В інших випадках можуть відзначатися підкреслена інтроверсія та значні порушення цілісності, глибини, стійкості та пластичності властивостей характеру (Е. Ф. Зеєр [5]). Специфіка негативних емоційних станів співвідноситься як з розладами здоров'я та аномаліями особистості (Г. О. Балл [4]), так і з характерними суперечностями психіки у межах психічної норми, психічного здоров'я особистості, особистісного дискомфорту (О. П. Саннікова [6]). Особистісний дискомфорт визначається Т. М. Титаренко як нормативний стан особистості, який може виникнути під впливом несприятливих обставин, кризових ситуацій, професійних конфліктів (Т. М. Титаренко [7]).

Результати дослідження. Психодіагностика станів емоційного дискомфорту здійснювалася за допомогою опитувальника «Шкала емоційного дискомфорту» О. Б. Фанталової та колір-ного тесту М. Люшера.

У таблиці 1 показана загальна тенденція проявів емоційного дискомфорту у вибірці слідчих. Ми припускаємо, що узагальнення станів внутрішнього дискомфорту слідчих надає можливість виділити основні критерії їх професійної та особистісної адаптації.

Аналіз результатів показав, що низький рівень емоційного дискомфорту (тобто тенденцію до переживання стану внутрішнього комфорту) отримали 12,34 % слідчих з загальної вибірки. Їхня емоційна врівноваженість та спокій, вміння легко виражати свої емоції позитивно впливають на відповідність прийнятих рішень у когнітивно складній ситуації. Ці респонденти

Таблиця 1

Загальна тенденція проявів внутрішнього дискомфорту у слідчих

Показники	Низький рівень (комфорт)		Середній рівень (нульовий стан)		Високий рівень (дискомфорт)	
	К-ть виборів	%	К-ть виборів	%	К-ть виборів	%
Емоційний дискомфорт	28	12,34 %	164	72,70 %	35	14,99 %

характеризуються стабільним настроєм, домінуванням позитивних емоційних станів та самосприйняття, що обумовлює не тільки адекватність прийняття професійних рішень, але й наявність внутрішніх ресурсів та умов для досягнення життєвих планів.

Середній рівень (умовно нульовий стан) виявлено у 72,70 % слідчих. Респонденти цієї групи характеризуються досить високим особистісним резервом — вмінням переключатися з негативних переживань, розвиненими компенсаторними здібностями, які дозволяють досить швидко відновлювати емоційну рівновагу, інтегрувати негативні переживання у позитивні, але часткова напруга при цьому залишається. Переживання слідчих цієї підгрупи мають виражений негативний відтінок, але вони можуть переходити в позитивні емоції. Процес прийняття рішення може утруднюватися посиленою рефлексією, яка не перевищує професійно необхідних меж. Досліджувані цієї підгрупи потребують посиленої психологічної уваги з боку психолога та періодичного психологічного супроводу.

Високий показник за шкалою емоційного дискомфорту отримали 14,99 % слідчих. У них відсутнє почуття задоволення життям, діагностується емоційне напруження, тривожність, скутість, невпевненість, неврівноваженість, відсутнє вміння прислухатися до себе і своїх почуттів, розвинене неадекватне сприйняття різних життєвих ситуацій (підвищується драматизм сприйняття). В цілому негативні переживання, діагностовані у цій підгрупі, призводять до зниження ефективності та адекватності прийняття рішень.

Більша диференціація результатів проведеного психодіагностичного обстеження слідчих за показниками внутрішнього

дискомфорту представлена у респондентів, які мають досвід роботи до 3 років. Диференціація ступенів вираженості станів внутрішнього дискомфорту у слідчих з досвідом роботи в ОВС до 3 років майже не помітна (стан комфорту складає 1,62; нульовий стан — 2,15; стан внутрішнього дискомфорту — 2,32).

Але, починаючи з п'ятого року перебування в професії, можна спостерігати тенденцію: цей період становлення особистості слідчого як професіонала є своєрідним психологічним рубіконом, який виступає гарантом адаптації особистості до умов перебування у складних стресогенних умовах праці. В термін до 5 років роботи в ОВС має місце суттєвий зсув інтернальних складових у бік підвищення внутрішньої комфортності (стан комфорту складає 4,65; нульовий стан — 5,05; стан внутрішнього дискомфорту — 3,37).

Тенденція, діагностована на попередньому зрізі, зберіглася і в терміні роботи до 10 років, але зі збільшенням показників, що свідчить про суттєве підвищення загальної напруженості життєдіяльності слідчих саме на 10 році професійної кар'єри.

Додаткове вивчення ступеня вираженості емоційної напруги здійснювалося нами за допомогою теста М. Люшера.

Як показали результати тестування й подальше ранжування кольорів, саме суб'єктивний, а не професійний досвід виступає провідним чинником внутрішнього емоційного стану слідчих. Як видно з таблиці 2, рейтинг кольорів, яким надається перевага, суттєво не залежить від досвіду роботи в слідчих органах, а обумовлюється внутрішньоособистісними та індивідуальними характеристиками, які значною мірою впливають на фон настрою, загальну психічну активність, спонукальну силу мотиваційної сфери, напруженість потреб слідчих, тобто визначаються набором стійких особистісних характеристик і актуальним станом, який формується конкретною соціальною ситуацією.

Найбільш значущим з точки зору проєктивної діагностики внутрішньоособистісного конфлікту слідчих постає синій колір, оскільки його вибір обумовлює такі особливості як концентрованість (зосередженість на внутрішніх проблемах), пасивність, глибина переживань, чутливість, гетерономність (залежність від зовнішніх дій). Високі рейтинги синього кольору на всіх

Таблиця 2

Рейтинг кольірних виборів в групах слідчих за еталонами М. Люшера

Кольоровий вибір	Рейтинг	до 3 років роботи	до 5 років роботи	до 10 років роботи
Синій	15	5,64	9,03	7,01
Зелений	13	2,45	6,94	3,56
Червоний	11	2,15	0,73	4,42
Жовтий	9	1,71	3,66	2,45
Фіолетовий	7	0,44	1,85	—
Коричневий	5	0,37	0,66	0,52
Чорний	3	2,06	1,84	0,93
Сірий	1	0,07	—	0,26

діагностичних зрізах (див. табл. 2) означають насущну потребу слідчих у спокої, приховану підвищену сензитивність та незадоволеність собою (у вибірці з досвідом роботи до 3 років рейтинг синього кольору складає 5,64; до 5 років — 9,03 та до 10 років — 7,01). Ці рейтинги найвищі серед всіх кольорів та визначають провідну психологічну проблему.

Другий за значущістю у рейтингу еталонних кольорів за М. Люшером — зелений колір — означає низку внутрішніх та індивідуально прихованих або витискуваних проблем у вибірці слідчих, а саме ригідність особистісних установок, пасивність, захисні тенденції у поведінці, автономність (у вибірці слідчих з досвідом роботи до 3 років рейтинг зеленого кольору складає 2,45; до 5 років — 6,94 та до 10 років — 3,56). Афективними компонентами зеленого виступили наполегливість, самовпевненість, упертість і самоповага.

Третім за значущістю у нашому рейтингу виступив червоний колір, перевага якого підкреслює розвинену силу волі, активність, необхідну агресивність; але означені якості мають екстернальну спрямованість (у вибірці слідчих з досвідом роботи до 3 років рейтинг червоного кольору складає 2,15; до 5 років — 0,73 та до 10 років — 4,42). Його афективними компонентами виступили збудливість, владність.

Найнижчі рейтинги у вибірці слідчих були у фіолетового, коричневого та сірого кольорів, що свідчить про особистісні тенденції щодо активної соціальної позиції, вміння брати на

себе відповідальність за власні дії, певний тілесний дискомфорт та ін.

Для психопрофілактики або уникнення перших проявів внутрішнього емоційного дискомфорту особливого значення, на наш погляд, набувають елементи емоційно-вольового тренінгу, основною метою якого є формування особливих психічних станів, здатних допомогти слідчому в оптимальному використати своїх особистісних резервів щодо подолання негативних емоційних станів, повно розкрити свій потенціал. Оптимальний психічний стан слідчого є результатом систематичної роботи над собою з метою набуття навичок управління своїми емоціями та почуттями, налаштуванням на подолання труднощів, зняття впливу психологічного вантажу тимчасових особистих або службових невдач та ін. Отже, можливості самостійно змінювати процеси, які відбуваються у власному організмі, та управління ними, має велике значення для профілактики внутрішніх станів дискомфорту у слідчих. Шляхом саморегуляції можна навчитися активізувати або гальмувати психічні стани або впливати на мотиваційні процеси, підвищувати дієвість мотивів та установок. Це дуже важливо у ситуаціях, які суб'єктивно сприймаються особистістю як скрутні, стресові. На наш погляд, окрім доступних прийомів емоційної регуляції як превентивних заходів щодо усунення ознак внутрішнього дискомфорту доцільним є використання прийомів логіки, оскільки часто стан внутрішнього дискомфорту потребує спокійного аналізу та усвідомлення його витоків. При цьому спочатку можна переконати себе у нераціональності емоційних станів, які переживаються, неадекватності нервового напруження, а потім — у доцільності іншого стилю діяльності та поведінки у стані емоційного дискомфорту.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Емоційний дискомфорт як складова внутрішнього конфлікту слідчого розглядається нами як порушення емоційної рівноваги, яке розкриває характеристики домінуючого негативного емоційного стану, та характеризується неприємними суб'єктивними переживаннями. Специфіка прийняття рішення слідчими під впливом емоційного дискомфорту полягає у тому, що негативні

емоції характеризуються більшою інтенсивністю, ніж позитивні, вони спрямовані інтернально та досить часто не мають зовнішнього вираження.

У слідчих з високим рівнем емоційного дискомфорту відсутнє почуття задоволення життям, діагностується емоційне напруження, тривожність, скутість, невпевненість, неврівноваженість; відстежується тенденція до постійного зниження настрою, виникнення стану апатії, емоційного застрягання на своїх невдачах; відсутнє вміння прислухатися до себе і своїх почуттів, розвинене неадекватне сприйняття різних життєвих ситуацій (підвищується драматизм сприйняття). Психологічна діагностика емпірично підтвердила особливий психологічний статус п'ятого року перебування на посаді слідчого щодо формування внутрішнього дискомфорту. В термін до 5 років роботи у слідчих органах має місце суттєвий зсув інтернальних складових у бік підвищення внутрішньої комфортності.

Список використаних джерел і літератури

1. Водопьянова Н. Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика / Водопьянова Н. Е., Старченкова Е. С. — СПб.: Питер, 2008. — 336 с.
2. Волошко Н. І. Вплив психофізіологічних властивостей фахівця на професійну діяльність / Н. І. Волошко // Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання незайнятого населення в умовах фінансово-економічної кризи: зб. наук. праць за матеріалами IV Всеукр. наук.-практ. конф., 30 жовт. 2009 р. — К.: ІПК ДСЗУ, 2010. — С. 79–88.
3. Деркач А. А. Акмеологическая культура личности: содержание, закономерности, механизмы развития / А. А. Деркач, Е. В. Селезнева. — М.: МПСИ; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2006. — 493 с.
4. Діалогічність як форма існування і розвитку особистості: монографія / за заг. ред. Г. О. Балла, М. В. Папучі]. — Ніжин: Міланік, 2015. — 343 с.
5. Зеер Э. Ф. Психология профессиональных деструкций / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк. — М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2005. — 240 с.
6. Санникова О. П. Результаты апробации оригинального тест-опросника социальной адаптивности / О. П. Санникова // Вестник Харьковского ун-та. — Харьков, 2002. — № 550. — С. 211–214.
7. Титаренко Т. М. Життєві завдання особистості в інтерперсональному контексті / Т. М. Титаренко // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі: матер. методол. семінару АПН України 19 березня 2008 р. — К.: АПН України, 2008. — С. 411–418.

8. Філіппов С. О. Профілактика синдрому «вигоряння» як умова оптимізації правоохоронної діяльності співробітників органів охорони державного кордону // Пробл. загал. та педагог. психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. Т. 5, ч. 4. — К., 2013. — С. 335–338.

REFERENCES

1. Vodop'yanova, N. E. (2008). Sindrom vygoraniya: dagniastika i profilaktika. [Burnout syndrome: diagnosis and prevention]. SPb.: Piter. [in Russian].
2. Voloshko, N. I. (2010). Vplyv psyxofizyologichnykh vlastyvostej faxivcy na profesijnu diyal'nist' [The influence of psychophysiological properties of the specialist on professional activity]. Aktual'ni problem' profesijnoyi oriyentatsiyi ta profesijnogo navchannya nezajnyatogo naseleण्या v umovax finansovo — ekonomichnij kryzy': zb. nauk. Prac' za materialamy' IV Vseukr. nauk.-prakt. konf., 30 zhovt.2009 r. K.: IPK DSZU. [in Ukrainian].
3. Derkach A. A. (2006). Akmeologicheskaya kultura lychnosti: sodержanie, zakonmernosti, mexaizmy razvitiya [Acmeological culture of personality: content, patterns, mechanisms of development]. M.: MPSY'; Voronezh: NPO «MODEK. [in Russian].
4. Dialogichnist' yak forma isnuvannya i rozvy'tku osoby'stosti: Monografiya [Dialogicity as a form of existence and development of personality]. (2015). [Za zag. red. G. O. Balla, M. V. Papuchi]. Nizhy'n: Milanik. [in Ukrainian].
5. Zeer, E. F. (2005). Psyxologiya professyonal'nyh destrukcij [Psychology of professional destruction]. M.: Akademicheskij proekt; Ekaterynburg: Delovaya kny'ga. [in Russian].
6. Sannikova, O. P. (2002). Rezul'taty aprobacii' oryiginal'nogo test-oprosnika socialnoj adaptivnosti [The results of approbation of the original test questionnaire of social adaptability]. Xar'kov. [in Russian].
7. Tytarenko, T. M. (2008). Zhyttyevi zavdannya osobystosti v interpersonal'nomu konteksti. [Life tasks of the individual in an interpersonal context]. K.: APN Ukrayiny. [in Ukrainian].
8. Filippov, S. O. (2013). Profilakty'ka sy'ndromu "vy'goryannya" yak umova opyt'mizatsiyi pravooxonnoyi diyal'nosti spivrobitny'kiv organiv oxorony' derzhavnogo kordonu. [Prevention of "burnout" syndrome as a condition for optimizing law enforcement activities of state border guards]. [in Ukrainian].

Tatianchikov A.

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Psychology, National University "Odessa Law Academy"

Kriukova M.

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Psychology, National University "Odessa Law Academy"

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE STATE OF INTERNAL DISCOMFORT OF INVESTIGATORS WITH DIFFERENT WORK EXPERIENCE AND WAYS OF THEIR CORRECTION

In the conditions of socio-economic transformation that takes place in Ukraine, to personality increase requirements are pulled out, foremost to the sphere of her activity in the different spheres of activity and communication. The important cell of development of personality is her professional activity, the conflict experiencing within the limits of that can be related to strong negative emotional tension, sense of internal discomfort. Especially it touches professional activity of investigator, when the protracted emotional tension can negatively influence on quality of implementation of functional duties, on the acceptance of judicial decisions that is always related to internal persuasion and often results in the different forms of the negative emotional states, including to internal discomfort.

Frequency of display of the negative emotional states results in converting of them into the permanent background of professional life. For prevention of the similar professional burning down, actual are credible prognostication of the negative emotional states and their prophylaxis in professional activity of investigator, that runs across in the changed terms that differ from ordinary.

The indicated aspect of problem was partly examined in industry of medicopsychology in the context of psychology of cooperation of doctor and patient, features of professional activity of medical workers and socialpsychological factors of her efficiency, however out of limits of scientific розвидок there is personality of investigator with individual properties of the emotional reacting on professionally meaningful situations.

The aim of the article consists in the empiric study of dynamics of the states of emotional discomfort in investigators with different experience and development of recommendations from adjustment work.

Thus, emotional discomfort as constituent of internal conflict of investigator, examined by us as distorting the emotional balance, that

exposes descriptions of the dominant negative emotional state, and is characterized subjective bad quarter of a hour. The specific of decision-making by investigators under act of emotional discomfort consists in that negative emotions are characterized greater intensity, than positive, they are directed інтернально and often enough does not have external expression.

A general tendency consists in that for investigators with the high level of emotional discomfort absent sense of pleasure life, emotional tension, anxiety, constraint, uncertainty, mental instability, is diagnosed. In addition, for them a tendency is watched to the permanent decline of mood, origin of the state of apathy, emotional застрягання on the failures; absent ability to listen to itself and feelings, inadequate perception of different vital situations (the dramatic effect of perception rises) is developed.

Psychological diagnostics empiric confirmed the special psychological status of fifth year of stay in position of investigator in relation to forming of internal discomfort. This period of becoming of personality of investigator as a professional is original psychological Rubicon, that comes forward as a guarantor of adaptation of personality to the terms of stay in the difficult стресогенних terms of labour or, vice versa, without corresponding psychological accompaniment, passing of service can create terms for disharmonious development of personality. In a term 5 to works in investigative agencies has place substantial change of інтернальних of constituents toward the increase of internal comfort.

Key words: personality of investigator, professional activity, experience of work, discomfort, stress, emotional tension, disharmony.

Стаття надійшла до редакції 11.02.2021

УДК 159.9

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241361](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241361)

Чернишов В. О.

аспірант кафедри психології та педагогіки,

Університет сучасних знань

e-mail: gg-82@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-8020-2846

ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ КАНДИДАТІВ У ВОДІЇ ПРИ ВИВЧЕННІ ПРАВИЛ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

У статті розглянуто окремі аспекти психологічної готовності курсантів — майбутніх водіїв до керування транспортними засобами (ТЗ). Акцентовано підвищений рівень психологічної небезпеки при керуванні автотранспортом, у зв'язку з чим зроблено ухил на аналіз передумов готовності майбутніх водіїв до адаптації в умовах нової специфічної діяльності, пов'язаної з керуванням та взаємодією з іншими учасниками дорожнього руху. Обґрунтовано потребу актуалізації уваги майбутніх водіїв на психологічних складниках участі у дорожньому русі та можливих психологічних та психофізіологічних ризиках для курсантів. Описано основні складники оцінки готовності курсантів до водіння при вивченні Правил дорожнього руху та практикування за кермом. Визначено важливі якості та риси, які мають бути притаманні майбутнім водіям для успішного здійснення керування, а також для комфортного психологічного самопочуття за кермом. Акцентовано увагу на понятті емоційного вигорання водія, що пов'язує зниження рівнів емоційної стійкості та уважності при керуванні певний термін часу (2–3 роки). Виокремлено особливості темпераменту та нервово-психічні особливості досліджуваних, які мають визначальний вплив на успішність керування та параметри психофізіологічної безпеки майбутнього водія. Деталізовано питання профілактики та подолання надмірної емоційної напруги у зв'язку із підготовкою майбутніх водіїв до керування автотранспортом та виокремлено нагальність недопущення емоційно нестійкого стану, що

може призводити до втрати уважності та впевненості у собі під час керування, та призвести до тяжких наслідків, в тому числі і для психічної сфери водія.

Ключові слова: Правила дорожнього руху (ПДР), емоційна стійкість, кандидати у водії, емоційне навантаження, емоційне вигорання водіїв.

Вступ. На сучасному етапі розвитку людського суспільства неможливо уявити задовільну нормальну життєдіяльність та функціонування людини без комунікацій різного виду. Однією з таких комунікацій є транспортна. Види транспортної комунікації розділені за видами транспорту. Найбільш поширеним та зручним є автомобільний транспорт. Він приносить багато користі, без якої людство не прийшло б до сьогодення, але одночасно є причиною численних проблемних ситуацій, аварій та катастроф, для подолання яких виникає потреба в підготовці кваліфікованих кадрів — спеціалістів керування транспортом, тому тут практичним, значущим науковим психологічним інтересом є власне психологічний супровід вивчення ПДР з урахуванням та формуванням емоційної стійкості кандидатів у водії у процесі вивчення ПДР.

Постановка проблеми. Емоційна стійкість залишається однією з головних проблем психології професійного відбору. Незважаючи на те, що управління персональним автомобілем є розповсюдженим видом діяльності та навичкою, якою володіє значна частка населення, вважаємо навик керування важливим у зв'язку зі спеціальним відбором курсантів для його здійснення. Керування вважається сферою підвищеного ризику для життя; кожен водій постійно зіштовхується з небезпекою, з проблемою емоційної рівноваги, що допомагає більш адекватно сприйняти ситуацію, свій особистий стан і з урахуванням цього прийняти миттєве та найбільш адекватне рішення в конструктивному розв'язанні виникаючих труднощів. Для ефективного перебування в таких умовах потрібна підвищена увага до емоційної стійкості водія. Недооцінка значимості цього фактора може стати однією з основних причин високого рівня травматизму, загибелі чи каліцтва, зниження працездатності і підви-

щення кількості помилок. Робота професійного водія пов'язана з суттєвими емоційними навантаженнями, зокрема стресами, негативними емоційними переживаннями, необхідністю швидко реагувати на виникаючі стресові фактори тощо. При цьому монотонність процесу керування досить швидко притуплює увагу водія, і невідповідна емоційна стійкість може негативно вплинути на прийняття рішень за кермом, призвівши до негативних наслідків, аварійних ситуацій, підвищення кількості ДТП та катастроф.

Специфіка вивчення теоретичного та практичних курсів ПДР має на меті викладання не тільки законодавчо закріплених правил взаємодії учасників дорожнього руху та знаків, що позначають певні дії або об'єкти — учасники дорожнього руху.

При поглибленні вивчення ПДР, а також при появі елементів практичних занять (безпосереднього керування) у курсантів — майбутніх водіїв, які не мають жодного досвіду перебування за кермом автомобіля, закономірно виникає страх, пов'язаний із багатозадачністю процедури керування.

Вивчення особливостей психологічних детермінант емоційної стійкості майбутніх водіїв потребує більш детального і ретельного аналізу.

Метою статті є визначення основних показників, що впливають на емоційну стійкість курсантів — майбутніх водіїв, які вивчають правила дорожнього руху.

Результати дослідження. Проблема емоційної стійкості знайшла своє відображення у працях Л. М. Аболіна [1, с. 141–149.], М. О. Амінова, Б. Х. Варданяна [3, с. 542–543], С. О. Ізюмової, Є. П. Ільїна, Ю. М. Кулюткіна, В. Д. Небиліцина, А. Є. Ольшанникової, Я. Рейковського, Г. С. Сухобської, Я. Стреляу, В. Е. Чудновського, О. О. Черникової [9, с. 442–444].

Емоційна стійкість — це властивість особистості, що забезпечує стабільність стеничних емоцій і позитивного емоційного збудження у разі дії різних факторів. Емоційна стійкість, що доповнена високою здатністю до керування емоційним станом, — одна з найважливіших умов забезпечення здоров'я, надійної діяльності, збереження високої психічної працездатності

в стресових умовах. Показниками емоційної стійкості (самовладання, витримки, холоднокровності) людини за виникнення будь-якої загрозової ситуації є:

- а) збереження оптимістичного настрою;
- б) відсутність відчуття страху, розгубленості, пригніченості.

За наявності емоційної стійкості в людини не виникає зайвого збудження або апатії, скутості, пригнічення розумових здібностей, що призводять до порушення координації рухів, знесилення, погіршення самопочуття. Емоційна нестійкість також характеризується переважанням негативних емоцій; перезбудженням; апатією; виснаженням нервової системи [4, с. 106–112].

Отже, емоційна стійкість — це багатосистемна, інтегральна риса-якість, котра базується на чотирьох її основних компонентах — емоційному (емоційна тривожність або збудження), мотиваційному (сила мотивації), інтелектуальному (оцінка, прогноз, ухвалення рішень у неординарних ситуаціях), типологічному (особливості нервової системи), що зумовлюють продуктивність діяльності й адекватність поведінки особи при вирішенні завдань в умовах екстремальних і стресових дій.

Змістово-динамічну суть емоційної стійкості майбутніх водіїв становить психологічна характеристика етичної стійкості і соціальної стабільності, функціонування інтелекту і повнота психічного образу особистості при вирішенні проблемних ситуацій, що виникають під час керування [5, с. 191–211; 6, с. 92].

З метою вивчення психологічних особливостей емоційної стійкості курсантів, які вивчають правила дорожнього руху, мною було організовано та проведено емпіричне дослідження.

У дослідженні із застосуванням відповідного психодіагностичного інструментарію взяли участь 42 особи — майбутніх водіїв. Автор статті висунув робочу гіпотезу дослідження, яка полягала у припущенні, що після проведення психофізіологічних тренінгів з курсантами, які вивчають Правила дорожнього руху, їх емоційна стійкість підвищиться, вони стануть більш зібраними, готовими до керування та реагування в стресових ситуаціях.

Для досягнення мети емпіричного аналізу автором було визначено такі методи дослідження: проективна методика «Не-

існуюча тварина», тест-опитувальник ІТО Собчик, методика оцінки нервово-психічної стійкості «Прогноз», а також тест кольорових виборів Люшера та визначення ССМР, ПСМР та РРО.

Таблиця 1

Індивідуально-типологічні властивості курсантів, за методикою Л. Н. Собчик

№	Шкала ІТО	Гіпоеміттивність (погане саморозуміння)	Норма (гармонійна особистість)	Помірне вираження (акцентуована риса)	Надмірне вираження (емоційне напруження)
1	Екстраверсія	0 %	76,7 %	13,3 %	10 %
2	Спонтанність	10 %	80 %	3,3 %	6,7 %
3	Агресивність	0 %	33,3 %	66,7 %	0 %
4	Ригідність	3,3 %	43,3 %	26,7 %	26,7 %
5	Інтроверсія	6,7 %	23,3 %	6,7 %	63,3 %
6	Сенситивність	16,7 %	43,3 %	30 %	10 %
7	Тривожність	23,3 %	6,7 %	56,7 %	13,3 %
8	Лабільність	26,7 %	36,7 %	33,3 %	3,3 %

За результатами аналізу індивідуально-типологічних властивостей досліджуваних курсантів (таблиця 1) найбільш стійкими та гармонійно вираженими виявилися шкали екстраверсії — зверненість у світ реально існуючих об'єктів і цінностей, відвертість, прагнення до розширення кола контактів, товариськість — та спонтанності — непродуманість у висловах і вчинках. Останній показник не є доцільною рисою для майбутніх водіїв, дії та вчинки яких повинні бути продумані. Найменш вираженим виявився показник тривожності, що позначає емоційність, сприйнятливність, незахищеність.

Цей показник також не відповідає спрямованості керування і негативно позначається на емоційній стійкості, тому потребує відповідної корекції. Загалом за результатами діагностики індивідуально-типологічних особливостей курсантів — майбутніх водіїв було отримано недиференційовану визначеність лабільності, емоційне напруження — надмірну вираженість інтроверсії, акцентуовані агресивність та тривожність, гармонійно

розвинену екстраверсію та спонтанність. Усі названі показники перешкоджають емоційній стійкості курсантів-водіїв, тому доцільно визначити ці властивості і риси як такі, що потребують психологічної корекції.

Досліджувані в цілому мають достатню нервово-психічну стійкість (таблиця 2). Можемо говорити про тісну взаємозалежність показника НПС з емоційною стійкістю курсантів — майбутніх водіїв. Також досліджувані мають досить високий ступінь опірності стресу, що також тісно пов'язано з нервово-психічною та емоційною стійкістю.

Таблиця 2

Нервово-психічна стійкість курсантів за методикою «Прогноз»

Пункти шкали НПС	Отримані бали НПС	Значення пунктів шкали НПС	Досліджувані
1	>32	Нервово-психічна нестійкість	0 %
2	29–32		3,3 %
3	23–28		0 %
4	18–22		13,3 %
5	14–17	Середнє	20 %
6	11–13	Нервово-психічна стійкість	16,7 %
7	9–10		10 %
8	7–8		26,7 %
9	6		6,7 %
10	<6		3,3 %

Як було виявлено з результатів якісного аналізу рисунків неіснуючої тварини, досліджуваним курсантам притаманна низька креативність, замкненість, імпульсивність у прийнятті рішень, байдуже ставлення до думки оточуючих, егоїзм, тенденція до агресивності тощо.

Згідно з результатами за тестом Люшера (таблиця 3), найбільш вираженими по групі досліджуваних є дві протилежні тенденції: прагнення діяти впевнено і спокійно, і дія під впливом стресу й інших негативних факторів. Перший показник свідчить про емоційну стійкість курсантів — майбутніх водіїв, другий же — навпаки — говорить про недостатню їхню емоційну стійкість. Тому останній показник потребує суттєвої корекції як небажана риса для водія.

Рис. 1. Результати діагностики рівнів нервово-психічної стійкості досліджуваних курсантів

Таблиця 3

Кольорові переваги у досліджуваних курсантів за методикою Люшера

Колір	Позиція кольору в ряду переважаючого вибору								Сума
	1	2	3	4	5	6	7	8	
Сірий	2	4	5	3	5	3	4	4	30
Синій	6	4	4	5	3	4	4	0	30
Зелений	5	6	6	4	4	2	2	1	30
Червоний	4	5	3	5	3	4	3	3	30
Жовтий	5	3	4	3	4	5	5	1	30
Фіолетовий	7	4	3	2	3	2	3	6	30
Коричневий	1	3	4	6	5	4	3	4	30
Чорний	0	1	1	2	3	6	6	11	30
Сума	30	30	30	30	30	30	30	30	

В цілому результати за методикою Люшера показали надмірну закритість та скупість емоційного реагування досліджуваних курсантів — майбутніх водіїв. Це є однією з важливих якостей для водія, проте не сприяє виробленню емоційної стійкості.

Показники психомоторики досліджуваних курсантів (таблиця 4) також знаходяться в межах норми, що говорить про психофізіологічну можливість емоційної стійкості у досліджуваних.

Таблиця 4

**Психомоторні показники досліджуваних курсантів
за психофізіологічними методиками, мсек**

№ п/п	Показники психомоторних тестів	Нормативне значення	Значення по групі досліджуваних
1	ПЗМР — проста зорово-моторна реакція	220 ± 260	223,54±4,17
2	РРО — реакція на рухомий об'єкт	280 ± 320	298,13±4,26
3	РР — реакція розрізнення	360 ± 400	376,63±6,84
4	РВ — реакція вибору	-10 ± 10	-1,78±3,56
5	ТТ — теплінг-тест	26 ± 38	36,71±2,51
6	ОУ — оцінка уваги	-10 ± +10	5,39±1,64
7	ПР — перешкодостійкість	26 ± 38	30,13±1,4
8	КЧСМ — критична частота світлових миготінь	-10 ± 10	-1,53±4,61
9	КТ — контактна треморометрія	26 ± 38	32,84±1,73
10	КК — контактна координаціометрія	-10±10	1,92±2,85
11	ОМВ — оцінка м'язової витривалості	26 ± 38	31,14±1,16

За допомогою методу головних компонент отримане значення узагальненого показника для кожного курсанта, що дозволило інтегрально оцінити їх психомоторні якості. Діапазон змін чинника у відносних одиницях склав від -1,122 до +3,334 в цілому по групі обстежених, при цьому зрушення діапазону у бік негативних значень чинника відповідало кращим психомоторним якостям. Зроблений автором кореляційний аналіз всіх показників психомоторики за наслідками психодіагностичних тестів виявив високий рівень взаємозв'язків між цими показниками ($r=0,3-0,6$, $p<0,001$), що підтверджує діагностичну інформативність використовуваних психомоторних тестів для валідної оцінки ступеня емоційної стійкості курсантів — майбутніх водіїв.

Отже, особливістю діяльності водіїв є висока емоційна напруженість. Емоційне перевантаження дезорганізує керування

ня, призводить до виснаження нервової системи, емоційних зривів, нервово-психічних захворювань. Тому у повсякденній праці водій постійно стикається з необхідністю керування емоційними станами та пошуку найбільш ефективних способів емоційної регуляції. А необхідність самонадання ефективної психологічної допомоги обумовлюється особистісними якостями курсанта, які потрібно розвивати під час підготовки. Тобто особистісно-професійні утворення майбутнього водія щодо емоційної стійкості є основою особистісного стилю діяльності для надання ефективної психологічної самопомоги. Особистісний стиль діяльності курсантів — майбутніх водіїв можна вважати успішним, якщо курсант володіє: мотивацією досягнення успіху (Е. Лоуел, Л. Портер); позитивним уявленням про образ «Я» (У. Джеймс); швидкою адаптацією в нових умовах (С. Д. Максименко, Н. В. Чепелева, К. Л. Мілютіна); навичками емоційної саморегуляції (А. А. Востриков, Н. І. Дідусь, Н. В. Самоукіна, І. Є. Шварц, Т. С. Яценко). Умовно можна назвати цей стиль діяльності — конструктивним, який є основою культури водія. Ефективність формування емоційної стійкості у курсантів — майбутніх водіїв визначається застосуванням вправ спеціального психофізичного тренінгу та ранньою психодіагностикою, що враховує характеристики емоційної стійкості на різних рівнях її прояву. Головним шляхом формування емоційної стійкості є оволодіння прийомами емоційно-вольової регуляції на психологічному та фізичному рівнях, розвиток та вдосконалення індивідуальних властивостей та психічних функцій особистості, які забезпечують емоційну стійкість. Застосування цілісного комплексу психокорекційного впливу дозволяє оптимізувати емоційну стійкість курсантів на етапі вивчення правил дорожнього руху та практичних занять з керування.

Сутність програми підвищення емоційної стійкості курсантів полягає у профілактиці емоційного вигорання у зв'язку з певним стажем керування (зазвичай найбільший ризик настання такого виснаження визначають на рівні двох-трьох років). Емоційне вигорання служить одним з провідних чинників порушення емоційної стійкості та потребує, на нашу думку,

першочергової корекції, адже тісно пов'язане із ризиком настання небажаних ситуацій дорожнього руху.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Теоретичний аналіз проблеми емоційної стійкості курсантів — майбутніх водіїв є нагальним і необхідним, особливо в умовах підвищеної ризиковості водійської діяльності, практичні результати дозволяють в подальшому більш ефективно готувати майбутніх водіїв під час вивчення правил дорожнього руху. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на більш поглиблене емпіричне вивчення емоційної сфери учасників ризиконебезпечних видів діяльності і формулювання відповідних психологічних рекомендацій стосовно профілактики емоційного вигорання та підвищення рівня емоційної стійкості майбутніх водіїв.

Список використаних джерел і літератури

1. Аболин Л. М. Эмоциональная устойчивость и пути ее повышения / Л. М. Аболин // Вопросы психологии. — 1989. — № 4. — С. 141–149.
2. Аршава І. Ф. Емоційна стійкість людини і її діагностика / І. Ф. Аршава. — Д.: Вид-во ДНУ, 2006. — 336 с.
3. Варданян Б. Х. Механизм регуляции эмоциональной устойчивости: категории, принципы и методы психологи / Б. Х. Варданян // Психические процессы: тезисы научных сообщений советских психологов к VI Всесоюзному съезду Общества психологов СССР. — М.: Наука, 1983. — С. 542–543.
4. Дьяченко М. И. О подходах к изучению эмоциональной устойчивости / М. И. Дьяченко, В. А. Пономаренко // Вопросы психологии. — 1990. — № 1. — С. 106–112.
5. Корольчук М. С. Адаптація та її значення в системі психофізіологічного забезпечення діяльності / М. С. Корольчук // Збірник наукових статей Київського міжнародного університету. — 2002. — Вип. 2. — С. 191–211.
6. Лебедева С. Ю. Коррекция неблагоприятных эмоциональных состояний функционирования комнаты психологической разгрузки: учебное пособие / С. Ю. Лебедева, Г. В. Попова. — Х.: Национальный университет внутренних дел МВД Украины, 2002. — 92 с.
7. Носенко Е. Л. Теоретико-психологічні засади комп'ютерної діагностики емоційної стійкості людини / Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршава. — Д.: Вид-во ДНУ, 2006. — 188 с.
8. Корольчук М. С. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я: навч. посіб. / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк, А. Ф. Косенко, Т. І. Кочергіна; заг. ред. М. С. Корольчука. — К.: ІНКОС, 2002. — 272 с.
9. Черникова О. А. Исследование эмоциональной устойчивости в условиях напряженной деятельности / О. А. Черникова // Проблемы общей психологии:

тезисы сообщений на XVIII Международном психологическом конгрессе / под ред. О. С. Виноградова. — М.: Просвещение, 1966. — Т. 2. — С. 442–444.

REFERENCES

1. Abolin, L. M. (1989). Emotsionalnaya ustoychivost i puti yeye povysheniya [Emotional resilience and ways to improve it]. *Voprosy psikhologii — Psychology Issues*, No 4, 141–149 [in Russian].
2. Arshava, I. F. (2006). Emotsiynna stiykist lyudyny i yiyi diahnostryka [Emotional stability of a person and his diagnosis]. Dnipropetrovsk: DNU Publishing House [in Ukrainian].
3. Vardanyan, B. Kh. (1983). Mekhanizm regulyatsii emotsionalnoy ustoychivosti: kategorii, printsipy i metody psikhologii [The mechanism of regulation of emotional stability: categories, principles and methods psychologists]. *Psikhicheskiye protsessy: teziy nauchnykh soobshcheniy sovetskikh psikhologov k VI Vsesoyuznomu s"yezdu Obshchestva psikhologov SSSR — Mental processes: theses of scientific reports of Soviet psychologists for the VI All-Union Congress of the Society of Psychologists of the USSR*, (pp. 542–543). Moscow: Nauka [in Russian].
4. Dyachenko, M. I., & Ponomarenko, V. A. (1990). O podkhodakh k izucheniyu emotsionalnoy ustoychivosti [About approaches to the study of emotional stability]. *Voprosy psikhologii — Psychology Issues*, No 1, 106–112 [in Russian].
5. Korolchuk, M. S. (2002). Adaptatsiya ta yiyi znachennya v systemi psikhofiziologichnoho zabezpechennya diyal'nosti [Adaptation and its significance in the system of psychophysiological support of activity]. *Zbirnyk naukovykh statey Kyivskoho mizhnarodnoho universytetu — Collection of Scientific Articles of Kyiv International University*, Vol. 2, 191–211 [in Ukrainian].
6. Lebedeva, S. Yu., & Popova, G. V. (2002). Korrektsiya neblagopriyatnykh emotsional'nykh sostoyaniy funktsionirovaniya komnaty psikhologicheskoy razgruzki [Correction of unfavorable emotional states of the functioning of the psychological relief room.]. Kharkov: National University of Internal Affairs of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine [in Russian].
7. Nosenko, E. L., & Arshava, I. F. (2006). Teoretyko-psikhologichni zasady komp'yuternoy diahnostryky emotsiynoy stiykosti lyudyny [Theoretical and psychological principles of computer diagnostics of human emotional stability]. Dnipropetrovsk: DNU Publishing House [in Ukrainian].
8. Korolchuk, M. S., Krainyuk, V. M., Kosenko, A. F., & Kochergina, T. I. (2002). Psikhologichne zabezpechennya psikhichnoho i fizychnoho zdorov'ya [Psychological support of mental and physical health]. Kyiv: Firma "INKOS" [in Ukrainian].
9. Chernikova, O. A. (1966). Issledovaniye emotsionalnoy ustoychivosti v usloviyakh napryazhennoy deyatel'nosti [Investigation of emotional stability in conditions of intense activity]. *Problemy obshchey psikhologii: teziy soobshcheniy na XVIII Mezhdunarodnom psikhologicheskom kongresse — Problems of general psychology: abstracts of reports at the XVIII International Congress of Psychology*, (pp. 442–444). Moscow: Prosveshcheniye, Vol. 2 [in Russian].

Чернышов В. О.

аспирант кафедры психологии и педагогики
Университет современного знания

ФОРМИРОВАНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ КАНДИДАТОВ В ВОДИТЕЛИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПРАВИЛ ДОРОЖНОГО ДВИЖЕНИЯ

В статье рассмотрены отдельные аспекты психологической готовности курсантов — будущих водителей транспортных средств (ТС). Акцентовано повышение уровня психологической безопасности при управлении автотранспортом, в связи с чем сделан упор на анализ предметов подготовленности будущих водителей к адаптации в условиях нового специфического вида деятельности, связанной с управлением и взаимодействием с другими участниками дорожного движения. Обоснована потребность в акцентировании внимания будущих водителей на психологических составляющих участия в дорожном движении и возможных психологических и психофизиологических рисках для курсантов. Описаны основные составляющие оценки готовности курсантов к вождению при изучении ПДД и практики за рулем. Определены качества и черты, которые присущи водителям, для успешного осуществления водительской деятельности и комфортного психологического самоощущения во время этого процесса. Акцентовано внимание на «эмоциональном выгорании» водителя, которое усугубляется понижением уровней эмоциональной устойчивости и внимания во время процесса вождения длительностью около двух-трех лет. Выделены особенности темперамента и нервно-психические особенности исследуемых, которые определяют влияние на успешность управления и параметры психофизиологической безопасности будущего водителя. Детализированы вопросы профилактики и преодоления чрезмерного эмоционального напряжения в связи с подготовкой будущего водителя к управлению автотранспортом. Также выделена экстренность недопущения эмоционально неустойчивого состояния, которое потенциально может повлечь утрату внимания и уверенности в себе, привести к тяжелым последствиям, в том числе психологической сферы.

Ключевые слова: Правила дорожного движения, эмоциональная стойкость, курсанты, эмоциональная нагрузка, эмоциональное выгорание.

Chernyshov V.

Post graduate student, University of Modern Knowledge

FORMATION OF EMOTIONAL STABILITY OF CANDIDATES FOR DRIVERS WHEN STUDYING TRAFFIC RULES

Abstract. In the article the separate aspects of psychological readiness of drivers are considered to the management. An increase level of physical and psychological danger is accented at a management a motor transport. In this connection a slope is done on the analysis of pre-conditions of readiness of future drivers to adaptation in the conditions of the new specific activity related to the management and co-operating with other participants of travelling motion. The necessity of accented attention of future drivers is reasonable on the psychological constituents of participation travelling and possible psychological and psycho-physiological risks for students. The basic constituents of estimation of readiness of students are described to driving at the study of rules of travelling motion and practice after a helm. Important qualities and lines that must be inherent to the future drivers for successful realization of management are certain, and also for a comfort feel after a helm. Attention is accented on the concept of the emotional burning down of driver that links the decline of levels of emotional firmness and attentiveness at a management certain term of time (2–3 years). The features of temperament and neuropsychic features of investigated that have qualification influence on success of management and parameters of psycho-physiological safety of future driver are distinguished. The question of prophylaxis and overcoming of excessive emotional tension is gone into detail from connection with preparation of future drivers to the management a motor transport, and urgency is distinguished of non-admission emotionally of the unstable state that can result in the loss of attentiveness and confidence in itself during a management, and to result in heavy consequences, including for the psychical sphere of driver.

Key words: rules of travelling motion, emotional firmness, candidates in a driver, emotional loading, emotional burning down of drivers.

Стаття надійшла до редакції 09.04.2021

УДК 364-786:[159.98:338.48-2-056.26]

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241362](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241362)**Чупіна К. О.**

аспірант кафедри психології,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
м. Умань, вул. Садова 2
e-mail: katarinka_chupina@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-7479-0365

РЕАБІЛІТАЦІЯ ЗАСОБАМИ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто комплексне питання психологічної реабілітації засобами інклюзивного туризму. Проаналізовано поняття інклюзивного туризму та зроблений огляд літератури з даного питання. Під час дослідження нами використані теоретичні методи, серед яких аналіз, синтез, порівняння та емпіричне дослідження. Для визначення рівня самооцінки та адаптації осіб з інвалідністю було використано методіку дослідження соціально-психологічної адаптації К. Роджерса — Р. Даймонда, методіку «Оцінка рівня комунікабельності» Ряховського, методіку САН (самопочуття, активність, настрої). За результатами дослідження виявлено, що основна частина осіб з інвалідністю, які здобувають освіту у ЗВО, мають адекватний рівень адаптації, добре розуміють що все залежить від них, та на передній план ставлять свою особистість, а не прояви інвалідності. На жаль, близько 15–20 % мають проблеми зі самосприйняттям та рівнем адаптації. Для корекції негативних проявів розроблено тренінгову програму.

Ключові слова: реабілітація, тренінгова програма, інклюзивний туризм, особи з інвалідністю.

Постановка проблеми. За останнє десятиліття значно збільшилась кількість осіб з інвалідністю, за невтішною статистикою Національної асамблеї людей з інвалідністю, понад 15 % населення світу мають ту чи іншу форму інвалідності [7]. Окрім природних причин, таких як хвороби або нещасні

випадки в Україні кількість осіб з інвалідністю збільшується внаслідок воєнних дій на Сході країни, що вимагає своєчасного реагування та розроблення реабілітаційних заходів для таких осіб.

Інтеграція осіб з інвалідністю у суспільство є пріоритетною для держави. Підтвердженням цього стала державна програма Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року [8].

Сучасним видом реабілітації, який активно розвивається в Україні, став інклюзивний реабілітаційно-соціальний туризм, завдяки якому можна створити комплексний підхід та до пізнавальної діяльності приєднати фізичну та психологічну реабілітацію. До такого виду реабілітації можна залучити будь-яку людину, незалежно від її фізичних можливостей та за умови забезпечення доступності до об'єктів туристичної інфраструктури.

Інклюзивний туризм (фр. *Inclusif* — що включає, лат. *Include* — роблю висновок, включаю) — процес розвитку туризму, який має на увазі доступність туризму для усіх, в плані пристосування інфраструктури туристичних центрів і об'єктів туристського показу до різних потреб усіх людей, у тому числі інвалідів, літніх, їх опікунів і членів сімей, людей з тимчасовими обмеженими можливостями, сімей з маленькими дітьми тощо [6]. Такий вид реабілітації підходить як учасникам бойових дій, які отримали інвалідність внаслідок воєнних дій, так і особам, які отримали інвалідність унаслідок хвороби або вроджених вад. У статті пропонуємо зупинитись на особах, які здобувають вищу освіту та можуть включати в себе обидві категорії. Адже саме на базі ЗВО можна створити комплексну підтримку, яка буде включати в себе психологічну, фізичну, соціальну реабілітацію, яка проходитиме під час туристичних подорожей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання інклюзивного туризму на сьогодні є аспектом дослідження багатьох вчених, наприклад, Л. Науменко, В. Лепський вперше в Україні почали розробку цього питання та основну увагу звертали на фактичні потреби інвалідів в інклюзивному туризмі та

можливості реабілітації відповідно до їх потреб [4]; перспективи впровадження інклюзивного туризму в систему соціальної реабілітації і туристичного обслуговування в Україні досліджувала Н. Белоусова [1]; особливості інклюзивного туризму як виду реабілітації студентів з інвалідністю розглядають О. Кравченко [5], О. Дишко [2]; увагу до перспектив розвитку інклюзивного туризму в Україні з економічного аспекту виявляє Л. Слатвінська [9], проте малодослідженим залишається саме психологічний аспект під час реабілітації засобами інклюзивного туризму.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість публікацій, які стосуються інклюзивного туризму та його розвитку, його можливостей у туристичній сфері, а також соціального аспекту, невивченим залишається аспект психологічного впливу інклюзивного туризму на особистість.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження стало визначення психологічного аспекту реабілітації засобами інклюзивного туризму, дослідження рівня самооцінки та адаптації серед осіб з інвалідністю, а також розробка тренінгової програми для корекції негативних проявів.

Методи дослідження. Під час дослідження нами використані теоретичні методи, серед яких аналіз, синтез, порівняння та емпіричне дослідження. Для визначення рівня самооцінки та адаптації серед осіб з інвалідністю було використано методику дослідження соціально-психологічної адаптації К. Роджерса — Р. Даймонда, методику «Оцінка рівня комунікабельності» Ряховського, методику САН (самопочуття, активність, настрій).

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно із ЗУ «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» [3] реабілітація — це «система медичних, психологічних, педагогічних, фізичних, професійних, трудових, фізкультурно-спортивних, соціально-побутових заходів, спрямованих на надання особам допомоги у відновленні та компенсації порушених або втрачених функцій організму для досягнення і підтримання соціальної та матеріальної незалежності, трудової адаптації та інте-

грації в суспільство, а також забезпечення осіб з інвалідністю технічними та іншими засобами реабілітації і виробами медичного призначення», зокрема психологічний аспект реабілітації передбачає корекцію та відновлення властивостей особи, психологічних функцій та самоствердження особистості.

Реабілітація постає як інтегрована програма втручань, яка дає можливість людям з інвалідністю та хронічними станами здоров'я досягти максимального збереження здоров'я та добробуту, функціональних ролей та участі у суспільному житті. Психологічна реабілітація включає в себе консультації, розробку програм, корекцію негативних проявів, розвиток задатків та здібностей та зосереджена на наданні послуг для допомоги особам та їх підтримки у подоланні наслідків травм чи хвороб та адаптації до них. Крім того, психологи розглядають наслідки травми або хвороби у життєвому контексті людини як зараз, так і в перспективному розвитку, оскільки потреби людини змінюються з плином часу.

З метою виявлення початкового стану досліджуваної проблеми, а також з метою виявлення проблем, з якими найчастіше стикаються особи з інвалідністю, було проведено діагностику за допомогою методики дослідження соціально-психологічної адаптації К. Роджерса — Р. Даймонда, методики «Оцінка рівня комунікабельності» Ряховського, методики САН (самопочуття, активність, настрій).

Респондентами стали 59 осіб з інвалідністю, які здобувають освіту в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Гендерний аспект до уваги не брався.

За результатами методики дослідження соціально-психологічної адаптації К. Роджерса — Р. Даймонда за шкалою адаптації (яка характеризує пристосування особи до умов навколишнього середовища, формує адекватну систему відносин із соціальними об'єктами, характеризує пластичність поведінки та інтеграцію особистості у соціальне оточення) ми отримали такі результати: низький показник продемонстрували 31,7 % з числа усіх респондентів (вони отримали від 20 % до 33 %), нормальний рівень адаптації продемонстрували 65,1 % (отримавши результати у межах 34 % — 66 %

за даною шкалою), 3,2 % проявляють прагнення постійного спілкування, потребу в знаходженні компанії та розмов (за результат брались респонденти, які отримали 67 %–100 % за даною шкалою).

Самосприйняття характеризується позитивним ставленням до себе, прийняттям себе з недоліками. Самосприйняття розуміється як стиль ставлення до себе чи загальна життєва установка, що виникає на основі зіставлення образу «Я», суб'єкта по відношенню до ідеального образу «Я». Самосприйняття не є завищеною самооцінкою, а є основою для самовдосконалення, саморозвитку, самоактуалізації. За результатами проведеного дослідження за шкалою самосприйняття маємо такі результати: 31,9 % респондентів мають проблеми з самосприйняттям, що в першу чергу пов'язано з їх інвалідністю, та в більшій мірі стосується осіб, які мають видимі вади, та 68,1 % мають адекватний рівень самосприйняття, спокійно приймають свої особливості.

За шкалою емоційної комфортності: 11,3 % респондентів почувають себе не комфортно у даний період часу, мають проблеми з відчуттям благополуччя, мають страхи щодо реалізації своїх бажань і потреб, та 88,7 % досить комфортно себе почувають, мають плани та знають, як їх реалізувати, адекватно усвідомлюють свої можливості в контексті сьогодення.

Інтернальність людини є особливо важливим показником, адже дозволяє зрозуміти, наскільки особи з інвалідністю розуміють, що з ними трапляється, залежить від її особистих якостей та є закономірним результатом їх власної діяльності. Їх також характеризує емоційна стабільність, ініціативність, товариськість, за результатами дослідження за даною шкалою 28,3 % вважають, що далеко не все залежить від них, вони мають право на особливу допомогу та підтримку, зокрема це стосується вступу до університету, навчання та пріоритетного працевлаштування, 70,1 % вважають що все в їх житті залежить від них, вони прагнуть самостійно навчатись, опанувати неформальні курси для збільшення своїх шансів під час працевлаштування або отримання стипендії, перебільшення мають 1,6 %, які вважають, що чим більше вони будуть знати,

тим більше шансів на працевлаштування, такі студенти прагнуть брати участь в усіх заходах незалежно від потреби для їх спеціальності.

За шкалою домінування, яке розуміється як прагнення влади, отримано такі результати: 31,6 % прагнуть до керівних посад в органах студентського самоврядування, центрах або товариствах, в той же час інших 68,4 % повністю влаштовує роль учасників.

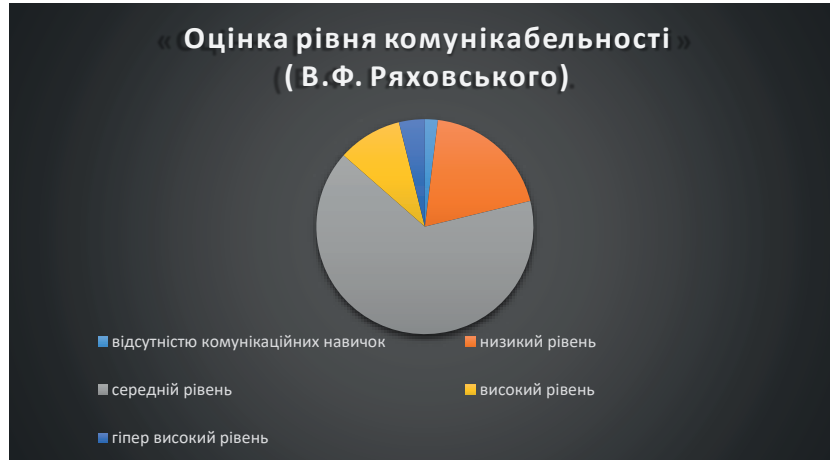
За загальним результатом ми бачимо, що основна частина осіб з інвалідністю, які здобувають освіту у ЗВО, мають адекватний рівень адаптації, добре розуміють, що все залежить від них та на передній план ставлять свою особистість, а не прояви інвалідності. На жаль, близько 15–20 % (в залежності від шкали) мають проблеми з самосприйняттям та рівнем адаптації.

Для визначення рівня комунікабельності студентів з інвалідністю нами було проведено діагностування за допомогою методики «Оцінка рівня комунікабельності» (В. Ф. Ряховського). Проведене дослідження дає нам змогу стверджувати, що 1 % респондентів характеризується відсутністю комунікаційних навичок. Навіть близькому оточенню не легко спілкуватися з ними. На них важко покладатись у справі, яка потребує групових зусиль. 10 % респондентів характеризується замкнутістю, мовчазністю, віддають перевагу самотності. Нова робота і необ-

хідність нових контактів, якщо і не приводять до паніки, то надовго виводять їх з рівноваги. 34 % респондентів показують середній рівень комунікабельності, що дозволяє їм в незнайомій обстановці почувати себе цілком упевнено. Нові проблеми їх не лякають, та все ж з новими людьми сходяться з обережністю, в суперечках і диспутах будь участь неохоче. 48 % респондентів з нормальним рівнем комунікабельності. Допитливі, охоче слухають цікавого співбесідника, достатньо терплячі у спілкуванні, відстоюють свою точку зору без запальності. Без неприємних переживань йдуть на зустріч з новими людьми. В той же час не люблять галасливих компаній; екстравагантні витівки і багатослівність викликають у них роздратування.

5 % респондентів достатньо товариські (іноді навіть понад міру). Характеризуються цікавістю, балакучістю, люблять висловлюватися з різних питань, що час від часу викликає роздратування оточуючих. Охоче знайомляться з новими людьми. Люблять бути в центрі уваги, нікому не відмовляють в проханнях, хоча не завжди можуть їх виконати.

2 % респондентів, надзвичайно товариські, завжди в курсі всіх справ, люблять брати участь у всіх дискусіях, хоча серйозні теми можуть викликати у них мігрень або навіть нудьгу.

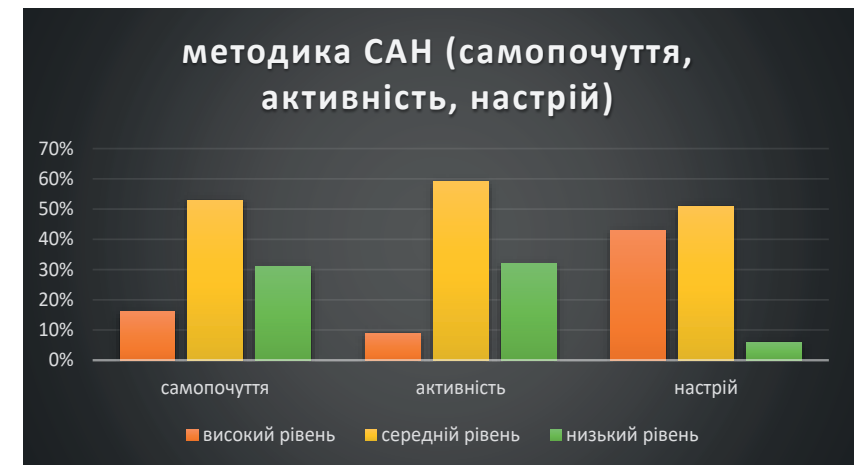
Охоче беруть слово з будь-якого питання, навіть якщо мають про нього поверхневе уявлення. Усюди відчують себе «в своїй тарілці». Результати цієї методики ще раз підтвердили результати попередньої методики в шкалі «адаптованість» та підтвердили потребу в тренінговій програмі.

З метою вивчення загального стану особистості використано методику САН (самопочуття, активність, настрої), яка розподілена на 3 блоки, пропонуємо кожен з них розглянути окремо.

Показник самопочуття (характеризує загальний стан фізичного здоров'я): 53 % характеризують свій стан здоров'я як добре (5–8 позитивних відповідей), 31 % — як задовільний (3–5 позитивних відповідей), 16 % характеризують своє здоров'я відмінним (8–10 позитивних відповідей).

За показником активності 59 % відзначили, що мають середній рівень активності, 9 % зазначили, що мають високий рівень активності та 32 % зазначили, що їх активність є низькою.

За шкалою настрою 43 % відзначили, що мають в більшій мірі чудовий настрій, 51 % мають добрий настрій та 6 % відзначили, що їх настрій є задовільним.

Спираючись на результати дослідження та відповідно до мети роботи, нами було розроблено тренінгову програму.

Соціально-психологічний тренінг є однією з форм групової роботи та спрямований на покращення та розвиток навичок та умінь учасників, а також отримання нових знань певної тематики. Під час тренінгу учасники підвищують рівень своїх комунікативних навичок, мають змогу познайомитись з іншими учасниками та спробувати нові стратегії поведінки у доброзичливому та безпечному середовищі [10]. Програма буде спрямована на корекцію самооцінки, комунікабельності, рівня адаптованості та покращення soft skills. Програма буде реалізована у змішаному форматі, частина тренінгів буде проведена у закладі освіти, інша буде поєднана з інклюзивними турами, які організуються для осіб з інвалідністю, включає в себе 3 блоки та розрахована на 4 місяці.

Блок 1 (тренінги проводяться в ЗВО)		
1	Командотворення	2 години
2	Ефективне управління часом	2 години
3	Ефективна боротьба зі стресом	3 години
4	Гнучкість/адаптивність	3 години
Блок 2 soft skills (змішаний формат)		
5	Емоційний інтелект	2 години
6	Комунікація та ефективні стратегії співпраці	3 години
7	Публічні виступи	4 години
8	Лідерство в освітньому середовищі	2 години
9	Розвиток креативності	2 години
10	Цілі та цілепокладання	2 години
Блок 3 проєктний менеджмент (змішаний формат)		
11	Проєктна діяльність	2 години
12	Фандрейзинг	3 години
13	Командна робота: ефективне управління командою	2 години
14	SWOT-аналіз проєкту	2 години
15	Створення спільного інклюзивного туру	6 годин
16	Реалізація туру	до 3 місяців після завершення програми
Всього		40 годин

Висновки. Одним з сучасних видів реабілітації виступає інклюзивний туризм, який окрім фізичної реабілітації включає психологічний аспект.

Реабілітація постає як інтегрована програма втручань, яка дає можливість людям з інвалідністю та хронічними станами здоров'я досягти максимального збереження здоров'я та добробуту, функціональних ролей та участі у суспільному житті.

За результатами дослідження виявлено, що основна частина осіб з інвалідністю, які здобувають освіту у ЗВО, мають адекватний рівень адаптації, добре розуміють, що все залежить від них, та на передній план ставлять свою особистість, а не прояви інвалідності. На жаль, близько 15–20 % мають проблеми з самосприйняттям та рівнем адаптації.

Для корекції негативних проявів розроблено тренінгову програму, яка буде спрямована на корекцію самооцінки, комунікабельності, рівня адаптованості та покращення soft skills. Програма буде реалізована у змішаному форматі, частина тренінгів буде проведена у закладі освіти, інша буде поєднана з інклюзивними турами.

Перспективи подальших досліджень. Перспективним напрямком є продовження практичного дослідження з даної тематики, реалізація тренінгової програми, проведення заключного діагностування та визначення впливу інклюзивного туризму як засобу саме психологічної реабілітації для осіб з інвалідністю, які здобувають освіту в ЗВО.

Список використаних джерел та літератури

1. Белоусова Н. В. Теоретичні аспекти розвитку інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму в Україні / Н. В. Белоусова // Наукові записки СумДПУ імені А. С. Макаренка. Географічні науки : збірник наукових праць / Міністерство освіти і науки України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка ; Українське географічне товариство, Сумський відділ ; редкол.: Б. М. Нешатаєв (гол. ред.), А. О. Корнус та ін. — Суми, 2018. — Вип. 9. — С. 205–212.
2. Дишко О. Л. Особливості інклюзивного туризму як виду реабілітації студентів з інвалідністю [Електронний ресурс] / О. Л. Дишко // Сучасні питання фізичної реабілітації, рекреації та фізичного виховання різних груп населення. — 2019. — Режим доступу: http://journals.urau.ua/frir_journal/article/view/193719
3. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. — 2006. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>

4. Інклюзивний туризм як вид реабілітації: сучасні потреби інвалідів / [Л. Ю. Науменко, В. В. Лепський, С. В. Макаренко та ін.]. // Український вісник медико-соціальної експертизи. — 2015. — № 2. — С. 23–26..
5. Кравченко О. О. Нормативно-правові засади впровадження інклюзивного туризму як засобу реабілітації дітей та молоді з особливими освітніми потребами / О. О. Кравченко // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України Серія: Педагогічні науки. — 2020. — № 1. — С. 128–147.
6. Кравченко О. Підготовка майбутніх соціальних працівників до надання соціальних послуг видами інклюзивного туризму / О. Кравченко, Н. Коляда, С. Каштан // Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції: збірник наукових праць. — Кропивницький — ЛТ НАУ 2019, 2019.
7. Національна асамблея людей з інвалідністю [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://naiu.org.ua>
8. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: Розпорядження КМУ [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. — 2021. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-p#Text>
9. Слатвінська Л. А. Перспективи розвитку інклюзивного туризму в Україні [Електронний ресурс] / Л. А. Слатвінська // Державне управління: удосконалення та розвиток. — 2020. — Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1684>
10. Тренінги з лідерства [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://cpls.kubg.edu.ua/sluzhinnia/treninhy-z-liderstva.html>

References

1. Bielousova, N., 2018. Teoretychni aspekty rozvytku inkluzyvnoho rehabilitatsiino-sotsialnoho turyzmu v Ukraini. Naukovi zapysky SumDPU imeni A. S. Makarenka. Neohrafichni nauky : zbirnyk naukovykh prats, 9, pp.205–212(in Ukrainian).
2. Dyshko, O., 2021. Osoblyvosti inkluzyvnoho turyzmu yak vydu rehabilitatsii studentiv z invalidnistiu. [online] Journals.uran.ua. Available at: <http://journals.uran.ua/frir_journal/article/view/193719> [Accessed 8 April 2021] (in Ukrainian).
3. Pro rehabilitatsiiu osib z invalidnistiu v Ukraini. (2006). Ofitsiyniy vebportal parlamentu Ukrainy. [online] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>> [Accessed 8 April 2021] (in Ukrainian).
4. Naumenko, L. Iu., Lepskyi, V. V. and Makarenko, S. V. (n.d.). Inkluzyvnyi turyzm yak vyd rehabilitatsii: suchasni potreby invalidiv. Ukrainskiy visnyk medyko-sotsialnoi ekspertyzy, № 2, pp.23–26 (in Ukrainian).
5. Kravchenko, O.(2020). Normatyvno-pravovi zasady vprovadzhennia inkluzyvnoho turyzmu yak zasobu rehabilitatsii ditei ta molodi z osoblyvymy osvithnimy potrebamy. Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonoї sluzhby Ukrainy Serii: pedahohichni nauky, 1, pp.128–147 (in Ukrainian).

6. Kravchenko, O. and Koliada, N. (2019). Pidhotovka maibutnikh sotsialnykh pratsivnykiv do nadannia sotsialnykh posluh vydamy inkluzyvnoho turyzmu. Materialy V Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii "Teoretychni i prykladni napriamky rozvytku turyzmu ta rekreatsii v rehionakh Ukrainy." (in Ukrainian).
7. Natsionalna asambleia liudei z invalidnistiu. (2015). Natsionalna Asambleia liudei z invalidnistiu Ukrainy. [online] Available at: <https://naiu.org.ua> [Accessed 4 Mar. 2021] (in Ukrainian).
8. Ofitsiyniy vebportal parlamentu Ukrainy. (2021). Zakonodavstvo Ukrainy. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-> [Accessed 3 Apr. 2021] (in Ukrainian).
9. Slatvinska, L. (2020). ASPECTS OF ACCESSIBLE TOURISM DEVELOPMENT IN UKRAINE. Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok, [online] (5). Available at: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1684>. [Accessed 29 Mar. 2021] (in Ukrainian).
10. Tsentri prohram z liderstva sluzhinnia. (2021). Treninhy z liderstva. [online] Available at: <http://cpls.kubg.edu.ua/sluzhinnia/treninhy-z-liderstva.html> [Accessed 5 Mar. 2021] (in Ukrainian).

Чупина Е. А.

аспірант кафедри психології,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тычины
Умань, ул. Садовая 2
katarinka_chupina@ukr.net

РЕАБИЛИТАЦИЯ СРЕДСТВАМИ ИНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМА: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье рассмотрен комплексный вопрос психологической реабилитации средствами инклюзивного туризма. Проанализированы понятия инклюзивного туризма и сделан обзор литературы по данному вопросу. В ходе исследования нами использованы теоретические методы, среди которых анализ, синтез, сравнение и эмпирическое исследование. Для определения уровня самооценки и адаптации среди лиц с инвалидностью были использованы методика исследования социально-психологической адаптации К. Роджерса — Р. Даймонда, методика «Оценка уровня коммуникабельности» Ряховский, методика САН (самочувствие, активность, настроение). По результатам исследования выявлено, что основная часть лиц с инвалидностью, которые получают образование в университете, имеют адекватный уровень адаптации, хорошо понимают, что все зависит от них, и на передний план ставят свою личность, а не проявления инвалидности. К сожалению, около 15–20 % имеют проблемы со само-

восприятием и уровнем адаптации. Для коррекции негативных проявлений разработанна тренинговая программа.

Ключевые слова: реабилитация, тренинговая программа, инклюзивный туризм, лица с инвалидностью.

Chupina K.

PhD-student,
Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University
Uman, street Sadova 2
katarinka_chupina@ukr.net

REHABILITATION BY INCLUSIVE TOURISM: PSYCHOLOGICAL ASPECT

Abstract. The article considers the complex issue of psychological rehabilitation rehabilitation by means of inclusive tourism. Rehabilitation emerges as an integrated program of interventions that enables people with disabilities and chronic health to achieve maximum health and well-being, functional roles and participation in public life. During the research we used theoretical methods, including analysis, synthesis, comparison and empirical research. To determine the level of self-esteem and adaptation among people with disabilities were used methods: methods of research of socio-psychological adaptation of K. Rogers — R. Diamond, methods of “Assessment of the level of sociability” Ryahovsky, methods of SAN (health, activity, mood). According to the results of the research, the majority of people with disabilities who receive education in the university have an adequate level of adaptation, understand well that everything depends on them and put their personality in the foreground, not manifestations of disability. Unfortunately, about 15–20 % have problems with self-perception and level of adaptation. To correct the negative manifestations, a training program has been developed, which will be aimed at correcting self-esteem, sociability, level of adaptability and improvement of soft skills. The program will be implemented in a mixed format, part of the training will be conducted in an educational institution, the other will be combined with inclusive tours.

Key words: rehabilitation; training program; inclusive tourism; people with disabilities.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2021р.

УДК 159.955

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241363](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241363)

Шовкова О. Д.

аспірантка кафедри психології та педагогіки Національного університету «Острозька академія», вул.Семінарська, 2, м.Острог, Рівненська обл.
e-mail: oksana.shovkova@oa.edu.ua
ORCID ID 0000-0002-9656-1165

ІЛЮЗІЯ КОНТРОЛЮ ЯК ВИД ІЛЮЗІЇ МИСЛЕННЯ

Люди часто допускають помилки, оцінюючи власний контроль над певною ситуацією, що призводить до виникнення ілюзорного контролю — завищення оцінки впливу поведінки індивіда на неконтрольовані результати. Віра у власну здатність контролювати розвиток подій та впливати на їхні наслідки пов'язана з суб'єктивною оцінкою ймовірності цих подій індивідом з огляду на його внутрішні цінності та задоволення власних потреб. У статті здійснено теоретичний аналіз поняття «ілюзія контролю» у когнітивній психології: розглянуто наукові підходи, чинники, що призводять до виникнення ілюзії контролю та мають вплив на її прояви, а також причини, що сприяють проявам ілюзорного контролю.

Ключові слова: ілюзія мислення, ілюзія контролю, мислення, ймовірність, евристики.

Постановка проблеми. Визнаючи причинно-наслідковий зв'язок між визначеними діями та певними результатами, люди схильні ірраціонально визнавати, що здатні за допомогою власних навичок контролювати не лише конкретні індивідуальні результати, а й випадкові події також. Віра у власну здатність контролювати розвиток подій та впливати на їхні наслідки пов'язана з суб'єктивною оцінкою ймовірності цих подій. Зацікавленість у позитивному розв'язанні проблеми, активна участь у її розв'язанні та задалегідь відомий сприятливий результат, як правило, сприяють тому, що очікування передбачуваного ствердого наслідку оцінюється вище. Чим більше люди вірять

у власний вплив на результат події та її контрольованість, тим вище оцінюють її ймовірність [16]. Проте найчастіше віра у контрольованість ситуації виявляється ілюзорною й відповідно у таких випадках оцінка ймовірностей подій виявляється помилковою — завищеною або заниженою [4].

З явищем ілюзії контролю тісно пов'язаний ефект «надмірної впевненості» у власних силах та здібностях, коли люди помилково приписують потенційні результати своїм природним задаткам та талантам, а не зовнішнім чинникам або удачі. Гіперболізація особистого впливу на результат події сприяє виникненню ілюзії контролю над ситуацією, що може вплинути на поведінку людини як у професійному, так й у повсякденному житті, призводячи до помилок в оцінці ймовірностей випадкових подій [22]. Неволодіння/неповнота базових спеціальних знань, неналежна компетентність у статистичному аналізі даних, ігнорування теорії ймовірностей, власна самовпевненість, одночасно з інтуїтивним прирівнюванням кореляції до причинно-наслідкового зв'язку здатні призвести до прийняття неважливого рішення та отримання менш бажаних результатів. Хоча з іншого боку, за умов адекватної оцінки ймовірностей віра у контрольованість подій може бути цілком обґрунтованою стосовно цілого ряду ситуацій, оскільки людина, яка прагне до позитивного результату (або уникає негативних наслідків), здатна вплинути на те, що з нею відбувається й тим самим збільшити ймовірність успіху [16; 4].

Не всі події піддаються контролю, тому з метою передбачення наслідків дій вважаємо важливим з'ясувати, що впливає на виникнення та розвиток ілюзії контролю, враховуючи її здатність позначатися на будь-яких рішеннях та аспектах повсякденного життя. Однією з цілей нашого дослідження є намагання пояснити феномен ілюзії контролю вже відомими даними щодо когнітивних процесів загалом, з метою уникнення припущення будь-якого спеціального механізму, який відповідає виключно за явище ілюзії контролю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості прояву ілюзорного контролю в різних сферах здебільшого розглядалися у роботах закордонних науковців: у соціальній психо-

логії (Langer; Thompson; Fast; Gino), сфері психічного здоров'я (Alloy, Abramson; Taylor, Brown; Novović), сфері мотивації та емоцій (McKenna, Thompson, Langens), процесі прийняття рішень (Heckhausen, Gollwitzer; Koehler; Matute). Експерименти показали, що студентам коледжів притаманна ілюзія керування неконтрольованим світлом, звуком або лотерейним розіграшем (Langer, Alloy, Abramson; Wasserman; Matute; Aeschleman; Msetfi). Повідомлялось про ілюзії контролю у студентів, які намагались вилікувати вигаданих пацієнтів, використовуючи фіктивний лікарський препарат (Blanco), та у користувачів Інтернету, які прагнули заробити очки у неконтрольованій комп'ютерній грі (Matute). Ілюзія контролю відома й серед спортсменів, які часто вважають, що для досягнення успіху важливі певні ритуали або талісмани (Bleak, Frederick) або навіть серед спортивних глядачів, схильних відчувати, що їхня підтримка крізь екран (чи її відсутність) здатна принести успіх улюбленій команді (Pronin). Суб'єкти сфери торгівлі та споживачі також схильні до ілюзії контролю (Fenton-O'Creevy, Kramer, Block), як і самі компанії та організації (Durand) [21].

Дослідження індивідуальних відмінностей прояву ілюзії контролю було пов'язано зі статевою ознакою (жінки, зазвичай, підпадають під сильніший вплив ілюзії контролю, ніж чоловіки; Alloy, Abramson; Wong; Vyse; Wolfradt; Dag), забобонними переконаннями (Rudski), психопатологією (Wolfradt, Dag); колективною поведінкою (Morris; Goldberg) та сферою спорту (Laurendeau). Відомі й дослідження ілюзорного контролю під час психічних розладів, таких як депресія (Alloy, Abramson; Vázquez; Blanco), обсессивно-компульсивних розладів (Reuven-Magril, Reuven) та у сфері фізичного здоров'я (Harris & Middleton) [21].

У вітчизняній науковій літературі проблема ілюзорного контролю під час мисленневих процесів аналізу та обробки інформації залишається на даний час недостатньо дослідженою. Зовсім недослідженим залишається феномен ілюзії контролю у навчальній діяльності студентів ЗВО.

Мета статті — здійснити теоретичний аналіз ілюзії контролю як виду ілюзії мислення у когнітивній психології та визначити напрями її можливого нівелювання.

Виклад основного матеріалу. Збираючи цілісне знання з метою побудови єдиної наукової картини світу, люди самостійно обирають, оцінюють та обробляють різноманітні дані за допомогою різних джерел інформації, проте однакові об'єктивні вхідні дані можна інтерпретувати по-різному. Залежно від особистого сприйняття соціальної реальності, на основі власного сприйняття зворотного зв'язку люди схильні створювати свою власну «суб'єктивну соціальну реальність», що визначає основу їхньої поведінки у соціумі [13]. Когнітивні спотворення здатні впливати на формування переконань та алгоритм дій індивіда, його оцінку соціальних явищ і норм. Мимовільні систематичні помилки у мисленні або шаблонні відхилення, яких неможливо уникнути, що виникають на основі дисфункціональних переконань, впроваджених у когнітивні схеми — концептуальні структури — абстрактні репрезентації типових подій, ситуацій, що використовуються під час сприйняття інформації та використовуються з метою усвідомлення світу, отримали назву «*когнітивні ілюзії*» [2]. Класифікувати ілюзії, пов'язані з мисленням або судженням, досить складно. Згідно з Pohl, ілюзії мислення як когнітивні ілюзії передбачають застосування певного правила (наприклад, теореми Баєса, перевірки гіпотези чи силістичного міркування). Ці правила походять від нормативних моделей (таких як теорія ймовірностей, принцип фальсифікації або логіка) і їхні результати зазвичай служать стандартами, за якими оцінюється діяльність людини. Типовими завданнями для виявлення ілюзій мислення є оцінка ймовірності, перевірка логічного висновку або виявлення прихованого правила [22].

Одним із когнітивних викривлень є переоцінювання індивідом ймовірності особистісного успіху, пов'язане зі здатністю приймати абсолютно випадкові події за контрольовані процеси. Цей феномен отримав назву «*ілюзія контролю*». Langer [16] визначила ілюзію контролю як неадекватно завищене очікування особистісного успіху у порівнянні з об'єктивною ймовірністю. Ефект проявляється, коли людина зацікавлена у позитивному результаті події, будь-яким чином залучена до участі у цій події або успішний результат події відомий індивіду заздалегідь [2]. З метою подальшої розробки концепції ілюзії контролю до-

слідники маніпулювали умовами, що змушували людей робити надто узагальнені судження щодо контролю, непередбачених ситуацій, здатності до прогнозування тощо. Різні дослідження використовували відмінні оперативні визначення ілюзії контролю. Ці визначення можна класифікувати як прогнозування ймовірності успіху, як визначення ймовірних ситуацій, як контрольне оцінювання та неоднозначні дії, які важко віднести до одного з попередніх трьох класів [24].

Дослідження феномена «ілюзії контролю» у психології базується на трьох підходах: 1) аналізі пріоритетів варіантів (Langer); 2) експериментальних дослідженнях вимірювання рівня уявного контролю (Alloy, Abramson); 3) самозвітах суб'єктів, пов'язаних з контролем (McKenna) [22].

Досліджуючи поведінку студентів під час участі у лотереї, Langer виявила, що віра у контрольованість ситуації, а саме: право вибору лотерейного білета та наявність білета з певними «щасливими» символами впливали на оцінку ймовірності виграшу. Вплив ілюзорного контролю виявлявся й під час випадкової карткової гри, коли оцінка опонента як некомпетентного впливала на самовпевненість гравця, підвищуючи його впевненість в успіху, що було підтверджено розміром ставок [16]. Langer також зауважила, що відсутність здатності відрізнити завдання з випадковим результатом від завдання з закономірним результатом, яке пов'язано із застосуванням навичок, свідчать, що об'єктивна ймовірність, мабуть, не найважливіша змінна, що керує поведінкою суб'єктів. Зазначивши, що відкрита та прихована поведінка людей спрямовані на отримання максимальної ймовірності успіху, Langer вперше виокремила чинники, пов'язані з навичками, що можуть впливати на виникнення ілюзії контролю: *суперництво (конкуренція), активне та пасивне залучення, вибір, вплив чинника обізнаності під час випадкових ситуацій* [16].

Індивіди можуть розглядати результат своїх дій як випадковий результат, що виник під дією зовнішніх факторів, або як наслідок власних дій, здібностей, умінь та навичок. Як зазначали Бибрих та Орлов [3], переоцінювання об'єктивної ймовірності виграшу у завданнях з випадковим результатом пов'язане з орі-

ентацією індивіда переважно на величину мотивів заохочення, а не на ймовірні умови дій щодо досягнення виграшу, що одночасно з переоцінкою ймовірнісного зв'язку між метою та результатом вчинку призводило до розгляду об'єктивно незалежних елементів завдання як залежних один від одного, тобто завдання з випадковим результатом (шанс) розглядалось як завдання на навички. У завданнях з випадковим результатом спостерігається зазвичай асиметричне приписування: удачу частіше приписують внутрішнім чинникам, а невдачу — зовнішнім факторам. Внутрішнє приписування удачі у завданнях з випадковим результатом, на думку Бибрих та Орлова, можливо пов'язане з феноменом псевдоздібностей та є специфічним відображенням цих здібностей з метою отримання результату. Поєднання псевдоздібностей та внутрішнього характеру приписування часто створює із завдання з випадковим результатом завдання на навички з типовими для нього переживаннями успіху, невдачі й особистої відповідальності за результати своїх дій. Приписування неуспіхів зовнішнім чинникам пов'язано, очевидно, з недиференційованістю псевдоздібностей, що ускладнює їхнє гнучке співвідношення як з успіхами, так і з невдачами. Можливо, що зовнішній характер приписування неуспіхів у завданнях з випадковим результатом пов'язаний з більш інтенсивним їхнім переживанням, порівняно з переживанням успіхів [3].

Бибрих та Орлов [3] також зауважують, що водночас спостерігається своєрідна раціоналізація випадкового зв'язку мети та результату — уявлення щодо специфічних здібностей у завданнях з випадковим результатом. Ці феномени суб'єктивної псевдозалежності незалежних подій, псевдоздібностей дуже стійкі й часто виникають, подібно оптичним ілюзіям, навіть тоді, коли суб'єкт «знає» об'єктивний стан речей. Характерною особливістю раціоналізації випадкового зв'язку між метою дії та її результатом у термінах псевдоздатностей є те, що «залежний», «закономірний» характер цього зв'язку виступає як результат не лише однієї будь-якої псевдоздібності. Зрозуміло, що об'єктивно не існує здатності, релевантної діям з випадковим результатом, тому в якості псевдоздібностей виступають, як правило, багато властивостей індивіда: уважність, передбачливість, інтелект, хитрість і навіть вік [3].

Дослідження Alloy, Abramson пропонувало студентам оцінити ступінь випадковості між їхніми реакціями (натискання/не натискання вимикача) й результатом (ввімкненням світла) та вплив особистого контролю на ситуацію. Було виявлено, що учасники переоцінювали міру випадковості між особистими відповідними реакціями та результатами попри об'єктивну міру непередбачуваних обставин. Валентність результату вплинула на ілюзію контролю. Ілюзорний контроль був набагато виразнішим у жінок, ніж у чоловіків. Дослідження Langer [16] надало підказку цієї інтерпретації: чоловіки, на відміну від жінок, не демонструють ілюзії контролю у тих дослідженнях, де присутній високий рівень потреби у раціональності [8]. Alloy та Abramson виявили, що за відсутності об'єктивних непередбачуваних чинників люди здебільшого не застосовують математичних правил випадковості для прогнозування, використовуючи ряд не завжди обґрунтованих евристичних методів, здатних призводити до неточних, помилкових суджень стосовно контролю. Використання евристик змушує робити прогнози на основі подібності оцінок між доказами та прогнозованим результатом, спонукає прогнозувати на основі легкості, з якою приходять на думку відповідні випадки передбачуваної події [5]. Використання евристик дозволяє сформулювати більш або менш точні обґрунтовані судження, проте часто здатне призводити й до систематичних помилок [8].

Самозвіти стосовно контролю власної поведінки за різних обставин McKenna виявили, що оцінювання власного успіху респондентами-водіями є вищим за умови особистого керування авто під час непередбачуваної ситуації на дорозі, ніж якби контроль над цією ситуацією залежав від іншої людини. Під впливом ілюзії контролю водії вважали, що завдяки особистим навичкам вони можуть створити відносну несприйнятливості до негативних подій, таких як аварії на дорозі, проте коли елемент контролю усували, кількість суджень стосовно невразливості на дорозі різко зменшувалась [19]. Переконавання індивідів щодо переваг особистого контролю над ситуацією можуть бути й ілюзорними, адже інші водії можуть гідно справитися з подібними непередбачуваними проблемами.

Теоретичну модель для розуміння сприйняття людьми контролю було надано Gino з колегами: *індивіди неточно оцінюють свій особистий контроль*. Зокрема, коли контроль об'єктивно низький, люди схильні переоцінювати його, проте коли контроль об'єктивно високий, передбачалось, що люди недооцінюватимуть його [12]. Таким чином, неточне сприйняття контролю може мати потенційні наслідки стосовно поведінки людей у ситуаціях, важливих для групових та організаційних процесів й результатів, де люди не здатні здійснювати повний контроль.

За Langer, на прояв ілюзії контролю мають вплив такі чинники: *особиста включеність* (індивід, який бере участь у події, схильний до прояву ілюзії контролю ситуації); *звичність* (у незнайомих умовах людина діє обережніше й не виявляє ініціативу, тоді як в повторюваних ситуаціях вона відчуває впевненість у своїх знаннях та силах і може піддатись впливу ілюзії контролю); *успішний результат* (ймовірність прояву ілюзії контролю вища, коли успішний результат відомий заздалегідь, і нижча, якщо індивіду невідомо, який результат є сприятливим); *спрямованість на успіх* (на індивіда діє заохочувальна мотивація, наприклад, якщо результат ситуації може бути позитивним (грошовий приз), то це активізує ілюзію контролю); *настрій індивіда* (від психоемоційного стану людини залежить рівень її схильності до ілюзії контролю) [2].

Експерименти продемонстрували, що *належність до влади або володіння нею* може призводити до зростання ілюзорного контролю. Fast з колегами припустили, що наявність владних повноважень є однією з ознак, що посилює відчуття контролю над подіями, навіть коли ці події випадкові й не пов'язані з джерелом та контекстом влади [11].

Причини виникнення ілюзії контролю підсумували Thompson з колегами [24; 25] — це *чинники, пов'язані з практичним досвідом та навичками, інтенціональність*, що включає ступінь передбачуваності результату, орієнтацію на досягнення успіху, бажаність, потребу в результаті та /або прагнення контролю, сприйняття своєї здатності досягти такого результату, *логічність (наявність зв'язку) між поведінкою й результатом та відсутність зв'язку з реальністю* [24; 25]. Langens [15] допо-

внив ці чинники фактором *впливу регуляційної спрямованості особистості*. Зокрема теорія регуляційної спрямованості (Higgins, 1997; 1998) передбачає, що перебуваючи у фокусі поступального розвитку, індивіди надають особливого значення відповідності між своїми діями та передбачуваним результатом, що може сприяти виникненню ілюзії контролю навіть за відсутності об'єктивного зв'язку між ними [15].

На основі емпіричних результатів було виявлено й інші чинники, здатні впливати на сприйняття контролю у завданнях із випадковими результатами. Зокрема такими чинниками можуть бути *сприйняття особистої вдачі, час прийняття рішення, локус контролю, стиль сприйняття контролю та його бажаність, послідовність результатів* (успішні результати на початку, в кінці або рівномірні впродовж експерименту), *можливість застосовувати практичні навички, частота підкріплення результату, потреба в результаті, усвідомлення випадковості отриманих результатів* [1; 10; 20]. Ступінь реальності впливів цих чинників вимагає подальшого вивчення, оскільки вони розглянуті лише у декількох дослідженнях.

Одним із чинників, якому приділяється значно менше уваги, є *особистісний фактор*. На думку Ejoва [10], це частково пов'язано з тим, що у межах основної парадигми ілюзія контролю вважається загальним ефектом. Зокрема індивідуальні особливості людей, які, ймовірніше, будуть брати участь у ритуалах або забобонах, виконуючи повторювані формальні послідовні дії, відмінні від технічних, навчальних та професійних здобутків, що, на їхню думку, можуть впливати на удачу або на інші зовнішні чинники, є також важливим для прогнозування виникнення ілюзорного контролю [23]. Як зазначають Rudski та Edwards, багато пов'язаних зі спортом забобонів не обов'язково ефективно впливають на продуктивність та результат змагання. Успіх у спортивних змаганнях часто залежить від навичок і становища суперників, тоді як танцювальні виступи та іспити більш тісно пов'язані з особистістю. Учасники дослідження у самозвітах часто припускали, що використання ритуалів допомагало їм зосередитися та розслабитися або адекватніше реагувати на усі можливі наслідки гри, проте якщо

мотивація використання ритуалу полягає в забезпеченні відчуття контролю, то сприйняття й фактичне використання цих ритуалів може створювати аналогічні ілюзії [23].

У тих випадках, коли псевдоздібність індивіда розглядається як наслідок особливих властивостей ситуації або завдання, спостерігається феномен, характерний для процесу цілеутворення у завданнях з випадковим результатом, — так звані магічні дії. Зазвичай магічні дії спрямовані на складові завдання та є своєрідним проявом псевдоздібностей [3]. Зокрема деякі студенти вважають, що здатні контролювати ситуацію під час сесії за допомогою особливих ритуалів і неохоче порівнюють оцінки, отримані з використанням своїх талісманів та без них. Студенти, які частіше покладались на заботони, не були впевнені в результаті через незадовільну підготовку або низький рівень навичок. Зі зростанням важливості результату ймовірність використання ритуалу у цих студентів збільшувалась. Використання ритуалів дає учасникам підвищене відчуття контролю над ситуацією, навіть якщо цей контроль ілюзорний [23]. Здається, що виникнення ілюзії контролю легко зменшити, попереджаючи студентів про альтернативні пояснення подій, які вони намагаються контролювати. Однак експерименти свідчать, що коли людей попереджають про інші потенційні пояснення очевидного успіху нетрадиційної медицини чи будь-якого талісману, вони все одно не бажають переглядати основи базових переконань [26].

Окрім особистісного фактора однією зі змінних, що найбільш чітко впливає на розвиток ілюзії контролю, є *ймовірність результату*. Інша змінна, що, як відомо, має вплив на ілюзорний контроль, — *ймовірність відповідної реакції* (або у більш загальному сенсі — *ймовірність виникнення потенційної причини*). Чим вище ці дві ймовірності, тим вище ймовірність збігу між потенційною причиною і результатом і, отже, вища ймовірність виникнення ілюзії контролю. Зокрема з погляду теорії асоціативного навчання ілюзія контролю розглядається як систематичне когнітивне викривлення в умовах виявлення причинно-наслідкових зв'язків [21]. Під час осмислення подій загалом систематичні спотворення причинно-наслідкових зв'язків є дуже поширеним явищем [9]. Якщо у свій час певна поведінка

(дії) та ситуація були тісно пов'язані, існує схильність розглядати їх як причинно-наслідкові зв'язки [20]. Це неправильне сприйняття зв'язку між власними діями та бажаним результатом може відбуватися з огляду на різні механізми, наприклад, надання більшого значення підтверджувальним випадкам з бажаним результатом та відповідно зменшення цінності інформації, де позитивний результат відсутній; розбіжності в оцінюванні різних типів інформації, коли перевага віддається випадкам, у яких присутні потенційна причина й результат, і знецінюються події, де причина та результат відсутні; неоднакове сприйняття контекстної інформації, коли результати та причини подій невідомі для оцінки тощо [24; 21]. Люди можуть відчувати, що вони усвідомлюють зв'язок між своєю дією та конкретним результатом, базуючись на спостереженні лише кількох пар «дія — результат», проте цих даних недостатньо для визначення умовних ймовірностей. Використання цього зв'язку для оцінювання контролю може сформувати відчуття контролю без спостереження за поведінкою та результатами, оскільки попередні асоціації між двома елементами або передбачуваний зв'язок можуть бути встановлені лише на основі подібності у значенні або попередніх очікувань. Ідея стосовно використання зв'язку між власними діями та результатом може допомогти пояснити наявність контролю у тих сферах, де індивіди безпосередньо не спостерігали випадковості між тим, що вони роблять, й тим, що надалі відбувається [24]. Виокремивши зв'язок ілюзії контролю з ймовірністю відповідної реакції, Matute з колегами [17] стверджували, що єдиним способом дізнатись про особистий контроль є одночасна перевірка та з'ясування того, що відбуватиметься, коли індивіди здійснюють відповідну реакцію, та що станеться, коли вони не реагуватимуть. Дослідники резюмують, що надання подібної інформації рівноцінно висвітленню основних принципів наукового мислення [17].

У переважній більшості випадків, коли людина робить висновок про наявність причинного зв'язку між певними подіями, це відбувається миттєво, на рівні інтуїції, якою виступає весь життєвий досвід, накопичені уявлення про те, що зазвичай відбувається в аналогічних випадках, тобто знання певних

закономірностей. Цей процес здійснюється симультанно, без продуманого поетапного аналізу [7]. Усвідомити інтуїтивний зв'язок між діями та бажаним результатом легше, ніж визнати відсутність особистого контролю над подією, що об'єктивно від тебе не залежить або залежить значно меншою мірою. Натомість люди покладаються на простіші, але не обов'язково точні стратегії — евристики. Зокрема Thompson з колегами [25] пояснювали ілюзорний контроль застосуванням простих правил, що можна використовувати для роздумів у якості оцінки особистого контролю над досягненням результату — «евристикою контролю» [25]. Евристика контролю включає два елементи: прагнення людини досягти результату та відчутний зв'язок між власною дією та бажаним результатом [20]. Використання очевидного зв'язку між дією та результатом для оцінки контролю, як і у випадку з іншими евристичними, часто призводить до точного або досить точного судження, проте використання спрощеного методу оцінки зв'язку, а не ймовірних обставин, може призводити й до систематичних помилок мислення, відомих як когнітивні викривлення [24; 5]. За Langens, евристика контролю одночасно з відмінностями у стратегічних напрямках розвитку здатна провокувати вищий рівень ілюзії контролю в осіб, сфокусованих на досягненні своїх цілей, ймовірно, шляхом систематичних помилок під час обробки інформації, на відміну від осіб з низьким сприйняттям контролю, які сфокусовані на профілактиці, пов'язаній з пильністю стосовно виявлення помилок, що можуть призводити до невдач («правильних відмов»), тобто на більш зосередженому способі [15].

За даними науковців, віра у власний контроль над випадковою подією найчастіше пов'язана виключно з особистою здатністю віддавати значну перевагу інформації, яка підтверджує власні переконання всупереч альтернативним доказам, що можуть спростовувати наведені факти [6]. З огляду на вплив особистих переконань, здатних генерувати альтернативні дії для оцінювання, індивіди можуть не точно оцінювати причинно-наслідкові зв'язки, й тому не завжди спроможні отримати та проаналізувати достатньо доказів «за» та «проти», адже пошук варіантів серед альтернативних стратегій розширюється. Зокре-

ма завдяки впливу базових переконань альтернативи, що генеруються, можуть відрізнятися за типом, кількістю варіантів дій або за обома варіантами одночасно. Зі збільшенням кількості альтернативних доказів та використанням метакогнітивного моніторингу можна виявити відсутність особистого контролю над цими зв'язками, проте найчастіше автоматична евристичність поведінки як альтернатива раціональним алгоритмам мислення превалює, оскільки у багатьох випадках вона є найбільш доцільною або й необхідною. Це не сприяє зміні власного способу мислення на метамислення в умовах метакогнітивного контролю, а використання спрощених способів мислення може призводити до когнітивних помилок, зокрема й до ілюзорного контролю [5].

Matute з колегами [18] вважають, що розвиток ілюзій можна передбачити або зменшити, якщо зрозуміти умови, в яких когнітивна система здатна помилятися під час співвідношення причин з наслідками та під час оцінювання випадкових співвідношень. Зазначалось, що причинно зумовлені запитання щодо випадкових обставин спонукають більш точно використовувати фактичну інформацію, ніж оцінні питання щодо ефективності, які здатні породжувати сильніші ілюзії [18]. Науковцями було продемонстровано, що поява та зникнення упередженої оцінки ймовірної ситуації узгоджувались з поняттям обрамлення («фреймінгу») й, отже, залежали від інтерпретації вірогідної події. Koehler з колегами відзначили, що ілюзія контролю з'являлась тоді, коли випадкове завдання було «обрамлено» як завдання на особистісні навички [14]. Перефразоване ж завдання з урахуванням множинності подій сприяло руйнації обрамлення, яке створювало ілюзію, й заміні його на таке, що сприяло використанню статистичного аналізу. Питання у межах повторюваної події сприяли послабленню ілюзії контролю порівняно з аналогічними запитаннями у межах унікальної події з імовірним результатом. Отже, активізація аналітичного мислення здатна послабляти вплив ілюзії контролю [14].

Дослідження фактичних взаємозв'язків між діями та результатами у різних ситуаціях, на думку Orgaz з колегами, можливо, могло б допомогти навчитись виявляти потребу в

контролі у випадках, коли між подіями відсутня ймовірність непередбачених чинників. Також, на їхню думку, важливою є розробка стратегій, здатних допомогти людям бути більш точними під час загального виявлення непередбачених обставин з метою зниження ймовірності їхнього переоцінювання [21].

Ілюзії та упередження є результатом нормального функціонування нашої когнітивної системи, оскільки вона пов'язана з Всесвітом й отримує з нього інформацію, зіставляючи причини та наслідки подій. Мотивація тримати під контролем власне оточення з метою максимізації успіху сприяє тому, що індивіди, оцінюючи ймовірний особистий вплив на результат події, припускаються мимовільних систематичних помилок у мисленні, приймаючи абсолютно випадкові події за контрольовані процеси. Переоцінювання особистих здібностей під час фокусування на досягненні бажаних результатів, неправильна інтерпретація зв'язку між власними діями та результатом, неврахування ймовірних обставин та об'єктивної ймовірності виникнення подій, висока частота повторюваності успішних результатів тощо можуть призвести до систематичних когнітивних викривлень в умовах виявлення причинно-наслідкових зв'язків, спричиняючи мимовільні систематичні помилки у мисленні під час сприйняття та обробки інформації у процесі оцінювання індивідом контролю над ситуацією.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Відомо, що будь-яка діяльність може бути об'єктивно організована або сприйнята індивідом суб'єктивно: як діяльність з непередбачуваним результатом (сукупність шансів) чи як діяльність із закономірним результатом (сукупність завдань на навички). Виникнення ілюзорної псевдозалежності між структурними елементами діяльності в процесі виявлення причинно-наслідкових зв'язків у завданнях з випадковим результатом опосередковане суб'єктивною оцінкою ймовірності події та являє собою специфічне відображення переоцінювання власних здібностей індивіда з метою отримання бажаного результату. Ця ілюзорна псевдозалежність причинно-наслідкового зв'язку між метою, мотивом та їхньою реалізацією під час результату дії відповідним чином впливає на когнітивну активність. Це зре-

штою може призводити до когнітивних спотворень, що є невинними, проте керованими, які роблять людей передбачливо ірраціональними. Ілюзія контролю як когнітивне викривлення може призводити до прийняття рішень на основі випадковостей та когнітивних ілюзій на протигагу знанням.

Недооцінювання основної умови, що діє у завданнях з випадковим результатом — оцінювання об'єктивних закономірностей випадкових явищ, — виявлення яких важливе для отримання бажаних наслідків, засвідчує слабку раціональну обґрунтованість «когнітивної розробки» проблеми або незадовільність планування власної діяльності з метою розв'язання проблеми.

Список використаних джерел і літератури

1. Ануфриев Г. В. Влияние причинно-следственного вопроса на иллюзию контроля / Г. В. Ануфриев, А. Д. Жукова // Теоретическая и экспериментальная психология. — 2018. — № 11(2). — С. 93–103.
2. Беляева Е. Р. Роль когнитивных искажений в приобщении индивида к социально-культурной деятельности / Е. Р. Беляева, Г. А. Кунафина // Современные проблемы науки и образования. — 2016. — № 3.
3. Бибрих Р. Р. Мотивация и целеобразование в поведении с закономерным и случайным исходом / Р. Р. Бибрих, А. Б. Орлов // Вопросы психологии. — 1985. — № 1. — С. 167–174.
4. Когнитивная психология / под ред. В. Н. Дружинин, Д. В. Ушаков. — М.: Пер Се, 2002. — 480 с.
5. Психологія мислення / под ред. І. Д. Пасічник. — Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. — 560 с.
6. Шовкова О. Д. Підтверджувальне упередження як вид ілюзії мислення / О. Д. Шовкова // Технології розвитку інтелекту. — 2020. — № 4 (3(28)).
7. Ярмиш Н. М. Теоретичні проблеми причинно-наслідкового зв'язку в кримінальному праві (філософсько-правовий аналіз): дис. ... доктора юридичних наук / Н. М. Ярмиш. — Х.: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2003.
8. Alloy L. B. Judgment of contingency in depressed and nondepressed students: Sadder but wiser? *Journal of Experimental Psychology: General* / Alloy L. B., Abramson L. Y. — 1979. — 108(4). P. 441–485.
9. Burger J. M. Desire for Control and the illusion of Control: The Effects of Familiarity and Sequence of Outcomes. *Journal of research in personality* / Burger J. M. — 1986. — 20. — P. 66–76.
10. Ejova A. The illusion of control: influencing factors and underlying psychological processes. Ph.D. — University of Adelaide, 2013.

11. Fast N. J., Gruenfeld D. H., Sivanathan N., Galinsky A. D. Illusory Control: A generative force behind power's far-reaching effects.. *Psychological Science*. — 2009. — 20(4). — P. 502–508.
12. Gino F., Sharek Z., Moore D. A. Keeping the illusion of control under control: Ceilings, floors, and imperfect calibration. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. — 2011. — 114(2). — P. 104–114.
13. Greifeneder R., Bless H., Fiedler K. eds. *Social Cognition: How Individuals Construct Social Reality*. — London: Routledge, 2018.
14. Koehler J. J., Gibbs B. J., Hogarth R. M. Shattering the illusion of control: Multi-shot versus single-shot gambles. *Journal of Behavioral Decision Making*. — 1994. — 7(3). — P. 183–191.
15. Langens T. A. Regulatory focus and illusions of control. *Personality and Social Psychology Bulletin*. — 2007. — 33(2). — P. 226–237.
16. Langer E. J. The illusion of control. *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1975. — 32. — P. 311–328.
17. Matute H., Vadillo M. A., Vegas S., Blanco F. Illusion of Control in Internet Users and College Students. *CyberPsychology & Behavior*. — 2007. — 10(2). — P. 176–181.
18. Matute H., Yarritu I., Vadillo M. A. Illusions of causality at the heart of pseudoscience. *British Journal of Psychology*. — 2011. — 102(3). — P. 392–405.
19. McKenna F. P. It won't happen to me: Unrealistic optimism or illusion of control? *British Journal of Psychology*. — 1993. — 84(1). — P. 39–50.
20. Novović Z., Kovač A., Đurić V., Biro M. Positive and negative affect in illusion of control. *Psihologija*. — 2012. — 45(4). — P. 395–407.
21. Orgaz C., Estévez A., Matute H. Pathological gamblers are more vulnerable to the illusion of control in a standard associative learning task. *Frontiers in Psychology* — 2013. — 4. — P. 1–7.
22. Pohl F. R. ed. *Cognitive illusions: Intriguing phenomena in judgement, thinking and memory*. New York, NY: Psychology Press, 2017.
23. Rudski J. M., Edwards A. Malinowski Goes to College: Factors Influencing Students' Use of Ritual and Superstition. *The Journal of General Psychology*. — 2007. — 134(4). — P. 389–403.
24. Thompson S. C., Armstrong W., Thomas C. Illusions of control, underestimations, and accuracy: A control heuristic explanation. *Psychological Bulletin*. — 1998. — 123(2). — P. 143–161.
25. Thompson S. C., Kyle D., Osgood A., Quist R. M., Phillips D. J., McClure M. Illusory control and motives for control: The role of connection and intentionality. *Motivation and Emotion*. — 2004. — 28(4). — P. 315–330.
26. Vadillo M. A., Matute H., Blanco F. Fighting the illusion of control: How to make use of cue competition and alternative explanations. *Universitas Psychologica*. — 2013. — 12(1). — P. 261–269.

References

1. Alloy, L. B., & Abramson, L. Y. (1979). Judgment of contingency in depressed and nondepressed students: Sadder but wiser? *Journal of Experimental Psychology: General*, 108(4), 441–485.
2. Anufriev, G. V., Zhukova, A. D. (2018). Vliyanie prichinno-sledstvennogo voprosa na illyuziyu kontrolya. *Teoreticheskaya i eksperimentalnaya psihologiya*, 11(2), 93–103.
3. Belyaeva, E. R., Kunafina, G. A. (2016). Rol kognitivnykh iskazheniy v priobshchenii individa k sotsialno-kulturnoy deyatel'nosti. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya*, 3.
4. Bibrih, R. R., Orlov, A. B. (1985) Motivaciya i celeobrazovanie v povedenii s zakonomernym i sluchajnym iskhodom. *Voprosy psihologii*, 1, 167–174.
5. Burger, J. M. (1986). Desire for Control and the illusion of Control: The Effects of Familiarity and Sequence of Outcomes. *Journal of research in personality*, 20, 66–76.
6. Druzhinin, V. N., Ushakov, D. V. red. (2002). *Kognitivnaya psihologiya*. Moskva: Per Se.
7. Ejova, A. (2013). *The illusion of control: influencing factors and underlying psychological processes*. Ph.D. University of Adelaide.
8. Fast, N. J., Gruenfeld, D. H., Sivanathan, N., & Galinsky, A. D. (2009). Illusory Control: A generative force behind power's far-reaching effects.. *Psychological Science*, 20(4), 502–508.
9. Gino, F., Sharek, Z., & Moore, D. A. (2011). Keeping the illusion of control under control: Ceilings, floors, and imperfect calibration. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 114(2), 104–114.
10. Greifeneder, R., Bless, H., & Fiedler, K., eds. (2018). *Social Cognition: How Individuals Construct Social Reality*. London: Routledge.
11. Koehler, J. J., Gibbs, B. J., & Hogarth, R. M. (1994). Shattering the illusion of control: Multi-shot versus single-shot gambles. *Journal of Behavioral Decision Making*, 7(3), 183–191.
12. Langens, T. A. (2007). Regulatory focus and illusions of control. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(2), 226–237.
13. Langer, E. J. (1975). The illusion of control. *Journal of Personality and Social Psychology*, 32, 311–328.
14. Matute, H., Vadillo, M. A., Vegas, S., & Blanco, F. (2007). Illusion of Control in Internet Users and College Students. *CyberPsychology & Behavior*, 10(2), 176–181.
15. Matute, H., Yarritu, I., & Vadillo, M. A. (2011). Illusions of causality at the heart of pseudoscience. *British Journal of Psychology*, 102(3), 392–405.
16. McKenna, F. P. (1993). It won't happen to me: Unrealistic optimism or illusion of control? *British Journal of Psychology*, 84(1), 39–50.
17. Novović, Z., Kovač, A., Đurić, V., & Biro, M. (2012). Positive and negative affect in illusion of control. *Psihologija*, 45(4), 395–407.
18. Orgaz, C., Estévez, A., & Matute, H. (2013). Pathological gamblers are more vulnerable to the illusion of control in a standard associative learning task. *Frontiers in Psychology*, 4, 1–7.

19. Pasichnyk, I. D. red. (2015). *Psykhohohiia myslennia*. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia».
20. Pohl, F. R., ed. (2017). *Cognitive illusions: Intriguing phenomena in judgment, thinking and memory*. New York, NY: Psychology Press.
21. Rudski, J. M., & Edwards, A. (2007). Malinowski Goes to College: Factors Influencing Students' Use of Ritual and Superstition. *The Journal of General Psychology*, 134(4), 389–403.
22. Shovkova, O. D. (2020). Confirmation bias as a kind of thinking illusion. *Technologies of intellect development*, 4, (3(28)).
23. Thompson, S. C., Armstrong, W., & Thomas, C. (1998). Illusions of control, underestimations, and accuracy: A control heuristic explanation. *Psychological Bulletin*, 123(2), 143–161.
24. Thompson, S. C., Kyle, D., Osgood, A., Quist, R. M., Phillips, D. J., & McClure, M. (2004). Illusory control and motives for control: The role of connection and intentionality. *Motivation and Emotion*, 28(4), 315–330.
25. Vadillo, M. A., Matute, H., & Blanco, F. (2013). Fighting the illusion of control: How to make use of cue competition and alternative explanations. *Universitas Psychologica*, 12(1), 261–269.
26. Yarmysh, N. M. *Teoretychni problemy prychynno-naslidkovoho zviazku v kryminalnomu pravi (filosofsko-pravovyi analiz): dys... doktora yurydychnykh nauk / N. M. Yarmysh. — Kh.: Natsionalna yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho, 2003.*

Шовковая О. Д.

аспирантка кафедры психологии и педагогики
Национального университета «Острожская академия»

ИЛЛЮЗИЯ КОНТРОЛЯ КАК ВИД ИЛЛЮЗИИ МЫШЛЕНИЯ

Оценивая собственный контроль над определенной ситуацией, люди часто допускают ошибки, что может способствовать возникновению иллюзорного контроля — завышения оценки влияния поведения индивида на неконтролируемые результаты. Вера в личную способность контролировать развитие событий и влиять на их последствия связана с субъективной оценкой вероятности этих событий индивидом, учитывая его внутренние ценности и удовлетворение собственных потребностей. В статье осуществлен теоретический анализ понятия «иллюзия контроля» в когнитивной психологии: рассмотрены научные подходы, факторы, приводящие к возникновению иллюзии контроля,

влияющие на её проявления, а также причины, способствующие проявлениям иллюзорного контроля.

Ключевые слова: иллюзия мышления, иллюзия контроля, мышление, вероятность, эвристики.

Shovkova O.

PhD student in Psychology, The National University
of Ostroh Academy

THE ILLUSION OF CONTROL AS A CATEGORY OF THE ILLUSION OF THINKING

People often make mistakes evaluating their personal control over certain situations. It is the result of a normal functioning of cognitive system. The illusion of control is a cognitive bias. It is our tendency to believe that, or act as if, we can skillfully influence and control outcomes of chance events. The illusion of control occurs when individuals overestimate their personal influence over an outcome.

The article provides a theoretical analysis of the concept of «the illusion of control» in cognitive psychology. Langer (1975) originally proposed that the illusion of control occurs because people confuse skills and chance situations. Langer found that people's confidence in their chances of winning was influenced by many different factors—none of which actually had any effect on their chances of winning. Thompson et al. (1998) have presented a more comprehensive explanation of the illusion of control based on a control heuristic that can account for more of the findings. According to the control heuristic explanation, people use both connection and intention to judge their control. Because both can be present even when control is not, personal control is often overestimated. The illusion of control is affected by skill-related factors, success or failure emphasis, need or desire for the outcome, mood, intrusion of reality, power, and regulatory focus. The illusion of control consists of overestimating the influence that our behavior exerts over uncontrollable outcomes. The challenge for scientists is to research how individuals manage their use of illusory control across a variety of circumstances to find optimal effects.

Key words: illusion of thinking, illusion of control, thinking, probability, heuristics.

Стаття надійшла до редакції 02.05.2021р.

Українською, англійською та російською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 23942-13783ПР від 21.05.2019 р.

Міністерство освіти і науки України включило журнал
до категорії «Б» Переліку фахових видань України зі спеціальності
053 Психологія. Наказ № 1471 від 26.11.2020 р.

Затверджено до друку рішенням навчально-методичної ради
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 4 від 17.06.2021 р.

Відповідальний за випуск *О. І. Кононенко*

Ум. друк. арк. 14,18. Тираж ___ прим. Зам. № ___ (___).

Адреса редколегії:
65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
psysocwork.onu.edu.ua

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 33-07-17, 37-14-25, (048) 7-855-855
www.astroprint.ua
www.stranichka.in.ua
e-mail: astro_print@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.

ISSN 2707-0409. Психологія та соціальна робота. 2021. Вип. 1 (53). 1-244.